ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1. 1986

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია

СЕРИЯ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ, ЭТНОГРАФИИ И ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1. 1986

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე), გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*), Г. А. Меликишвили (*редактор*), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-86-82 Телефон

ანაწყობის ზომა 7×11; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი 16,8; პირ. საღ. გატარება 17,1; საგრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 14,0; გადაეცა წარმოებას 29.XII.85; შეკ. 4203; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.III.86; პირ. ნაბეჭდი თ. 16,8;

უე 04567 ტირაჟი 950

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

საბჭოთა კავშირის კომუნისტების დიდი ფორუმი (სკკპ XXVII და საქართველოს კპ XXVII ყრილობები) 5

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

ი. შუთურაშვილი, საქართველოს ისტორიის ზეპირ წყაროებზე მუშაობა . . 17
რ. კილასონია, თურქი ხალხის დიდი შვილი — მუსტაფა სუბჰი 25
ვ. ვინოგრადოვი, ტ. ნერადენკო, ყობანური ტომების სამხრეთული კავშირების შესახებ 37
ჯ. გვასალია, კახეთის ქალაქების ისტორიული გეოგრაფიისათვის . . . 58

ც ნ ო ბ ე ბ ი და შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ი

ა. ბაქრაძე, თეიმურაზ I-ის ბეჭდები 69
ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან 73
გ. ჯაფარიძე, ერთი ტოპონიმის შესახებ იაჰია ანტიოქიელის „ისტორიაში“ . . 83
გ. ოთხმეზური, სტელა ნაეკლესიარ „ბერიჯვარიდან“ 88
თ. იველაშვილი, ქალის დანიშვნის ზოგიერთი თავისებურება ქართული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით 95
ნ. ანთელავა, ნათესაურ ურთიერთობათა ბუნებრის საკითხისათვის 107
უ. ერიაშვილი, მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის საკითხისათვის ფშავ-ხევსურეთში 117
დ. ახვლედიანი, კრამიტის წარმოების ზოგიერთი საკითხი 133
ნ. ხახუტაიშვილი, ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ადრერკინის ხანაში . . 138
ჰ. ყენია, ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მხატვრობა 146

სამეცნიერო ცხოვრება

დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკა და მისი კვლევის მდგომარეობა 166

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

გ. არახამია, ი. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI—XIII სს. 174
გ. ჩიკაშვილი, ს. ალიევი, ნავთობი და ირანის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარება XX ს. 176

ქ რ ო ნ ი კ ა და ი ნ ფ ო რ მ ა ც ი ა

ვ. შამილაძე, ეთნოგრაფთა VII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია ქ. სოხუმში . . 180
მ. კიკნაძე, მ. ქადაგიძე, წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო სესია ქ. ბათუმში 185

თ. პაპუაშვილი, ვ. გუჩუას ხსოვნას 191

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII съезд КПСС и XXVII съезд Компартии Грузии 5

СТАТЬИ

И. УТУРАШВИЛИ. О работе над устными источниками по истории Грузии . 17
Р. КИЛАСОВ, Великий сын турецкого народа — Мустафа Субхи . . . 25
В. ВИНОГРАДОВ, Т. НЕРАДЕНКО, К вопросу о южных связях кобанских племен 37
Дж. ГВАСАЛИА, К исторической географии городов Кахети 58

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

А. БАКРАДЗЕ, Печати царя Теймураза I 69
О. ЦКИТИШВИЛИ, Из истории освободительной борьбы грузинского народа против арабского владычества 73
Г. ДЖАПАРИДЗЕ, Об одном топониме в «Истории» Яхьи Антиохийского 83
Г. ОТХМЕЗУРИ, Стела из «Бериджвари» 88
Т. ИВЕЛАШВИЛИ, Некоторые особенности обручения по грузинским этнографическим данным 95
Н. АНТЕЛАВА, К вопросу о природе родственных отношений . . . 107
Ж. ЭРИАШВИЛИ, К вопросу о социальной структуре горского населения Восточной Грузии 117
Д. АХВЛЕДИАНИ, Некоторые вопросы производства черепицы . . . 133
Н. ХАХУТАЙШВИЛИ, Междуречье Чолоки-Очхамури в эпоху раннего железа 138
М. КЕНИА, Древнейшая роспись церкви Спаса в с. Лагами 146

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Д. МУСХЕЛИШВИЛИ, Проблематика исторической географии Грузии и состояние ее исследования 166

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. АРАХАМИА, И. АНТЕЛАВА, Центральное и местное управление Грузии в XI—XIII вв. 174
Г. ЧИПАШВИЛИ, С. М. АЛИЕВ, Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. 176

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В. ШАМИЛАДЗЕ, VII Республиканская научная сессия этнографов в г. Сухуми 180
М. КИКНАДЗЕ, М. КАДАГИДЗЕ, Всесоюзная научная сессия источниковедов в г. Батуми 185

Т. ПАПУАШВИЛИ, Памяти В. Гучуа . 191

საბჭოთა კავშირის კომუნისტების დიდი ფორუმი

(სკკპ XXVII და საქართველოს კპ XXVII ყრილობები)

1986 წლის 25 თებერვალს კრემლის კურანტებმა პლანეტის მოსახლეობას აუწყეს სკკპ XXVII ყრილობის დაწყება. ამაღე დღეს მსოფლიოს ორმა მილიარდმა ადამიანმა ნახა ყრილობის გახსნის დღესასწაული. კოსმოსურმა თანამგზავრებმა, კავშირგაბმულობის საკაბელო და სარელეო არხებმა თითქოს გადასწიესო კრემლის ყრილობათა სასახლის კედლები და მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში მყოფი ადამიანები საბჭოეთის ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი მოვლენის თვითმხილველებად გადააქცია. „ინტერკოზმოსის" და „ევროვიზიის" სისტემებით, ცენტრალური ტელევიზიისა და საკავშირო რადიოს ყველა პროგრამით მიმდინარეობდა სკკპ XXVII ყრილობის მუშაობის პირდაპირი ტრანსლაცია.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიკური ანგარიში გააკეთა ყრილობაზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალურმა მდივანმა **მ. ს. გორბაჩოვმა.** საზღვარგარეთელი მსმენელებისათვის პირდაპირი რეპორტაჟი წარმოებდა ფრანგულ და ინგლისურ ენებზე.

ყრილობას ესწრებოდა კომუნისტური, მუშათა, რევოლუციურ-დემოკრატიული, სოციალისტური, სოციალ-დემოკრატიული, ლეიბორისტული და სხვა პარტიების 152 დელეგაცია, დემოკრატიული საზოგადოებრივი ორგანიზაციების წარმომადგენლები. ისინი ჩამოვიდნენ მსოფლიოს 113 ქვეყნიდან. ამით კიდევ ერთხელ გამოვლინდა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიისადმი პატივისცემა, მისი დიდი საერთაშორისო ავტორიტეტი.

მოკავშირე რესპუბლიკების კომპარტიების ყრილობებზე, სამხარეო და საოლქო პარტიულ კონფერენციებზე სკკპ XXVII ყრილობის 5000 დელეგატი აირჩიეს. ჰეშმარიტად თავიანთი საუკეთესო წარმომადგენლები გაგზავნეს საბჭოთა კომუნისტებმა პარტიულ ყრილობაზე.

მოხსენების პირველი სიტყვებით იმის შესახებ, რომ „სკკპ XXVII ყრილობა შეიკრიბა ქვეყნის, მთლიანად თანამედროვე მსოფლიოს ცხოვრების მკვეთრი გარდატეხის მომენტში. ჩვენ მუშაობას ვიწყებთ პარტიისა და საბჭოთა ხალხის წინაშე დაკისრებული პასუხისმგებლობის ღრმა გაგების გრძნობით" — მაშინვე ხაზი გაესვა ყრილობის წარუვალ, ჰეშმარიტად ისტორიულ მნიშ-

ვნელობას. **პოლიტიკური ანგარიშის ლენინურმა პათოსმა აღაფრთოვანა არა მარტო საბჭოთა ადამიანები, არამედ მოძმე სოციალისტურ ქვეყნებში ჩვენი მეგობრები, მთელი პროგრესული კაცობრიობა.** ისინიც კი, ვინც არასოდეს ყოფილა გამსჭვალული სიმპათიით ჩვენი საზოგადოებრივი წყობილებისადმი, ყურადღებით უსმენდნენ მოსკოვის ხმას.

„ჩვენი ამოცანაა, — აღნიშნა მ. ს. გორბაჩოვმა, ფართოდ, ლენინურად გავიაზროთ ახლანდელი დრო, შევიმუშაოთ რეალისტური, ყოველმხრივ აწონ-დაწონილი სამოქმედო პროგრამა, რომელშიც მიზნების სიდიადე და შესაძლებლობათა რეალიზმი, პარტიის გეგმები ორგანულად შეერწყმის ყოველი ადამიანის იმედებსა და მისწრაფებებს. XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებანი განსაზღვრავენ, თუ რა ხასიათი და ტემპი ექნება ჩვენს წინსვლას წლებისა და ათწლეულების მანძილზე, წინსვლას საბჭოთა სოციალისტური საზოგადოების თვისებრივად ახლებური მდგომარეობისაკენ“.

პოლიტიკურ ანგარიშში ფართო ადგილი დაეთმო საერთაშორისო მდგომარეობის შეფასებას. საგანგებოდ ითქვა კაპიტალიზმის კრიზისის ისეთ საშიშ გამოვლენაზე, როგორიც არის ანტიკომუნიზმი და ანტისაბჭოურობა. ალბათ, თავისი არსებობის არც ერთ სხვა პერიოდში კაცობრიობას არ განუცდია სიყალბისა და სიცრუის თავზე მოხვევის ისეთი ცდა, როგორსაც ახლა განიცდის. ბურჟუაზიული პროპაგანდა დღენიადაგ ცდილობს მთელი მსოფლიოს ხალხებს თავს მოახვიოს ხელოვნურად დამახინჯებული ინფორმაცია.

იმპერიალიზმის მიერ გაჩაღებულ „ფსიქოლოგიურ ომს“ სხვა არაფერი შეიძლება ეწოდოს, თუ არა აგრესიის, ინფორმაციული იმპერიალიზმის განსაკუთრებული ფორმა, ფეხქვეშ რომ თელავენ ხალხთა სუვერენიტეტს, ისტორიას, კულტურას. ეს არის უშუალო პოლიტიკურ-ფსიქოლოგიური საომარი სამზადისი, რომელსაც საერთო არა აქვს რა არც შეხედულებათა ნამდვილად თავისუფალ ჭიდილთან და არც იდეების „თავისუფალ გაცვლასთან“, თვალთმაქცურად რომ გაიძახიან კაპიტალის სამყაროში.

„ფსიქოლოგიური ომი“ — ეს არის ბრძოლა ადამიანთა გონების, მსოფლგაგების, მათი საარსებო, სოციალური და სულიერი ორიენტირებისათვის. ჩვენ საქმე გვაქვს გაწაფულ კლასობრივ მოწინააღმდეგესთან, რომლის პოლიტიკური გამოცდილებაც მრავალფეროვანია და საუკუნეებს ითვლის. მან შექმნა თანამედროვე ტექნიკური საშუალებებით აღჭურვილი მასირებული პროპაგანდის გიგანტური მანქანა, რომელსაც სოციალიზმის გამოწვრთნილ მოძულეთა უზარმაზარი აპარატი ემსახურება. ამიტომ არის რომ დღეს პარტიის თეორიული აზროვნების ფოკუსშია მოქცეული იმ პრობლემათა რთული კომპლექსი, რომლებიც ჩვენი საზოგადოების, საერთოდ მსოფლიოს განვითარების თანამედროვე, გარდამტეხი ხასიათიდან გამომდინარეობს.

იდეათა ბრძოლაში დიდი ამოცანა ეკისრება საზოგადოებრივ მეცნიერებებს. ამიტომ, ჩვენ უაღრესად გვჭირდება სერიოზული ფილოსოფიური გან-

ზოგადებანი, დასაბუთებული ეკონომიკური და სოციალური პროგნოზები, ღრმა ისტორიული გამოკვლევები. აქედან გამომდინარე სრულიად დროულია, რომ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებაში შემავალმა ინსტიტუტებმა გადასინჯონ მეთორმეტე ხუთწლედის სამეცნიერო მუშაობის გეგმები და მათში შეიტანონ XXVII ყრილობის ისტორიული გადაწყვეტილებებით დასახულ ამოცანათა შესაბამისი ცვლილებები.

ჩვენი სადღეისო და სახვალიო გეგმების საფუძველშივეა მშვიდობიანი შრომისაკენ, ადამიანის კეთილდღეობისა და ბედნიერებისაკენ დაუცხრომელი მისწრაფება.

საბჭოთა კავშირის კოუნისტურმა პარტიამ წამოაყენა მიმდინარე საუკუნის დამლევამდე ბირთვული და მასობრივი მოსპობის სხვა იარაღის სრული ლიკვიდაციის მთლიანი პროგრამა. თავისი მასშტაბითა და მნიშვნელობით ეს პროგრამა ისტორიულია.

ყოველი საქმის წარმატებას ადამიანები წყვეტენ. მათი ცოცხალი შემოქმედება დღეს ჩვენი მუშაობის ყოველ რგოლშია საჭირო. იგი აუცილებელია, რათა განვახორციელოთ სახალხო მეურნეობის რეკონსტრუქცია მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის საფუძველზე. რათა უმოკლეს დროში გადავწყვიტოთ სურსათით ქვეყნის სრულ უზრუნველყოფასთან დაკავშირებული პრობლემა, რასაც ისახავს მიზნად პარტიის აგრარული პოლიტიკა. ამისათვის სკკპ გადაუდებელ ამოცანად მიიჩნია, უწინარეს ყოვლისა, საწარმოო პოტენციალის უკეთ გამოყენება, შრომის სტიმულირების ქმედითობის გადიდება, ორგანიზებულობისა და დისციპლინის განმტკიცება, უყაირათობის დაძლევა. პარტიის მიზანია პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესებისათვის ბრძოლის გადაქცევა თითოეული იმ ადამიანის საქმედ, რომელიც პატივს სცემს თავის შრომას, უფრთხილდება საწარმოს ღირსებას და მთელი ხალხის ინტერესებს.

დაჩქარება — ეს, უწინარეს ყოელისა, ეკონომიკური ზრდის ტემპის დაჩქარებაა. დაჩქარების არსია ზრდის ახალი თვისება: წარმოების ყოველნაირი ინტენსიფიკაცია მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის, ეკონომიკის, მართვის. შრომის ორგანიზაციისა და სტიმულირების ეფექტიანი ფორმების სტრუქტურული გარდაქმნის საფუძველზე.

დაჩქარების კურსი ითვალისწინებს აქტიური სოციალური პოლიტიკის განხორციელებას, სოციალისტური სამართლიანობის პრინციპის თანმიმდევრულ დამკვიდრებას. დაჩქარების სტრატეგია გულისხმობს საზოგადოებრივი ურთიერთობის სრულყოფას, პოლიტიკური და იდეოლოგიური ინსტიტუტების მუშაობის ფორმებისა და მეთოდების განახლებას, სოციალისტური დემოკრატიის გაღრმავებას, ინერციის, უძრაობის და კონსერვატიზმის დაძლევას — უპირველეს იმის დაძლევას, რაც საზოგადოებრივ პროგრესს აფერხებს.

საბჭოთა ქვეყანაში ბევრი რამ გაკეთდა და კეთდება მშრომელი ადამიანისათვის. სოციალისტურ სფეროში, როგორც ყრილობაზე აღინიშნა, ინერგება ეკონომიკური საქმიანობის შედეგები, რომლებიც ეხება მშრომელთა საარსებო ინტერესებს, ხორციელდება სოციალიზმის უმაღლესი მიზნები. მრავალმხრივია პარტიის მიერ შემუშავებული სოციალური პოლიტიკა. ადამიანთა კონკრეტული საჭიროებებისათვის, ინტერესებისათვის ზრუნვა პარტიული, საბჭოთა, სამეურნეო ორგანიზაციების, პროფკავშირების, თითოეული ხელმძღვანელის შეუნელებელი ყურადღების საგანი უნდა გახდეს.

ნოვატორული მიდგომა, შემოქმედებითი ძიება, დროის მოთხოვნებზე ცხოველი გამოხმაურება საჭიროა ჩვენი მუშაობის ყოველი მიმართულებით. აქ მაგალითს კომუნისტები უნდა იძლეოდნენ. 19 მილიონზე მეტ კაცს აერთიანებს თავის რიგებში საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია. პარტიის ძალა ის არის რომ, იგი გრძნობს დროს, ცხოვრების მაჯისცემას, მუდამ მასების შუაგულშია, და ყოველთვის, როცა ქვეყნის წინაშე ახალი ამოცანები დგება, პარტია პოულობს მათი გადაწყვეტის გზებს, ცვლის, გარდაქმნის ხელმძღვანელობის მეთოდებს.

გაუზვიადებლად შეიძლება ითქვას, რომ სკკპ XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებები გულგრილს არავის ტოვებს. იგი აღძრავს ფიქრებს, აქტიური მოქმედებისათვის მოგვიწოდებს თითოეულს. ასეთ ოპტიმისტურ რწმენას გვინერგავს ის, რომ ჩვენს გეგმებს საფუძვლად უდევს მარქსისტულ-ლენინური მეცნიერება. ეს არის სოციალიზმის უდიდესი შესაძლებლობების, მასების ცოცხალი შემოქმედების რწმენა.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტურ პარტიას აქვს მუშათა კლასის, გლეხობის, სახალხო ინტელიგენციის, ქალების, ახალგაზრდების, შრომისა და ომის ვეტერანების, ჩვენი ქვეყნის ყველა სოციალური ჯგუფის, ერისა და ეროვნების მხარდაჭერის იმედი. საბჭოთა კავშირის კომუნისტურ პარტიას აქვს ამ მხარდაჭერის იმედი, ვინაიდან პარტიის პოლიტიკა ეს ის პოლიტიკაა, რომელიც გამოხატავს მთელი საბჭოთა ხალხის იმედს, ინტერესებსა და მისწრაფებებს. ეს ყოველივე ცხოველყოფელად აისახა პარტიის პროგრამის ახალ რედაქციაში.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია დიდ ყურადღებას უთმობს საბჭოთა საზოგადოების ერთიანობას, „**მაგრამ სოციალისტური საზოგადოების ერთიანობა,** — აღნიშნავს მ. ს. გორბაჩოვი, — **სულაც არ არის საზოგადოებრივი ცხოვრების ნიველირება. სოციალიზმი ავითარებს ადამიანების ინტერესების, მოთხოვნილებების, უნარის მთელ მრავალფეროვნებას, აქტიურად უჭერს მხარს ამ მრავალფეროვნების გამომხატველი საზოგადოებრივი ორგანიზაციების თვითმოქმედებას. უფრო მეტიც, სოციალიზმს სჭირდება ასეთი მრავალფეროვნება, იგი ადამიანების შემოქმედებითი აქტიურობის, ინიციატივის, გონებისა და ნიჭის შეჯიბრების შემდგომი აღმავლობის აუცილებელ პი-**

რობად მიაჩნია, ურომლისოდაც საერთოდ წარმოუდგენელია სოციალისტური ცხოვრების წესი, წარმოუდგენელია წინსვლა".

მ. ს. გორბაჩოვმა ნათელი და ამომწურავი დახასიათება მისცა საბჭოთა კავშირში ეროვნული საკითხის გადაჭრის თანამედროვე მდგომარეობას და, საერთოდ, ეროვნულ ურთიერთობებს მრავალეროვნულ სახელმწიფოში. „საბჭოთა მრავალეროვანი სახელმწიფოსათვის — აღნიშნა თავის მოხსენებაში მ. ს. გორბაჩოვმა, — უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ე რ ო ვ ნ უ ლ ი უ რ თ ი ე რ თ ო ბ ი ს გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ა ს. ეროვნული საკითხის გადაწყვეტას ჩვენს ქვეყანაში საფუძველი ჩაუყარა დიდმა ოქტომბრის სოციალისტურმა რევოლუციამ. ემყარება რა ვ. ი. ლენინის მოძღვრებას, სოციალიზმის მონაპოვრებს, კომუნისტურმა პარტიამ გიგანტური გარდამქმნელი მუშაობა გასწია ამ დარგში. მისი შედეგებია სოციალიზმის თვალსაჩინო მონაპოვარი, რომელმაც გაამდიდრა მსოფლიო ცივილიზაცია. **ერთხელ და სამუდამოდ მოისპო ყველა ფორმისა და გამოვლინების ეროვნული ჩაგვრა და ეროვნული არათანასწორუფლებიანობა. ათმილიონობით ადამიანის შეგნებაში დამკვიდრდა ხალხთა ურღვევი მეგობრობა. ყველა ხალხის ეროვნული კულტურისა და ეროვნული ღირსების პატივისცემა. საბჭოთა ხალხი თვისებრივად ახალი სოციალური და ინტერნაციონალური ერთობაა, რომელიც შედუღაბებულია ეკონომიკური ინტერესების, იდეოლოგიისა და პოლიტიკური მიზნების ერთიანობით.**

მაგრამ ჩვენმა მიღწევებმა არ უნდა შეგვიქმნას ეროვნული პროცესების უპრობლემობის წარმოდგენა. წინააღმდეგობა ახასიათებს ყველანაირ განვითარებას, გარდაუვალია იგი ამ სფეროშიც. მთავარია ვხედავდეთ მათს ასპექტებსა და წახნაგებს, რომლებიც ნიადაგ იჩენს თავს, ვეძებდეთ და დროულად ვცემდეთ სწორ პასუხს კითხვებს, რომლებსაც ცხოვრება აყენებს. მით უმეტეს, რომ აქ ჯერ კიდევ არ არის აღმოფხვრილი და ზოგჯერ მტკივნეულად იჩენს თავს ეროვნული კარჩაკეტილობის, კუთხურობისადმი მისწრაფება, სხვისი მოიმედობა.

როცა პერსპექტივისათვის ეროვნული პოლიტიკის ძირითად მიმართულებებს ვამუშავებთ, განსაკუთრებით უნდა ვიზრუნოთ, რომ ერთიანი სახალხო-სამეურნეო კომპლექსის განვითარებაში ყველა რესპუბლიკის წვლილი შეესაბამებოდეს მათს გაზრდილ ეკონომიკურ და სულიერ პოტენციალს. რესპუბლიკების საწარმოო კოოპერაციის, თანამშრომლობისა და ურთიერთდახმარების განვითარება ჩვენი მრავალეროვანი სახელმწიფოს და თითოეული რესპუბლიკის უმაღლეს ინტერესებს ემსახურება. პარტიული ორგანიზაციების, საბჭოების ამოცანა ის არის, რომ უფრო სრულად გამოიყენონ არსებული საშუალებანი საერთო ინტერესებისათვის, მტკიცედ დაძლიონ კუთხურობის ყოველი გამოვლენა.

ჩვენ სამართლიანად ვამაყობთ საბჭოთა მრავალეროვნული სოციალისტური კულტურის მიღწევებით. ითვისებს რა ეროვნული ფორმების და ფერების სიმდიდრეს, იგი უნიკალური მოვლენა ხდება მსოფლიო კულტურაში. მაგრამ საჭიროა, რომ ჯანსაღი ინტერესი ყოველივე ღირებულებისადმი, რაც აქვს

თითოეულ ეროვნულ კულტურას, არ გადაიქცეს ეროვნული კულტურების ურთიერთმოქმედებისა და დაახლოების ობიექტური პროცესისაგან გამიჯვნის ცდად. ეს მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ მაშინაც, როცა ეროვნული თავისთავადობის ნიღბით ლიტერატურისა და ხელოვნების ზოგიერთ ნაწარმოებში, მეცნიერულ შრომებში ცდილობენ იდილიური ტონებით წარმოგვიდგინოს რეაქციულ-ნაციონალისტური და რელიგიური გადმონაშთები, რომლებიც ეწინააღმდეგებიან ჩვენს იდეოლოგიას, სოციალისტური ცხოვრების წესს, მეცნიერულ მსოფლმხედველობას.

ჩვენი პარტიის ლენინური ტრადიციაა განსაკუთრებული გულისხმიერება და წინდახედულობა ყველაფერში, რაც ეხება ეროვნულ პოლიტიკას, თითოეული ერისა და ეროვნების ინტერესებს, ადამიანის ეროვნულ გრძნობებს, და ამავე დროს პრინციპული ბრძოლა ეროვნული შეზღუდულობისა და ყოყოჩობის, ნაციონალიზმისა და შოვინიზმის ყველანაირი გამოვლენის წინააღმდეგ, რა სამოსელშიც უნდა იყვნენ ისინი გახვეულნი. ჩვენ, კომუნისტები, განუხრელად უნდა ვასრულებდეთ ბრძნულ ლენინურ ანდერძს, შემოქმედებითად ვიყენებდეთ მას ახალ პირობებში, ვიყოთ უაღრესად ყურადღებიანი, პრინციპული ეროვნულ ურთიერთობაში საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის ყველა ხალხის ძმური მეგობრობის შემდგომი განმტკიცებისათვის".

სკკპ XXVII ყრილობაზე დიდი ადგილი დაეთმო სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების 1986-1990 წლებისა და 2000 წლამდე პერიოდის ძირითად მიმართულებებს. ამ საკითხზე მოხსენება გააკეთა სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარემ. **ნ. ი. რიჟკოვმა** მოხსენების საფუძველი გახდა ძირითად მიმართულებათა პროექტი, რომლის განხილვაში დაახლოებით 110 მილიონი მოქალაქე მონაწილეობდა.

საანგარიშო პერიოდში საბჭოთა ადამიანების გარჯით მნიშვნელოვანი წვლილი შეემატა ქვეყნის ეკონომიკური ძლიერების განმტკიცებას. ამ საფუძველზე უმჯობესდებოდა სახალხო კეთილდღეობა, უმჯობესდებოდა საპენსიო უზრუნველყოფა, ჯანმრთელობის დაცვის სისტემა, საგრძნობლად გაუდიდდათ სახელმწიფო დახმარება ბავშვიან ოჯახებს. მნიშვნელოვანი რესურსები მოხმარდა განათლების სფეროს, სკოლის რეფორმის განხორციელებას. ისევე, როგორც წინა ხუთწლედებში, დიდი გაქანებით მიმდინარეობდა საბინაო მშენებლობა. საექსპლუატაციოდ გადაეცა 10 მილიონზე მეტი ბინა. პარტიის დებულებათა შესაბამისად გრძელდებოდა სოფლის სოციალური გარდაქმნის, სოფლისა და ქალაქის მკვიდრთა ცხოვრების დონის დაახლოების პროცესი. ჯეროვან დონეზე რჩებოდა ჩვენი სამშობლოს თავდაცვისუნარიანობა.

ეროვნული შემოსავალი ხუთწლედის წლების მანძილზე გაიზარდა 17 პროცენტით, მრეწველობის პროდუქცია 20 პროცენტით. ინდუსტრიის დარგთან სწრაფად ვითარდებოდა გაზის მრეწველობა. ჩვენმა ქვეყანამ გაზის მოპოვების მოცულობის მხრივ პირველი ადგილი დაიკავა მსოფლიოში. ერთიორად და მეტად გაიზარდა ელექტროენერგიის გამომუშავება ატომურ ელექტროსადგურებში. უპირატესი ტემპით მატულობდა ცალკეულ სახეობათა მანქანათსამშენებლო პროდუქციის გამოშვება. ერთგვარი ძვრები მოხდა მშენებ-

ლობაშიც. განხორციელდა სასურსათო პროგრამის რეალიზაციის დიდი ღონისძიებანი.

ამავე დროს ყრილობაზე პირდაპირ ითქვა, რომ ხუთწლიანი გეგმის დავალებანი მთლიანად ვერ განხორციელდა, მთლიანად ხუთწლედში დაგვაკლდა 35 მილიონი ტონა მზა ნაგლინი, 145 მილიონი ტონა ქვანახშირი, 50 მილიონ ტონაზე მეტი ნავთობი, 16 მილიარდი მანეთის ფართო მოხმარების საგნები. მანქანა-მოწყობილობის სტრუქტურა, ტექნიკური დონე და ხარისხი ყოველთვის ვერ შეესაბამებოდა სახალხო მეურნეობის მოთხოვნილებებს. სისტემატურად ჩამორჩებოდა ქიმიური, ხე-ტყისა და ხის დამმუშავებელი მრეწველობა. წლითიწლობით ვერ ასრულებდნენ გეგმებს ძირითადი საერთო-სამშენებლო სამინისტროები. ვერ მივიღეთ ჯეროვანი უკუგება იმ დიდი რესურსებისაგან, რომლებიც სოფლის მეურნეობას მოხმარდა. ქრონიკულად ვერ სრულდებოდა ეფექტიანობის დავალებანი, დუნედ მიმდინარეობდა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი.

ყოველივე ამას არ შეიძლებოდა დაღი არ დაესვა ეკონომიკის განვითარებისათვის, ქვეყანამ დაკარგა მილიარდობით მანეთის ეროვნული შემოსავალი. ამის შედეგად ვერ შესრულდა მოსახლეობის კეთილდღეობის გაუმჯობესების დავალებანი ისეთ სფეროში, როგორიც არის რეალური შემოსავალი, საცალო საქონელბრუნვა. გართულდა ფინანსებისა და ფულის მიმოქცევის მდგომარეობა,

პარტიის გრძელვადიანი ეკონომიკური სტრატეგიის პრაქტიკული რეალიზაციის პირველი და ფრიად პასუხსაგები ეტაპია მეთორმეტე ხუთწლედი. ამ წლებში უნდა უზრუნველვყოთ ჩვენი ეკონომიკის არსებითი ზრდა და გადავიყვანოთ იგი განვითარების უფრო მაღალ ტრაექტორიაზე.

სკკპ XXVII ყრილობის მიერ დასახული ეკონომიკისა და მისი ეფექტიანობის ზრდა მყარ საფუძველს უქმნის არსებითს წინსვლას საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის საპროგრამო დებულებათა რეალიზაციაში, რომლებიც ითვალისწინებენ საბჭოთა ადამიანების ცხოვრების დონის თვისებრივ ამაღლებას. მათი შრომისა და ცხოვრების პირობების განუხრელი გაუმჯობესების უზრუნველყოფას.

პარტიის კურსი, რომელიც ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარებას ისახავს მიზნად, სერიოზულ მოთხოვნებს უყენებს საგარეო-ეკონომიკურ საქმიანობას. პარტია ხელმძღვანელობს იმით, რომ თანამედროვე მსოფლიოში საარსებოდ მნიშვნელოვანია ეკონომიკური და სამეცნიერო კავშირურთიერთობის აქტიური განვითარება, სულ უფრო ღრმა მონაწილეობა შრომის საერთაშორისო განაწილებაში.

ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების პერსპექტივებს დიდი ინტერესით შეხვდნენ საზღვარგარეთ. ბუნებრივია, რომ მისდამი დამოკიდებულება ვერ იქნება ერთგვაროვანი. ჩვენი კლასობრივი მოწინააღმდეგენი და აგისმდომნი ცდილობენ გააუკუღმართონ დასახული გეგმების აზრი და მიზნები. მაგრამ, რა თქმა უნდა, მათ არ შეუძლიათ არ ცნონ ჩვენი გეგმების მასშტაბურობა და სითამამე. ჩვენი მეგობრები და, უწინარესად, მოძმე სოციალისტური ქვეყნების ხალხები ამ დოკუმენტს მიიჩნევენ დამაჯერებელ გამოვლენად, რომელიც ცხადყოფს საზოგადოებრივი წყობილების უპირატესობებს, მის უნარს — გადაჭრას თანამედროვეობის ძირეული სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები. ამას უკავშირებენ ისინი ჩვენი თანამეგობრობის,

სოციალიზმის, მთელი პროგრესული ძალების პოზიციების განმტკიცებას, ქვეყნად მშვიდობის დამკვიდრებას.

საბჭოთა კომუნისტების დიადი ფორუმის დამთავრებისთანავე თვალსაჩინო გახდა, რომ პარტიისა და ხალხის გმირულ ისტორიაში განსაკუთრებულ ადგილს დაიჭერს სკკპ XXVII ყრილობა, რომელსაც ახასიათებდა პრინციპულობა და ერთიანობა, მომთხოვნელობა და ბოლშევიკური სიმართლე, ნაკლოვანებებისა და ხარვეზების დაუფარავი გამომჟღავნება, ჩვენი საზოგადოების განვითარების საშინაო და საგარეო პირობების ღრმა ანალიზი.

ლენინური პარტიის ისტორიაში შევიდა კიდევ ერთი შესანიშნავი ყრილობა. ყოველი ყრილობა დიდმნიშვნელოვანი ნიშანსვეტია პარტიისა და ჩვენი ხალხის ცხოვრებაში. დღემდე სულ ჩატარდა 27 ყრილობა, მათ შორის — 6 დიდი ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე და 21 — საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში.

კომუნისტური პარტიის დამაარსებელი ვ. ი. ლენინი შემოქმედებითსა და უველაზე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ყრილობების მუშაობაში. ვ. ი. ლენინის გარდაცვალების შემდეგ კი საბჭოთა კომუნისტები, ხელმძღვანელობენ რა დიდი ბელადის ძვირფასი იდეური მემკვიდრეობით, ლენინურად წარმართავენ კომუნისტთა ფორუმებს და სახავენ კომუნისტური საზოგადოების აშენების გეგმებს, მათი განხორციელების გზებსა და მეთოდებს.

საქართველოს კომპარტიის მოღვაწეობაში სერთო-საკავშირო ყრილობებთან ერთად უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს საკუთარ ყრილობებსაც. ყრილობა ხომ პარტიის ერთადერთი საკანონმდებლო ორგანოა. ვ. ი. ლენინის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ყრილობა **„სწორედ ის კოლეგიაა, რომელიც წყვეტს „დირიჟორის ჯოხის“ საკითხს“**[1].

1986 წლის 24—25 იანვარს თბილისში მიმდინარეობდა საქართველოს კომუნისტური პარტიის XXVII ყრილობა. ყრილობის მუშაობაში 1400-ზე მეტი დელეგატი მონაწილეობდა. ესენი იყვნენ დედაქალაქის, ინდუსტრიული ცენტრებისა და სასოფლო რაიონების, ავტონომიური რესპუბლიკების — აფხაზეთის. აჭარის, სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის პარტიული ორგანიზაციების წარმომადგენლები.

რესპუბლიკის მშრომელებმა ვადამდე, 1985 წლის 18 დეკემბრისათვის შეასრულეს სამრეწველო წარმოებისა და შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპის ხუთწლიანი დავალება. ვადამდე განხორციელდა ბევრი უმნიშვნელოვანესი სასოფლო-სამეურნეო კულტურისა და მეცხოველეობის პროდუქტების შესყიდვის სახელმწიფო გეგმები. ვადამდე შესრულდა სახელმწიფო კაპიტალურ დაბანდებათა და სამშენებლო-სამონტაჟო სამუშაოთა საერთო მოცულობის გეგმა. შესრულდა ტრანსპორტის, კავშირგაბმულობისა და მოსახლეობის საყოფაცხოვრებო მომსახურების გაუმჯობესების ღონისძიებანი[2]. აღსანიშნავია, რომ ყრილობის გახსნისათვის 50-ათასზე მეტმა მშრომელმა, 20-ზე მეტმა სამრეწველო საწარმომ, 250 საამქრომ და 1500 ბრიგადამ შეასრულეს იანვრის საგეგმო დავალება[3].

---

1 ვ. ი. ლენინი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 7, გვ. 198—199.

2 ჯ. ი. პატიაშვილის მოხსენება საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობაზე, გაზ. „კომუნისტი“, 1986, 25 იანვარი.

3 იქვე.

ყრილობის დელეგატებმა დიდი ყურადღებით მოისმინეს და აღიქვეს მოხსენება ცენტრალური კომიტეტის ანგარიშისა და სკკპ პროგრამის ახალი რედაქციის, პარტიის წესდების (შემოთავაზებული ცვლილებებითურთ) პროექტების გამო, რომელიც გააკეთა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა ამხანაგმა **ჯ. ი. პატიაშვილმა.**

ჯ. ი. პატიაშვილის მოხსენებაში მეტად ღრმად, მეცნიერულად არის გაანალიზებული რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციების მუშაობა ეკონომიკური, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების დარგში, განსაზღვრულია შემდგომი წინსვლის, მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესების გზები და მეთოდები.

ყრილობამ ერთსულოვნად მიიღო დადგენილება „სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების 1986—1990 წლებისა და 2000 წლამდე პერიოდის ძირითად მიმართულებათა" პროექტის დამტკიცების შესახებ. მოისმინა და დაამტკიცა საქართველოს კომპარტიის სარევიზიო კომისიის, აგრეთვე სამანდატო კომისიის მოხსენება, რომელშიც მეტად შთამბეჭდავად წარმოჩნდა ყრილობის დელეგატის განზოგადებული პორტრეტი.

როგორც ყრილობაზე აღინიშნა, საანგარიშო პერიოდი რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის საქმიანობაში, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში რამდენადმე მნიშვნელოვანი გარდატეხის წლები იყო. ამ გარდატეხას კი დასაბამი მისცა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის ცნობილმა დადგენილებამ პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის მუშაობის შესახებ.

ამ დადგენილების განხორციელებისათვის ბრძოლის პროცესში ჩამოყალიბებული მუშაობის სტილის, მეთოდების გაუმჯობესება და გამდიდრება სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ბოლო პლენუმების გადაწყვეტილებათა, პარტიის პროგრამის ახალი რედაქციისა და წესდების ცვლილებათა პროექტების მოთხოვნის მიხედვით — აი როგორ უნდა გვესმოდეს პარტიისა და ხალხის ერთობლივი მუშაობით მოპოვებული წარმატებების მემკვიდრეობითობა.

მრავალი მაგალითი, კონკრეტული შედეგი თვალნათლივ მოწმობს, რომ გასულ ხუთწლედში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, მისი ბიუროსა და სამდივნოს, ადგილობრივი პარტიული კომიტეტების ყურადღების ცენტრში იყო წარმოების ეფექტიანობის ზრდის, დაგეგმვისა და მართვის, სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფის, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების და შრომის ნაყოფიერების ზრდის, პროდუქციის ხარისხის გაუმჯობესების, მატერიალური და შრომითი რესურსების რაციონალური ხარჯვის, პარტიული და სახელმწიფოებრივი დისციპლინის განმტკიცების, აგრეთვე მთელი რიგი სხვა აქტუალური საკითხები.

რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციები გამუდმებით ეძებენ წარმოების დამატებითს რეზერვებსა და საშუალებებს. **ფართო გზა მიეცა ეკონომიკურ ექსპერიმენტებს, ადამიანთა შემოქმედებითი ინიციატივის განვითარებას.**

გასული ხუთწლედი აგროსამრეწველო კომპლექსის მართვის თავისებური გამომცდელი იყო. აბაშელთა მაგალითით აგროსამრეწველო გაერთიანებები შეიქმნა რესპუბლიკის ყველა რაიონში. ახლა კი რესპუბლიკის სახელმწიფო აგროსამრეწველო კომიტეტი თავის პირველ ნაბიჯებს დგამს.

რესპუბლიკის მშრომელთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ყრილობის საქმიანი და კრიტიკული პათოსი. არ დარჩენილა არც ერთი მწვავე და საჭირბოროტო პრობლემა ჩვენი ცხოვრებისა, რაზედაც საუბარი არ ყოფილიყოს მოხსენებასა და გამოსვლებში.

ყრილობაზე იდეოლოგიური მუშაობის ვრცელი პანორამა გამოიკვეთა. მასების იდეურ-პოლიტიკური, ზნეობრივი და ესთეტიკური აღზრდის სამსახურში დგას დღეს იდეოლოგიური ზემოქმედების ისეთი მძლავრი საშუალებანი, როგორიცაა პრესა, რადიო, ტელევიზია, ლიტერატურა და ხელოვნება. ხალხური შემოქმედება. იდეოლოგიურ სამსახურში დგას ყველაფერი, რაც ჩვენს გარშემო ხდება — და ეს განსაკუთრებით ხაზგასმით ითქვა მოკამათეთა გამოსვლებში. — ყოველი ხარვეზი, თვით ისეთ იდეოლოგიისაგან „შორს მდგომ“ დარგებში, როგორიცაა საქალაქო მეურნეობა. ტრანსპორტი და ათასი სხვა რამ, თავის უარყოფით გავლენას ახდენს მასების განწყობილებაზე და ამდენად, უარყოფითი ხასიათის ემოციებს იწვევს. **ხოლო იქ, სადაც ნაკლებად ვხვდებით მოშვებულობისა და გულგრილობის ფაქტებს, სადაც ყველაფერს ბეჯითი, გამრჯე და პატიოსანი პატრონის თვალი და მარჯვენა განაგებს, მასების იდეური რწმენა უფრო მაღალია, სამომავლო ჰორიზონტები — უფრო ვრცელი და სამომავლო გეგმებიც უფრო რეალური.**

ყრილობაზე სამართლიანად ითქვა, რომ იდეურ-აღმზრდელობით მუშაობაში, მშრომელთა სულიერ გამდიდრებაში პასუხსაგები მისია ეკისრება ლიტერატურასა და ხელოვნებას. რომ რესპუბლიკის კულტურის ოსტატები მნიშვნელოვანი წარმატებებით შეიგებნენ პარტიის ყრილობას. რისი მკაფიო დადასტურებაცაა სამშობლოს უმაღლესი ჯილდოები და საერთაშორისო პრიზები, რომლებიც ბოლო წლების მანძილზე საქართველოს ლიტერატურისა და ხელოვნების საუკეთესო ნაწარმოებებს მიენიჭა.

მაგრამ, როგორც სამართლიანად მიუთითა ყრილობამ, სწორი არ იქნება ლიტერატურისა და ხელოვნების ახლანდელი მდგომარეობის შესახებ მხოლოდ მათი მიღწევების მიხედვით მსჯელობა. ყრილობაზე ხაზგასმით გამოიკვეთა ის ნაკლოვანებანიც, რომლებიც თვალსაჩინოა ჩვენი შემოქმედებითი კავშირების მუშაობაში.

ამასთან დაკავშირებით ყრილობამ აღნიშნა: **გვაშფოთებს ზოგიერთი იმ ნაწარმოების იდეურ-მხატვრული უმწიფრობა, უფერულობა, უსახურობა, რომლებიც პერიოდიკის ფურცლებზე, საგამოფენო დარბაზებში და საკონცერტო ესტრადებზე ჩნდება. გვაშფოთებს ისიც. რომ სათანადო სიფხიზლესა და პოლიტიკურ სიმახვილეს ვერ იჩენენ მთელი რიგი რედაქციებისა და გამომცემლობების თანამშრომლები, ჯეროვნად არ აფასებენ ზოგიერთი საიუბილეო ღონისძიების იდეოლოგიურ და აღმზრდელობითს დატვირთვას.**

ადამიანთა აქტიურობის დონის ასამაღლებლად, მათდამი მომთხოვნელობის გასაძლიერებლად ორგანიზატორული და პოლიტიკურ-აღმზრდელობითი მუშაობის კომპლექსურ ღონისძიებებს როცა ვსახავთ, ერთი წუთითაც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ჩვენში კიდევ ბოგინობენ არაკეთილსინდისიერი ადამიანები, მუქთახორები, წამგლეჯები.

ჩვენი რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაცია დიდ ბრძოლას ეწეოდა კერძომესაკუთრულ ტენდენციებთან და სხვა ნეგატიურ მოვლენებთან. მაგრამ ეს ბრძოლა ყველგან და ყველას მიმართ სათანადოდ როდი ხორციელდებოდა. ამ მიმართულებით პარტიული ორგანიზაციების მუშაობის შემდგომი გაძლიერების ღონისძიებანი დასახა საქართველოს კომუნისტების ფორუმმა.

საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობამ. რომელმაც მეტად მკაცრად შეაფასა ნეგატიური მოვლენების ფაქტები, აღშფოთებით, ყველას გასაგონად განაცხადა რომ ამ მხრივ **რაიმე დანდობა, შებრალება არ მოხდება, რომ ბრძოლა არასოდეს შენელდება. პირიქით, უფრო გამკაცრდება, უფრო შემტევი გახდება.** აქედან გამომდინარე ყრილობამ კონკრეტული ამოცანები დაუსახა რესპუბლიკის ყველა საზოგადოებრივ ორგანიზაციას—საბჭოებს, პროფკავშირებს, კომკავშირს, თითოეულ სამინისტროსა და უწყებას, ადმინისტრაციულ, საავჭრო, სატრანსპორტო, მომსახურების სფეროს. კულტურის, განათლების, სამეცნიერო და სხვა დაწესებულებებს.

დღეს უფრო, ვიდრე ოდესმე, განუზომლად იზრდება მომკითხველობა რესპუბლიკის თითოეული კომუნისტისადმი არა მარტო საკუთარი ცოდნის დონის ამაღლებისათვის, თავისი ცხოვრებისა და ქცევისათვის, არამედ სხვა პარტიული ამხანაგებისთვისაც, გვერდით მომუშავეთათვისაც, ყოველივე იმისათვის, რაც მის გარშემო ხდება.

სახელმწიფო, სამეურნეო და კულტურული მშენებლობის ხელმძღვანელობის გაუმჯობესებას კომუნისტური პარტია განუხრელად უკავშირებს კადრების შერჩევის, აღზრდისა და განაწილების ლენინური პრინციპების მტკიცედ გატარების საკითხს.

მუშაობის ლენინური სტილი მოითხოვს, რომ ყოველ პარტიულ, საბჭოთა, სამეურნეო მუშაკს უნდა ახასიათებდეს თავმდაბლობა, წესიერება, პრინციპულობა. ყველგან უნდა იდევნებოდეს ტრაბახი, სიტყვების კორიანტელი, მუშაობის შედეგების გაზვიადება, საერთოდ, ორგანიზაციული ფაცაფუცი. ამ მიმართულებით კომუნისტური პარტიის მოღვაწეობას მხარს უჭერს რესპუბლიკის მუშათა კლასი, კოლმეურნე გლეხობა და მშრომელი ინტელიგენცია.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტმა, აკადემიკოსმა **ე. ხარაძემ** ყრილობაზე აღნიშნა, რომ „**მეცნიერები ერთსულოვნად იწონებენ უველანაირი ნეგატიური მოვლენის დაძლევისათვის საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის კურსს**“[4].

[4] **გაზ. „კომუნისტი“, 1986, 28 იანვარი.**

ჩვენი ცხოვრება, მუშაობის გამოცდილება და პრაქტიკა ყოველდღიურად ადასტურებენ, თუ რაოდენ ეფექტიანი და შედეგიანია ხალხთან უშუალო ურთიერთობა, მათთან გულახდილი დიალოგი, მათი აზრების, წინადადებების, სურვილებისადმი გულისხმიერი დამოკიდებულება.

საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობამ, კიდევ ერთხელ მთელი ძალით გამოაჩინა პარტიისა და ხალხის მიზნების, საფიქრალისა და მოქმედების ერთიანობა, დასახა რესპუბლიკის საერთო წინსვლისა და აღმავლობის ნათელი პროგრამა. ყრილობა ის გადასახედი გახდა, საიდანაც ხელისგულივით გამოჩნდა მთელ საანგარიშო პერიოდში, მთელი ხუთი წლის მანძილზე დიდი შრომით და რუდუნებით შექმნილ-მიღწეული.

იოსებ უთურაშვილი

ზეპირ ისტორიულ წყაროებზე მუშაობა

როგორც ცნობილია, საქართველოს ახალი ისტორიის მკვლევართა მიერ გამოყენებული ისტორიული წყაროები, რომლებიც შეიცავენ პირველად ცნობებს ამა თუ იმ ფაქტსა და მოვლენაზე, თავისი ხასიათის მიხედვით სამ ძირითად სახეობად იყოფა: წერილობითი, ზეპირი და ნივთიერი წყაროები.

საქართველოს ახალი ისტორიის შესასწავლად უდავოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიული წყაროების ისეთ ჯგუფს, როგორიცაა ზეპირი წყაროები. ამ რიგის წყაროთა მნიშვნელობა განსაკუთრებულია ახალი პერიოდის წერილობითი წყაროების უსრულობის გამოც. წერილობითი წყაროების ეს უსრულობა აიხსნება მრავალი მიზეზით, რომელთა შორის ორს დავასახელებთ: ერთი ის, რომ შიდა რუსეთის გუბერნიებისაგან განსხვავებით საქართველო-ამიერკავკასიაში ერობა და საერობო სტატისტიკა არ არსებობდა, მეორეც, ჩვენი რესპუბლიკის ისტორიული არქივის ფონდებმა თავის დროს დიდი დანაკლისი განიცადა. არქივი დაზარალდა განსაკუთრებით პირველი მსოფლიო ომის დროს მასალის ნალჩიკში ევაკუაციისას, აგრეთვე 20-იან წლებში, როცა, თვითმხილველთა გადმოცემებით, არქივის არაერთი საყურადღებო წერილობითი საბუთი თბილისის ბაზრებში პარკების სახით იყიდებოდა.

რაც შეეხება თავის დროზე ამიერკავკასიაში მოქმედ სტატისტიკას, ის, საერობო სტატისტიკიდან განსხვავებით, ძალზე ნაკლებად შეიცავს ჩვენში მიმდინარე სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ცვლილებების ამსახველ ცნობებს.

წერილობითი ისტორიული წყაროების სიმცირე, ნაკლულობა და უსრულობა რამდენადმე შეივსება თუ მივმართავთ ისტორიული წყაროების სათავეს, — ხალხს. მოსახლეობაში მოიპოვება დიდძალი მასალა, რომელშიც ასახულია ჩვენი ხალხის ისტორიის სოციალური, პოლიტიკური, სულიერი ცხოვრების პროცესების არაერთი მხარე. მოსახლეობაში შემონახული ზეპირი წყაროების ფიქსირებას შეუძლია შეგვძინოს მაღალი ღირებულების მასალა ჩვენი ქვეყნის ისტორიის როგორც კერძო, ასევე კარდინალურ საკითხებზე.

გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ისტორიული მეცნიერებისათვის ზეპირი წყაროები თითქმის ისეთივე დიდი განძია, როგორიცაა ნივთიერი კულტურა, რაც უპირატესად არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ობიექტს შეადგენს. მაგრამ ჩვენი დამოკიდებულება საერთო განძის ამ ორი სახეობისადმი ძალზე განსხვავებულია.

მეცნიერებათა აკადემია, და ყველა ვისაც ეს ეხება, უდიდესი ყურადღებით ეკიდება არქეოლოგიურ სამუშაოებს, ყოველწლიურად ეწყობა არქეოლოგიური ექსპედიციები, რაც სავსებით ბუნებრივია, — სხვაგვარად არც შეიძლება იყოს. სამწუხაროდ ვერ ვიტყვით, რომ ჩვენ ასეთივე ყურადღებით ვეკიდებოდეთ ხალხში შემონახულ ზეპირ წყაროებს. დრო კი არ ითმენს,

რადგან, გასაგები მიზეზების გამო, სულ უფრო მცირდება იმათი რიცხვი, ვისაც შეუძლია ჩვენი ცოდნა კონკრეტულ-ისტორიული ხასიათის მასალით შეავსოს. რა დასამალია, ჩვენს ტერიტორიაზე უხვად შემონახული არქეოლოგიური ძეგლების უმეტესობა დიდი ხანია მიწაშია შემონახული და მას საუკუნეები ბევრს ვერაფერს დააკლებს, ხოლო ზეპირი წყაროების „მატარებელი“ მოსახლეობა, თაობათა ცვლის ბუნებრივი პროცესის წყალობით, ხელიდან გვეცლება, ისე, რომ წარსულზე თავის ზეპირ ცოდნას ახალი თაობა, ბევრი გარემოების გამო, მემკვიდრეობად ვერ ღებულობს.

ამ უცილობელი გარემოების ძალით, უეჭველია, რომ არქეოლოგიური ძეგლების ამთავითვე გამოკვლევაზე არანაკლებ საჭიროა და საშურია ხალხში, უფრო ზუსტად, მოსახლეობის უფროს თაობებში უხვად გაბნეული ზეპირი წყაროების აღნუსხვა.

როცა საუბარია ზეპირი წყაროების მოპოვებაზე შესაძლოა ასეთი აზრი წარმოიშვას: რაკი მოსახლეობაში ზეპირი წყაროების შეკრებას ეწევიან ფოლკლორისტებიც და ეთნოგრაფებიც, ისტორიკოსები ხომ არ დაიწყებენ ამ მასალის მოპოვების დუბლირებას. ვფიქრობთ, ასეთი დუბლირების საშიშროება არ არსებობს.

რომ არაფერი ვთქვათ ფოლკლორისტებზე, რომელთაც ძალზე გამოკვეთილი ამოცანების გადაწყვეტა ხდებათ (ხალხური, მუსიკალური, თეატრალური და ა. შ. შემოქმედების ნიმუშების შეკრება-დამუშავება), ეთნოგრაფიის მიმართ უნდა აღინიშნოს, რომ მეცნიერების ეს დარგი, ხალხის წარმოშობის, ყოფისა და კულტურის, განსახლებისა და კულტურულ-ისტორიული კავშირის შემსწავლელი ჰუმანიტარული მეცნიერებაა. ხოლო ხალხის ტრადიციული ყოველდღიური ყოფით კულტურის ნიშნების (რომლებიც ხალხის ეთნიკურ სახეს ჰქმნიან) შესწავლა ეთნოგრაფიის ძირითადი საგანია (ი. ბრომლეი).

არქეოლოგიასა და ისტორიასთან ერთად ეთნოგრაფია ადგენს მოსახლეობის ეთნიკურ ისტორიას დასაბამიდან დღევანდლამდე. ხელოვნებათმცოდნეობასა და ფოლკლორისტიკასთან ეთნოგრაფიას აკავშირებს ხალხური შემოქმედების შესწავლის პრობლემატიკა. ეკონომიკურ მეცნიერებებთან და სოციოლოგიასთან სამეურნეო საქმიანობისა და სოციალური სტრუქტურის კვლევა. ეთნოგენეზს სწავლობს აგრეთვე ანთროპოლოგია, მიგრაციულ პროცესებს, სხვა დარგებთან ერთად, დემოგრაფია და ა. შ.

ასე, რომ ეთნოგრაფიულ მეცნიერებას ფრიად მრავალმხრივი საზრუნავი აქვს. რა თქმა უნდა, არ შეიძლება ითქვას, რომ მეცნიერების ეს დარგი მნიშვნელობას არ ანიჭებდეს და არ ზრუნავდეს ხალხში შემონახულ ისეთ ზეპირ წყაროებზე, რომლებიც თავისი ხასიათით კონკრეტულ-ისტორიული შინაარსის მატარებელნი არიან. ასეთ მასალას ეთნოგრაფებთან ვხედებით და მათი გამოყენება უეჭველად სასარგებლო საქმეა. ამასთან, ისტორიული მეცნიერება ვერ დაკმაყოფილდება მხოლოდ ეთნოგრაფთა მიერ მოპოვებული კონკრეტულ-ისტორიული მასალით. მისი გამოკვლევა-შეკრება და სათანადო შესწავლა ისტორიკოსთა პირდაპირი მოვალეობაა. ისტორიული მეცნიერების თანამედროვე დონეზე, მისი ესოდენ მკვეთრი სპეციალიზაციის დროს, შეუძლებელია, ვთქვათ, საქართველოს ახალი და უახლესი ისტორიის სპეციალისტებმა თვითონ არ გამოაელინონ და არ შეკრიბონ შესაფერისი მასალა, რომლის

გათვალისწინების გარეშე რომელიმე გამოკვლევა სრულყოფას ძნელად თუ მიუახლოვდება.

XIX—XX საუკუნეთა ჩვენი მკვლევრები საკმაოდ ხშირად მიმართავდნენ ზეპირი წყაროების მონაცემებს, რაც, რა თქმა უნდა, მათ თხზულებებს მნიშვნელოვნად ამდიდრებდა. გავიხსენოთ თუნდაც პლატონ იოსელიანის „ცხოვრება გიორგი XIII-სა“, სადაც პირდაპირ მითითებულია წყარო: „ეი-თარცა მიამბო დეკანოზმა სიონისმა გაბრიელ ქართველოვმა“-ო. ისტორიკოსი ალექსანდრე ორბელიანი თავისი ნაშრომების შექმნისას თითქმის მხოლოდ ზეპირ წყაროებს ემყარებოდა. ანდა ავიღოთ საყოველთაოდ აღიარებული გამოკვლევების შვიდ ტომიანი კრებული (Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края) რასაც ამავე დროს წყაროს მნიშვნელობაც აქვს, ის თითქმის მთლიანად, წარსული საუკუნის 80-იან წლებში მოსახლეობაში შეკრებილ ფაქტობრივ მასალას ემყარება.

მაგრამ რევოლუციური ხანის მკვლევრებმა ფაქტობრივი მასალის მხოლოდ შედარებით მცირე ნაწილი მოიპოვეს, იმასთან შედარებით, რისი შეგროვებაც შეიძლებოდა. იმ დროს ზეპირი წყაროების შეკრებას არასისტემატური ხასიათი ჰქონდა.

ზეპირი წყაროების მოპოვების საქმე რამდენადმე გაუმჯობესდა საბჭოთა პერიოდში. ამ მხრივ საყურადღებოა ივანე ჯავახიშვილის თაოსნობით განხორციელებული მუშაობა — მასალის შეკრება (1935 წელი) შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიის საკითხებზე. ეს საქმიანობა სარეწაო კოოპერაციამ დააფინანსა. ზეპირ წყაროებზე მუშაობის მხრივ აგრეთვე უურადღებას იპყრობს ზოგიერთი რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თაოსნობა და, განსაკუთრებით ჩვენი ინსტიტუტის ახალი ისტორიის განყოფილების საქმიანობა, რის შედეგადაც გამოვლენილი და ფიქსირებულია მასალის გარკვეული რაოდენობა. მაგალითად, კონკრეტული ხასიათის ჩვენი ცოდნა, ვთქვათ სოფლის ბურჟუაზიაზე, სოფლის პროლეტარიატზე ძირითადად ზეპირი წყაროებიდან მიღებულ მასალას ემყარება.

მაგრამ განსაკუთრებული ჯერ კიდევ ძალზე ბევრია, ხოლო ზეპირ წყაროებზე მუშაობა, მათი ფიქსირების მიზნით, ჯერ კიდევ სათანადო სიმაღლეზე ვერ დგას: კვალიფიცირებული ისტორიკოსი მკვლევრების მოსახლეობაში ვასვლა მასალის შესაკრებად შემთხვევით, სპორადულ ხასიათს ატარებს.

აღსანიშნავია, რომ ზეპირ წყაროებზე მუშაობას უცხოელი ისტორიკოსებიც არ თაკილობენ. მაგალითად, ამერიკელმა ისტორიკოსმა გროსმა ინგლისის ერთი სოფლის (მანორი) ისტორია ძირითადად ზეპირ წყაროებზე დაამყარა (1930 წ.)

ზეპირ წყაროებს მიმართავდა და მიმართავს მხატვრული ლიტერატურაც. ჟნიშვნელოვანია მაგალითი, რაც ა. პუშკინის სახელთანაა დაკავშირებული. 1824 წლის იანვარში ოდესაში ყოფნისას ა. პუშკინმა შეიტყო, რომ ბენდერში ცხოვრობდა 135 წლის მოხუცი ნიკოლოზ ისკრა, რომელიც სიჭაბუკეში ნამყოფი იყო ბენდერის მახლობლად სოფელ ვარნიცაში მდებარე შვედების სამხედრო ბანაკში და არაერთხელ ნახა შვედების მეფე კარლოს XII. პუშკინი ვარაუდობდა მოეწახა მაზეპას საფლავი ბენდერის მიდამოებში. როცა პუშკინი გაემართა ისკრასთან შესახვედრად, მან თან წაიღო ნორდბერგის „კარლოს XII ისტორია“ და დე ლა მოტრეის „მოგზაურობა“, რომელშიც მოცემულია ბენდერის მახლობლად 1709—1714 წლებში მდებარე შვედების

გამაგრებული ბანაკის დაწვრილებითი აღწერა. მოხუცი ისკრას მონათხრობი კარლოს XII-ზე, მის გარეგნობაზე, ტანსაცმელზე, მის ჩვეულებებზე სარწმუნო აღმოჩნდა. მან ასევე ზუსტად აღწერა შვედების ბანაკი. მაგრამ ისკრამ მაზეპაზე ვერავითარი ცნობა ვერ მიაწოდა და პუშკინი უკმაყოფილო დარჩენილა.

ასევე საყურადღებოა ლ. ტოლსტოის მაგალითი. ტოლსტოი „ჰაჯი-მურატში“ აღწერილი უმნიშვნელოვანესი ამბების თანამედროვე და თვითმხილველი იყო. იგი იყო საბრძოლო შეტაკებების უშუალო მონაწილე და ცხოვრობდა იმ დასახლებულ პუნქტებში, რომლებზეც „ჰაჯი-მურატშია“ მოთხრობილი. მიუხედავად ამისა, მწერალი შესაძლებლად არ თვლიდა დაყრდნობოდა მხოლოდ თავის საქმეში ჩახედულობას და ისწრაფოდა გულდაჯმით შეემოწმებინა ყოველი დეტალი. დიდი მწერალი ეყრდნობოდა კავკასიის ომების შესანიშნავი სპეციალისტის ა. ზისერმანის ნაწერებს. მაინც პირადად შეხვდა ისტორიკოსს და ესაუბრა. გამოჰკითხა ბევრი რამ, მაგრამ ის ამით არ კმაყოფილდება. კითხულობს დამატებით ლიტერატურას, თხოულობს ცნობებს არქივიდან. სწავლობს ამბების მონაწილეთა პირად შთაბეჭდილებებს. კერძოდ, ციხე-სიმაგრე ვოზდვიჟენსკოისთან რუსების მხარეზე ჰაჯი-მურატის გადასვლასთან დაკავშირებით, თავისი წარმოდგენების დასაზუსტებლად, 1903 წლის მარტში სთხოვდა თავის თბილისელ ნაცნობს ი. ნაკაშიძეს, რათა ამ უკანასკნელს მოეძებნა რომელიმე ძველი ქვეითი ოფიცერი და მასთან გაერკვია: იგზავნებოდა თუ არა ამ სიმაგრიდან გუშაგები; თუ ასეთი არ იგზავნებოდა, მაშინ სად იდგნენ ხოლმე გუშაგები მტრის მოულოდნელი თავდასხმის ასაცილებლად; როგორი წესით იღებდნენ მოსულ მსტოვრებს გუშაგები და როგორ მიჰყავდათ ისინი თავის უფროსებთან.

ტოლსტოი შესანიშნავად იცნობდა კავკასიური საგუშაგოების მოქმედების წესს და ასეთი საგუშაგოს მოქმედება აღწერა კიდევ „ყაზახებში“. მაგრამ „ჰაჯი-მურატში“ საქმე ეხებოდა კონკრეტულად ვოზდვიჟენსკოის ციხე-სიმაგრეს და მწერალიც ყოველი ღონით ცდილობდა ნაწარმოებში წარმოდგენილი ყოველი ფაქტი რაც შეიძლება მეტად დაეზუსტებინა.

ასე აკეთებდნენ მხატვრული სიტყვის ოსტატები. მაგრამ ვინ იტყვის, რომ ისტორიკოსებს მხატვრული სიტყვის ოსტატებზე ნაკლებად სჭირდებოდეთ ფაქტობრივი მასალის დაზუსტება, კონკრეტულ-ისტორიული ვითარების ცოდნის დაზუსტება, იმის გათვალისწინება, რის მიღებაც მათ, ვთქვათ, ზეპირი წყაროებიდანაც შეუძლიათ.

ი. ჭავჭავაძე მიუთითებდა ჩვენი ხალხის ეკონომიკური თუ იურიდიული ცხოვრების და ზნე-ჩვეულებების ამსახველი ზეპირი ცნობების შეკრების საჭიროებაზე. 1887 წლის „ივერიაში“ იგი აღნიშნავდა: „ჩვენმა ინტელიგენციამ ხელი მოჰკიდა მარტოდ-მარტო სახალხო პოეზიის შეკრებას. ეს საკმაო არ არის. არა თუ საკმაო, იქნება ბევრჯერ მავნებელიც იყოს და ხალხის ცხოვრების შესახებ შეცდომაში შეგვიყვანოს ამ პოეზიამ. რისთვის, როგორ? — გვკითხავს განცვიფრებული მკითხველი. აი რისთვის და როგორ: პოეზია, და მეტადრე სახალხო პოეზია, თქვენც მოგეხსენებათ, უფრო ფანტაზიის ნაყოფია და ფანტაზია კიდევ მაგრე-რიგად არ ეწყობა და ემორჩილება ზნეობით კანონის მოთხოვნილებას. ხშირად მდაბიო ხალხი, გატაცებული ფანტაზიის ალმაფრენით, დამღერის და დაჰხარის ისეთს საგანს და მოვლენას, რომელიც ძირეულად ეწინააღმდეგება ცხოვრების სიკეთესა და ცრუმორწმუნეობაზედ

არის აშენებული. რასაკვირველია, მარტო პოეზიის მიხედვით დასკვნა და მსჯელობა ხალხის ცხოვრების საჭიროებაზედ და მის მოთხოვნილებაზედ შეცდომა იქნება და ამ შეცდომას საზარალო შედეგი უნდა მოჰყვეს. თუ ამ შემთხვევაში შეცდომის თავიდამ აცილება გვსურს, პოეტურ შეხედულების გარდა ხალხის სხვა შეხედულობას და მსჯელობასაც ყური უნდა ვათხოვოთ, და ეს შეიძლება მხოლოდ მაშინ, როცა ხალხის ყველაგვარი ნაწარმოები შესწავლილი გვექნება. ჩვენი დედააზრი ეს არის: ხალხის ცხოვრება ყოველმხრივ და ჰარმონიულად უნდა შევისწავლოთ; იმის ყოველგვარი გონებითი ნაწარმოები უნდა შევკრიბოთ. ჩვენ ამჟამად დავასახელეთ ნაწარმოები ორის სფეროდამ — ეკონომიურის და იურიდიულის ცხოვრებიდამ".

ილია მოითხოვდა სათანადო ცნობები და მონაცემები გარკვეული პროგრამის მიხედვით შეეკრიბათ.

ზეპირი წყაროების სახით ჩვენს წინაშეა ფაქტობრივი მასალის უდიდესი მარაგი.

ჩვენ შეიძლება მოვიპოვოთ დამატებითი კონკრეტული ცნობები ისეთ საკითხებზე, როგორიცაა, მაგალითად, დასახელებული პუნქტების წარმოქმნა, მოსახლეობის საგადასახლებო მოძრაობა, სამიმოსვლო და სავაჭრო გზები, ტრანსპორტი, კაპიტალისტური საზოგადოების კლასების ფორმირება, კლასობრივი და შინაკლასობრივი ურთიერთობანი, საწარმოო ძალების განვითარების მდგომარეობა (კერძოდ, მწარმოებელთა სამეურნეო და შრომითი ჩვევები და გამოცდილება, შრომის იარაღები, შრომის ორგანიზაცია), სამრეწველო, სავაჭრო და სავაჭრო კაპიტალის წარმომადგენელთა საქმიანობის შედეგები, მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის წესები, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, პროლეტარული მოძრაობა, ცნობები მოსახლეობის განათლებასა და სულიერ კულტურაზე და სხვ. ეს საშუალებას მოგვცემს უფრო ფართო, მრავალმხრივი და სრული, უფრო ნათელი წარმოდგენა შევქმნათ გარკვეული პერიოდის საქართველოს მოსახლეობის სოციალურ სტრუქტურაზე, ეკონომიკურ ურთიერთობებზე, საზოგადოების პოლიტიკურ ორგანიზაციაზე, სულიერ ცხოვრებაზე და ა. შ.

ვფიქრობთ, ასევე სასარგებლო იქნება გადმოცემების შეკრება საქართველოს ისტორიის ფეოდალურ ხანას რომ ეხება, მაგალითად, გადმოცემების საფუძველზე ჩანაწერებისა და ჩანახაზების გაკეთება ცალკეული ბრძოლების შესახებ და ა. შ.

ალბათ, ასევე გამართლებული იქნება თუ შეიკრიბება მასალა საბჭოთა პერიოდისათვის, მოსახლეობის სოციალური, პოლიტიკური და სულიერი ცხოვრების პროცესებს რომ ასახავს. ყოველივე ეს, ვიმეორებთ, მნიშვნელოვნად გაამდიდრებს ჩვენს წარმოდგენებს ცალკეულ ისტორიულ პერიოდებზე.

მასალის შეკრება უნდა განხორციელდეს კომპლექსურად, საფუძვლიანად მოფიქრებული და განხილული სათანადო პროგრამის საფუძველზე. ადგილზე მასალა კითხვარის მიხედვით შეიკრიბება. ასეთი კითხვარი არაერთი იქნება და ის უნდა შედგეს ქვეყნის, შესასწავლი დარგის, ამა თუ იმ რეგიონის თავისებურებათა სრული გათვალისწინებით.

იგულისხმება, რომ დაინტერესებული განყოფილებები მონაწილეობას მიიღებენ კითხვარების შედგენაში, რათა უკეთ იქნეს გათვალისწინებული მათი კვლევის ინტერესები. კითხვარები არ უნდა იყოს მეტად ვრცელი, არამედ რაც შეიძლება მოკლე, ზუსტად და მკაფიოდ ჩამოყალიბებული.

სასურველი იქნება თუ განყოფილებათა მუშაკები უშუალო მონაწილეობას მიიღებენ მასალის შეკრებაში.

მასალის მოპოვების ძირითად მეთოდს როგორც ჩანს, ფაქტობრივი მასალის მცოდნე პირებთან მეცნიერ მუშაკების უშუალო შეხვედრა და მასალის ჩაწერა წარმოადგენს. მთხრობელთან შეხვედრისას რაიმე შაბლონი გამოუსადეგარია. მეცნიერი მუშაკი მთხრობლისაგან იღებს მასალას, რაც მთხრობელმა უკეთ იცის.

ზეპირი წყაროების მასალა დღემდე თითქმის მხოლოდ სოფლად იკრიბებოდა. საჭიროა მასალის შეკრება როგორც სოფლად, ისე ქალაქად. მასალა უნდა შეიკრიბოს არამარტო მთის მოსახლეობაში, არამედ უპირატესად ბარის მოსახლეობაში.

საკითხი ისტორიულ პერსპექტივაშიც უნდა განვიხილოთ. ზეპირი წყაროების შეკრების საქმის უყურადღებოდ დატოვებით ჩვენი მომდევნო თაობებიც მადლიერნი არ დაგვრჩებიან, — და არამარტო მომავალ თაობებს გამოადგებათ ეს მასალა. ზეპირი წყაროები დიდ დახმარებას გაუწევს ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხებზე მომუშავე ბევრ მკვლევარს. აქვე უნდა გავიხსენოთ ვაჟა-ფშაველას საყვედური იმ ისტორიკოსებისადმი, რომლებიც მასალას ხალხში არ ეძებენ, შინ, კაბინეტებში ჩაკეტილან და იქ ჩხირკედელობენ, და მუდამ მასალის უქონლობას უჩივიანო.

ილია პირდაპირ მიუთითებდა: უწიგნოდ თვალთახედვის ისარი მოკლეა, მაგრამ არც მხოლოდ წიგნებითაა გრძელი.

ვგონებ დავას არ უნდა იწვევდეს, რომ ამ ისრის გაგრძელებაში, ჩვენი თვალთახედვის გაფართოებაში დიდი როლის შესრულება სწორედ რომ ხალხური ცოდნა-გამოცდილებით დაბრძენებულ ადამიანებსაც შეუძლიათ: ვისაც უმუშავნია ზეპირი წყაროების შეკრებაზე, დამემოწმება, რომ, იმ მოხუცთაგან ჩვენ რომ მასალას ვიწერთ, არაერთ მათგანს თავისი მეხსიერების მონაცემებით, დიდი ცხოვრებისეული ჩვევებით და გამოცდილებით თითქოს ახალ სამყაროში შევყავართ ხოლმე.

ეფიქრობ, უფლება არა გვაქვს საისტორიო მეცნიერებას დავუკარგოთ ხალხში შემონახული დიდი ღირებულების მქონე ისტორიული მასალა. ზეპირი წყაროები წერილობით წყაროებად უნდა ვაქციოთ.

საკითხის ისტორიისათვის. ზეპირი წყაროების მოძიება-შეკრების საქმე ჩვენს ინსტიტუტში და მეცნიერებათა აკადემიის გარკვეულ ინსტანციებში არაერთხელ განხილულა. სახელდობრ, 1973 წლის ოქტომბერში შედგა ზეპირი წყაროების შეკრების საჭიროების საკითხთან დაკავშირებით ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს მიერ შექმნილი კომისიის სხდომა (გ. ჩიტაია, ი. ანთელავა, მ. დუმბაძე, ი. კაჭარავა, პ. რატიანი, მ. გეგეშიძე, ი. უთურაშვილი). კომისიამ დადგენილებით სთხოვა ინსტიტუტის ხელმძღვანელობას დირექციასთან შექმნილიყო ზეპირ წყაროებზე მომუშავე საგანგებო ჯგუფი.

1974 წლის 20 ივლისს საქართველოს საისტორიო საზოგადოების პრეზიდიუმმა განიხილა საკითხი და თხოვნით მიმართა მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებას მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში ზეპირ წყაროებზე მომუშავე საგანგებო ჯგუფის შექმნის თაობაზე. ეს შუამდგომლობა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ბიუროზე

1974 წლის 19 ნოემბერს განიხილა და მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში ზეპირ წყაროებზე მომუშავე საგანგებო უჯრედის შექმნა მიზანშეუწონლად მიიჩნია. აქვე მიუთითა, რომ საქართველოს ისტორიის ზეპირი წყაროების გამოვლენა-შეკრება ევალება ისტორიის ინსტიტუტს.

1977 წლის ივლისში საკითხი შეისწავლა მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე პრეზიდენტმა ა. ფრანგიშვილმა. მისი დავალებით მომზადდა მიმართვის ტექსტი საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივნის ვ. სირაძის სახელზე, აგრეთვე შედგა ხარჯთაღრიცხვა ზეპირ წყაროებზე მომუშავე ჯგუფის დაფინანსებლად. მაგრამ ეს მიმართვა ხელმოუწერელი და, მაშასადამე, გაუგზავნელი დარჩა.

მე არ ვიცი როგორ გადაწყდება ეს საკითხი: ზეპირი წყაროების გამოვლენა-შეკრების მიზნით საგანგებო უჯრედის შექმნა მოხერხდება თუ ეს საქმე სათანადო განყოფილებებს და მის მეცნიერ მუშაკებს მიენდობა. მაგრამ ერთი რამ უდავოდ მეჩვენება: თვით ასეთი საგანგებო უჯრედის არსებობის დროსაც, ახალი და უახლესი პერიოდების ყოველი მკვლევარი უნდა ცდილობდეს პერიოდულად მაინც შეხვდეს იმ ადამიანებს, რომლებსაც შეუძლიათ მას თუნდაც მცირე დამატებითი ცნობები მიაწოდონ საკვლევ თემასთან დაკავშირებით. მკვლევრის მისკლა რომელიმე დასახლებულ პუნქტში, ან ჩვენი ქალაქის რომელიმე უბანში ზეპირი წყაროების ფიქსირებას ისახავს მიზნად. მაგრამ, გარდა ამისა, სხვადასხვა კუთხისა და მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლებთან შეხვედრა, უპირველეს ყოვლისა თვითონ მკვლევრისათვის არის უაღრესად სასარგებლო. შეხვედრები მოსახლეობასთან, რომლის წარსულსაც ჩვენ ვსწავლობთ, დიდად დაგვეხმარება მისი მატერიალური და სულიერი კულტურის უკეთ შეცნობაში, წარსულის ობიექტური სურათის აღდგენაში, საერთოდ შესაბამისი ისტორიული პროცესის რეკონსტრუქციაში.

რა თქმა უნდა, მარტო ხალხთან შეხვედრა არ კმარა დამაჯერებელი ისტორიული გამოკვლევის შესაქმნელად, მაგრამ არც მარტო წერილობითი ისტორიული წყაროების ანალიზს შეუძლია მოგვაყვანოს სასურველ შედეგამდე. ამიტომ მკვლევარმა წერილობითი წყაროების გულდასმით შესწავლა-ანალიზთან ერთად, რაც შეიძლება ახლოს უნდა გაიცნოს ის ქვეყანა, ის ხალხი, რომლის ისტორიის კვლევაც მან თავს იდო. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ცალკეული საკითხების შესწავლისას, ვთქვათ მხარის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების დონის განსაზღვრისას, შეიძლება რომელიმე ჩვენგანი უხერხულობის წინაშე აღმოჩნდეს.

დაბოლოს, იგულისხმება, რომ ზეპირ წყაროებზე მომუშავე სპეციალისტები ყურადღებას არ მოაკლებენ ხალხში შემონახულ წერილობით საბუთებს მოპოვებასაც (განაჩენები, ხელშეკრულებები, ხელწერილები, ცალკეულ პირთა წერილობითი მოგონებები, სხვადასხვა ხასიათის მიწერ-მოწერა და ა. შ.), რაც ჩვენი ისტორიოგრაფიისათვის აგრეთვე მნიშვნელოვანი შენაძენი იქნება.

ზემოხსენებულიც, ვფიქრობთ, ცხადყოფს, რომ ჩვენი რესპუბლიკის მოსახლეობის ხანდაზმულ თაობებში შემონახული ისტორიული ცოდნის მეცნიერების სამსახურში ჩაყენება გადაუდებელი და ჰეშმარიტად საშური საქმეა და მისი დაყოვნება არაფრით არაა გამართლებული.

И. И. УТУРАШВИЛИ

О РАБОТЕ НАД УСТНЫМИ ИСТОЧНИКАМИ ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ

Резюме

В статье подчеркивается исключительное значение устных источников для освещения вопросов нового (капиталистического) периода истории Грузии.

Значение устных источников для истории Грузии усугубляется многими причинами. В частности: а) в отличие от внутренних русских губерний империи, в Закавказье не функционировала земская статистика; а местная статистика, по сравнению с земской, бедна сведениями о происходящих переменах в социально-экономической жизни края; б) архивные фонды Грузии претерпели значительный урон в период первой мировой войны при эвакуации архива на Северный Кавказ. Кроме того, в 20-х годах часть ценных исторических документов была пущена на макулатуру.

Автор настоящей статьи указывает на необходимость собирания конкретно-исторического материала среди населения сел и городов республики.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ახალი ისტორიის განყოფილებამ

Р. К. КИЛАСОВ

ВЕЛИКИЙ СЫН ТУРЕЦКОГО НАРОДА МУСТАФА СУБХИ

Кто борется за народное дело и умирает за него, тот бессмертен. Турецкий революционер-интернационалист, коммунист Мехмет Мустафа Субхи Мевлевизаде один из таких людей.

Жизнь и деятельность Мустафы Субхи связана с жизнью турецкого рабочего класса и крестьянства. Нелегок был путь, избранный им, но несокрушимая вера в светлое будущее, глубокий оптимизм ни на минуту не оставляли его. Революционная деятельность, в которую он активно включился, сделала его стойким проводником идей коммунизма.

Еще в годы учебы в Стамбуле М. Субхи, ознакомившись с буржуазными социологическими учениями, приходит к выводу, что мусульманская юриспруденция является сильнейшим тормозом в экономическом, политическом и культурном развитии страны.

После окончания Стамбульской юридической школы М. Субхи уехал в Париж и продолжал здесь учебу на факультете социальных наук Сорбоннского университета. Пребывание в Париже не прошло для него бесследно. Здесь он занялся изучением рабочего движения, близко познакомился с учением социалистов. По возвращении в Турцию в 1910 году он занялся педагогической деятельностью и начал издавать газету «Ифхам» («Вразумление»). Выступая часто на страницах газет, он разоблачал антинациональную политику младотурок и вскрывал шовинистическую сущность их программы создания единой нации османов.

М. Субхи в годы первой мировой войны находился в России и вместе с турецкими военнопленными работал на заводах Урала и держал связь с большевиками.

С первых дней Октябрьской революции он стал в ряды защитников Великого Октября. Характеризуя значение Октябрьской революции, М. Субхи писал: «Торжество победы в России находит горячий отклик среди рабочих и угнетенных народов всего мира, вселяет в них луч надежды. Россия единственная на земном шаре страна, в которой победил социалистический строй. Сегодня советская Россия протягивает руку помощи угнетенным народам всего мира и призывает их к братству и содружеству»[1].

Благодаря его неустанной деятельности были переведены на турецкий язык работы В. И. Ленина «Тезисы и доклад о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата», «Государство и революция» и другие. Это сыграло неоценимую роль в формировании революционных взглядов у военнопленных турок и турецких рабочих.

Мустафа Субхи развернул большую работу в Комиссариате по делам мусульман внутренней России. Знания марксистско-ленинской

---

[1] 28—29 Kânunusanî 1921 Karadeniz kıyılarında parçalanan Mustafa Subhi ve yoldaşlarının yıldönümleri. Moskova, 1923, c. 34. (Далее 28—29 Kânunusanî...)

теории и международного права дали ему возможность руководить «Научной Коллегией» и «Международным отделом» в Комиссариате. Будучи настоящим интернационалистом, он считал своим долгом отстаивать завоевания Великого Октября, проводил большую разъяснительную работу среди турецких военнопленных и организовал из красных добровольцев отряды по борьбе против белогвардейских банд и иностранных интервентов.

Начиная со второй половины июня 1918 года, в течение семи месяцев М. Субхи находился в Казани и принял активное участие в Комиссариате по делам мусульман внутренней России[2], являясь руководителем Научной коллегии.

«Научная коллегия» была создана Вторым Всероссийским съездом учителей в мае 1918 года. В своем докладе о научной коллегии, представленном Всероссийскому съезду коммунистов-мусульман в Москве 12 ноября 1918 года, М. Субхи говорил, что целью данной коллегии «является распространение просвещения среди мусульманского пролетариата, теоретическая подготовка учебного дела во всех ступенях обучения, составления учебников, руководство трудовой школой и поднятие общего культурного уровня трудового народа для подготовки его к новой жизни»[3].

Цели и задачи Научной коллегии были обширны. Для того, чтобы осуществить все намеченное, съезд «избрал 10 членов будущей коллегии»[4]. После того, как коллегия была утверждена в своих правах, она принялась за работу. Коллегия решила создать народный университет и поэтому начала группировать и приглашать «специалистов-профессоров и при их содействии выработала проекты и смету предполагаемого университета»[5].

Следует отметить, что Научная коллегия за короткий срок своей деятельности успела «приступить к выработке проектов программы для низших, средних школ на социалистических началах, а также музея и библиотеки»[6].

Но работа была прервана нападением на Казань белочешских отрядов и белогвардейских банд, которые стали уничтожать политические, просветительные и даже чисто культурные учреждения, поддерживавшие Советскую власть. По этому поводу М. Субхи писал, что «по следам своих русских соратников пошла также и татарская буржуазия. Ею была ликвидирована и Научная коллегия, которая продолжала свою работу для блага мусульманского пролетариата до последней возможности, даже под гром пушек наступающих на Казань белогвардейцев»[7].

После освобождения Казани были восстановлены революционные организации мусульманского пролетариата Центральной России. М. Субхи, как председатель Чрезвычайной Комиссии по восстановлению мусульманских революционных организаций в Поволжье, Приуралье и Сибири устанавливает тесные связи с передовой татарской интеллигенцией. Вот что он пишет по этому поводу: «Я созвал

---

[2] Он был организован в январе 1918 г. при Народном Комиссариате по делам национальностей РСФСР.

[3] ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 234.

[4] Там же.

[5] Там же.

[6] ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 234.

[7] Там же. л. 235.

19 сентября 1918 года совет для восстановления «Научной коллегии», в результате чего она возродилась на еще более широких основах. Таким образом, единственная организация, служащая для удовлетворения культурных потребностей мусульманского пролетариата, снова крепко стала на ноги»[8].

Комиссия преследовала двоякую цель: «во-первых, утвердить среди мусульманского пролетариата Поволжья основы социализма, во-вторых, подготовить их в культурном отношении для восприятия этих основ»[9].

Для того, чтобы более последовательно провести эти принципы в жизнь, Коллегия делилась на несколько отделов. 1. отдел для составления программы учебников и руководств для трудовой школы; 2. отдел по организации народного университета; 3. отдел литературы, языка и истории; 4. отдел по организации музея и библиотек; 5. отдел театров, музыки и искусства; 6. отдел печати.

Каждый отдел под руководством М. Субхи проводил определенную работу. Наиболее ответственной задачей, стоящей перед коллегией, была выработка программ для единой трудовой школы. Здесь нужно было учитывать экономическое, социально-бытовое положение мусульман, сохраняя при этом основные положения, данные с центра. Поэтому комиссия выделила из своей среды 16 человек, которые должны были держать тесный контакт с русской комиссией. Коллегия отмечала, что «составление программ для первой стадии трудовой школы ... почти закончены и будут изданы к первым числам ноября»[10]. Отдел принимал активное участие в выработке программ и для Высшего педагогического института, который должен был открыться по предложению Мусульманского отдела просвещения Казанской губернии.

Отдел преследовал цель создания школ, которые соответствовали бы духу и жизни этого народа.

М. Субхи говорил, что «основной целью этого отдела при «Научной коллегии» является теоретическая разработка грамматики татарского языка, поощрения, создания литературы на родном языке и поднятие исторического познания среди мусульманского пролетариата»[11].

Как бы продолжая свою мысль далее, он писал, что «язык татарский является малоразработанным как в лексическом отношении, так и в отношении орфографии. Применяемый у нас до сих пор арабский алфавит и шрифт также мало удовлетворяет своему назначению»[12].

Как видим, Мустафа Субхи хорошо знал тюркские языки и давал советы, которые помогали культурному развитию мусульманского пролетариата. Действительно, если создавались школы, связанные с жизнью пролетариата, с обучением на родном языке, то этот язык должен был быть и научно разработанным. Эта практическая сторона вопроса всегда находилась в поле зрения научного отдела, который имел и подотделы «по составлению словаря для татарского языка и энциклопедии, по разработке вопросов, связанных с орфографией и письмом, по собиранию памятников народной литературы тюрко-татар»[13].

---

8 ЦПА. ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 234.

9 Там же, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 235.

10 Там же, л. 236.

11 ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 236.

12 Там же. л.л. 236—237.

13 Там же.

По этим вопросам отделом были прочитаны доклады и даже составлены сметы для необходимых издержек. Затем отдел должен был приступить к вопросам научных переводов и истории, так как наблюдалось «слабое развитие научной и изящной литературы, как переводной, так и родной, а также полная отсталость в развитии исторической науки»[14].

Конференция, проводимая данным отделом в Казани, продолжала большую работу по разработке письма и орфографии татарского языка, в результате чего они были очищены от обилия арабизмов, путаницы и неразберихи.

Большое внимание Научная коллегия обращала на создание музеев и образцовой библиотеки для мусульманского населения. «О необходимости этих культурных учреждений для народа, конечно, говорить не приходится, — отмечал М. Субхи, — создание библиотеки тесно связано... с общим культурным развитием народа»[15]. Его беспокоило, что «...в настоящую смутную эпоху гражданской войны многие частные коллекции, достойные украшать народный музей, бесследно погибают и утрачиваются. И поэтому нужно собрать их воедино и революционным путем создать народный музей...»[16].

Задачей другого отдела — театра, музыки и искусства, — было распространение «среди татаро-башкирского пролетариата искусства, собирание народных мотивов, общее развитие музыкального образования среди широких народных масс и выработка репертуара для народного театра»[17].

В постановлении Первого съезда коммунистов-мусульман 12 ноября 1918 года говорилось: «Выслушав доклад тов. Субхи о деятельности «Научной коллегии», съезд постановил принять доклад к сведению. Коллегия должна работать под контролем мусульманских коммунистических организаций (под контролем ЦБ местных организаций)»[18].

Были высказаны здесь и пожелания:

«1. — Отдел на Востоке должен иметь следующие подотделы: Кавказский, Турецкий, Персидский и др.

2. — Отдел должен издавать ежедневные газеты: одну на турецком языке»[19].

Деятельность Научной коллегии охватила все культурные требования мусульман. Она проводила линию большевистской партии, укрепляла дружбу между народами, распространяла идеи марксизма среди народов Востока.

Летом 1919 года М. Субхи был направлен в Крым для работы в Южном бюро Коминтерна. Деятельность М. Субхи в Крыму была чрезвычайно плодотворна: агитационная работа среди турок, прибывших из Стамбула и Анатолии, организация коммунистических ячеек, образование добровольных отрядов, редактирование газеты «Ени дюнья». Когда в конце мая 1919 года в Ялту прибыли стамбульские моряки, они с энтузиазмом слушали речи Субхи как представителя большевиков. Большевизм, по их словам, пользовался большой популярностью среди населения Турции.

---

[14] ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, лл. 236 -237.

[15] Там же, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 238.

[16] Там же.

[17] Там же.

[18] Там же, л. 8.

[19] ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 1, л. 8.

В октябре 1919 года, в беседе с корреспондентом газеты «Жизнь национальностей» М. Субхи говорил: .«Два месяца назад прибывшие из Турции в Одессу два товарища передают о большом успехе, который имеет там наша литература, и о все растущем большевизме. В Самсуне, Трапезунде и Эрзуруме организовались коммунистические ячейки, которые работали подпольно, выпустили несколько номеров газеты «Новый мир».

По их словам, — продолжал М. Субхи, — оккупация англо-франко-греками некоторых местностей Турции вызвала сильные волнения среди турецких масс, готовых теперь поднять восстание против константинопольского правительства. Так, некий Яхья Риза, совместно с нашими товарищами коммунистами и вернувшимися из России турецкими военнопленными, организовал в Трапезунде партизанский отряд, ведущий борьбу не только с англофранцузскими империалистами, но и с местными эксплуататорами. Такие же отряды существуют в вилайетах Аданы, Айдина, Кастамону и вокруг Самсуна. Заканчивая свою мысль, М. Субхи отметил: тот факт, что «турецкие солдаты — сыны рабочих и крестьян — подняли восстание против султана, считавшегося до сих пор «святым», неприкосновенным и т. п., говорит за то, что турецкие рабочие и крестьяне поняли, что они и только они имеют право на власть»[20]

В Крыму М. Субхи организовал интернациональный отряд, который боролся против белогвардейских банд генерала Слащева. Когда же в августе 1919 года в Крыму высадился деникинский десант, М. Субхи вместе с коммунистами, которые работали в Южном бюро Коминтерна, присоединился к 12-й армии и пробивался на Север. Тогда же распространился слух о гибели Субхи в Симферополе, и Вахитов дал телеграмму в Москву Ялымову от 24 августа 1918 года, где просил «известить о судьбе Субхи и турецкой татарской организации, оставшихся на Украине»[21].

А в газете «Кызыл Армия» (орган центральной мусульманской военной коллегии) известный деятель татарской печати Шагид Ахмадеев написал даже преждевременный некролог. Об этом же писали газеты «Жизнь национальностей» и «Правда»[22].

После прибытия в Москву, в Центральное Бюро коммунистических организаций народов Востока, М. Субхи передал, что во время эвакуации Крыма он совместно с советскими организациями выехал из Симферополя в Одессу. Однако ввиду высадки союзнического десанта, ему пришлось покинуть последнюю и вместе с частями южной группы Красной Армии удалось прорваться в Житомир. Попутно он считал не лишним опровергнуть преждевременное сообщение о его казни, появившееся в номере 183 газеты «Правда».

В конце 1919 года Центральный Комитет нашей партии направляет М. Субхи в Среднюю Азию. Здесь он проводит большую организационную и пропагандистскую работу, в Ташкенте создает турецкую коммунистическую группу, в которую потом вступили бывшие военнопленные, находившиеся на территории Средней Азии. Коммунистическая группа во главе с М. Субхи принимала активное участие в общественно-политической жизни данного региона. Здесь же,

---

[20] Газ. «Жизнь национальностей», 5.X.1919 г.

[21] ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп. 1, д. 173, л. 52.

[22] Газ. «Жизнь национальностей», № 38, 5.X.1919 г.; газ. «Правда». № 183, 1919 г.

в Ташкенте, стала выходить и газета «Ени дюнья», основанная в Москве весной 1918 года.

Выходцы из стран Азии проводили определенную работу в распространении за рубежом, в том числе и в Турции, правдивой информации об Октябрьской революции. В начале 1920 года в «Совет интернациональной пропаганды на Востоке», который был организован в Туркестане, наряду с иранскими, индийскими, синьцзянскими секциями, входила и турецкая группа. Она выпускала листовки, прокламации и газету, рассказывала о Советской России и Октябрьской революции. Так, в «Обращении Совета интернациональной пропаганды на Востоке к угнетенным и измученным народам Востока» говорилось: «Пусть наши революционные лозунги дружно и единодушно раздаются в Константинополе, Багдаде, Тегеране, Кабуле, Каире, Дели и Пекине! Да будут прокляты душители Востока — империалисты всего мира! Да здравствует союз угнетенных народов Востока с пролетарским Западом!»[23]

В январе 1920 года М. Субхи участвует в работе III Краевой конференции мусульманских коммунистических организаций и общей краевой конференции коммунистической партии Туркестана. Здесь М. Субхи близко знакомится с товарищами Элиава и Куйбышевым.

А во второй половине 1920 года М. Субхи уже в Азербайджане. По прибытии в Баку 28 июня 1920 года группа занялась чисткой и оздоровлением работавшей в Азербайджане турецкой коммунистической организации. В результате проведенной регистрации многие из членов были переведены в сочувствующие или совсем исключены из партии[24]. Последующей работой организации было создание временного центрального бюро турецких коммунистических организаций и ближайшая организационная работа на местах и в Анатолии.

В короткое время Центральное бюро сумело назначить достаточное количество опытных политических комиссаров в существующих в Азербайджане турецких красноармейских частях, открыть красноармейские школы, культурно-просветительные кружки, клубы, библиотеки-читальни, организовать правильную постановку политического просвещения, как членов партии, так и красноармейцев путем регулярно устраиваемых лекций, конференций, собеседований и т. д.[25] Издаваемая Центральным бюро газета «Ени дюнья» распространялась не только среди населения Азербайджана, но и в Турции и в других мусульманских странах. Литературно-переводческая комиссия организовала издание ежемесячного журнала и переводной оригинальной коммунистической литературы, брошюр и листовок. Здесь же были открыты трехмесячные курсы агитаторов для подготовки в широком масштабе агитаторов-организаторов для Анатолии»[26].

Огромное значение для распространения среди турецкого народа коммунистических идей сыграли исторические победы Советской России. Но, как указывал В. И. Ленин, «...еще более велика наша победа над умами и сердцами рабочих, трудящихся, угнетенных капиталом масс, победа коммунистических идей и коммунистических организаций во всем мире»[27]. И, действительно, Советская Россия

---

23 Газ. «Известия», 3, 18.02.1920 г.

24 ЦПА ИМЛ, ф. 583,оп. 1, д. 143, л. 2.

25 Там же, л. 8.

26 ЦПА ИМЛ, ф. 583, оп.1, д. 143, л. 2.

27 В. И. Ленин. Второй конгресс Коммунистического Интернационала, т. 41, с. 276.

являлась той притягательной силой, вокруг которой собирались все угнетенные народы Востока.

1 сентября 1920 года в столице Советского Азербайджана в городе Баку собрался первый съезд народов Востока, который был созван Коммунистическим Интернационалом. На съезде присутствовало 2050 делегатов. В подготовке съезда активно участвовали Н. Нариманов, А. И. Микоян, Е. Д. Стасова, Г. К. Орджоникидзе, М. Субхи, М. Д. Гусейнов, А. Г. Караев и другие.

7 сентября 1920 года были проведены выборы постоянного органа съезда народов Востока — «Совета пропаганды и действия народов Востока». Цель данного органа заключалась в проведении агитации и пропаганды, издании листовок, брошюр и поддержке освободительного движения на Востоке. В Совет пропаганды и действия было избрано 48 человек. Среди них Киров, Орджоникидзе, Стасова, Нариманов, Павлович, Гайдар-хан, Ф. Махарадзе, Д. Коркмасов, Исмаил Хакки.

Съезд принял манифест к народам Востока, где говорилось, что нужно покончить с делением человечества на народы угнетающие и угнетенные, уничтожить разделение стран на передовые и отсталые, зависимые и независимые, метропольные и колониальные. В решении съезда народов Востока в отношении Турции указывалось, что в борьбе против империалистов народы Востока выражают свою солидарность Турецкому правительству и призывают рабочий класс и крестьянство всего Востока оказывать помощь Турции.

Турецкий представитель в своей речи отметил, что угнетенное анатолийское крестьянство сотни лет страдало под гнетом эксплуататоров. Несчастное крестьянство под тяжестью диктаторской стамбульской системы доведено было до состояния физической смерти. В турецком крестьянине поднималось законное возмущение. Крестьяне всю свою жизнь проводили, работая от зари до зари, а в результате систематически голодали. Но с другой стороны, паши, беки, господа в Стамбуле разбазаривали народное богатство. В таких обстоятельствах Анатолия решила, что Стамбулу и стамбульским дармоедам — пашам и бекам — не давать ни куска хлеба. Но капиталисты не могли примириться и успокоиться. Противники анатолийского режима шейх Реджаб, шейх Шериф, род Чапан-оглы собрали свои силы в Юзгате и вместе со Стамбулом создали правительство против Анатолии. В Стамбуле им помогали султан и дворцовые английскими деньгами и, обманным путем назвав себя исламистами, они хотели разрушить анатолийское государство. Анатолийское же государство осталось верным задачам и решениям III Интернационала...[28]

Впервые в истории собрался такой съезд, который решал основные вопросы, стоящие перед народами Востока. Делегаты увидели, что Восток представляет большую силу, что они не одиноки и что в своей борьбе они могут опираться на Советскую Россию.

В. И. Ленин в своей речи на совещании председателей исполнительных комитетов 15 октября 1920 года сказал: «Что сделали съезд коммунистов в Москве и съезд коммунистических представителей народов Востока в Баку, — этого нельзя сразу измерить, это не поддается прямому учету, но это есть такое завоевание, которое значит больше, чем другие военные победы, потому что оно показывает нам, что опыт большевиков, их деятельность, их программа, их призыв к революционной борьбе против капиталистов и империалистов

[28] R. N. İleri. Atatürk ve komunism. Istanbul, 1970, c. 152.

завоевали себе во всем мире признание, и то, что сделано в Москве в июле и в Баку в сентябре, еще долгие месяцы будут усваивать и переваривать рабочие и крестьяне во всех странах мира»[29].

Самым выдающимся событием в истории Турции является созыв I съезда Коммунистической партии Турции.

Турецкие коммунисты хотели провести свой съезд на родине, но анкарское правительство не дало на это разрешения. Поэтому I съезд Турецкой Коммунистической партии начал свою работу 10 сентября 1920 года в городе Баку.

Съезд направил приветственную телеграмму Коминтерну, ЦК РКП(б), В. И. Ленину. В ней говорилось: «Первый съезд турецких коммунистических организаций служит показателем того, что турецкие рабочие и крестьяне вступают организованной единицей во всемирную пролетарскую семью и что для социальной революции на Востоке открывается новый путь с реальными возможностями.

Турецкие коммунистические организации, созревшие под славным знаменем III Интернационала, ныне превращаются в мощную партию угнетенных масс Турции и на пути к победе социальной революции готовы на самые великие жертвы»[30].

Съезд партии избрал Центральный Комитет и ревизионную комиссию. Председателем партии был избран Мустафа Субхи, а генеральным секретарем Эдхем Нежат.

«После принятия программы и устава на бакинском конгрессе (10—15 сентября 1920 г.), — писал Мустафа Субхи Мустафе Кемаль паше, — была создана партия и установлено, какая политика должна проводиться в нашей стране. Пока правительство ведет борьбу против империализма за освобождение своего народа, Турецкая Коммунистическая партия будет оказывать самоотверженную помощь в любой форме. Кроме того, партия будет вести идеологическую работу среди населения и для этого со стороны Великого Национального Собрания просим законного разрешения...»[31].

Решения I съезда Коммунистической партии Турции воодушевили турецких трудящихся. Они поняли свою силу в борьбе с империалистическими государствами. Но буржуазно-помещичье правительство усиливало борьбу против рабочих и крестьян и стремилось задушить коммунистическое движение.

До отъезда в Турцию Мустафа Субхи послал телеграмму и письмо Кемаль паше. Телеграмма от 17 июля 1920 года была передана Сулейманом Сами: «На основании условий перемирия, — говорится в телеграмме, — становится понятным тяжелое положение и нужда анатолийских крестьян. О здешней нашей деятельности т. Сулейман Сами даст Вам нужные сведения. Заканчивая свою телеграмму, от всего сердца желаю Вам успехов во имя освобождения нашего народа. Председатель Центрального бюро Мустафа Субхи»[32].

Письмо имеет печать Центрального исполнительного комитета и датировано 15 июнем 1920 года. «Находящаяся в настоящее время в Баку исполнительная организация, — говорится в нем, — была организована в 1918 году в Москве. Российское советское государство

---

[29] В. И. Ленин. Речь на совещании председателей уездных, волостных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 г. Соч., т. 31, изд. 4, с. 304—305.

[30] Газ. «Коммунист», 19.09.1920 г.

[31] R. N. Ileri, указ. соч., с. 203.

[32] R. N. Ileri, указ. соч., с. 145.

держит связь с ней как с представителем, ведающим делами Турции Председателем является Мустафа Субхи бей. До взятия Баку организация находилась в Туркестане. Большевики окажут Турции всевозможную помощь через эту организацию. Комитет для отправки в Турцию приобрел в Баку 50 пушек, 70 пулеметов, 17 тыс. винтовок и достаточное количество патронов и снарядов. В отношении денег Советское государство окажет достаточную помощь. Но в связи с закрытием дороги вооружение, снаряжение и деньги не могли перебросить в Турцию. Цель нашего комитета — это спасение нашей страны. Спасение может быть осуществлено с помощью большевиков.

Желаем знать мнение Великого Национального Собрания в отношении организации Коммунистической партии в Анатолии. После этого будут установлены взаимные связи и действия с Турцией.

4. Сулейман (Сами) Эфенди является членом ЦК и политическим комиссаром Армии Турецкого исполнительского комитета. Другими членами комитета являются: Исмаил Хакки из Кайсери, Мехмет Эмин с Кавказа, интендант Салих Зеки из Сакарьи, юзбаши Недим и юзбаши Якуб из Самсуна. Этот комитет имеет 27 отделений и одно из отделений находится в Баку. Несколько отделений — в Стамбуле и Анатолии.

5. Сулейман Эфенди 17 июня был в пути в Тбилиси и Батуми и только по истечении 29 дней смог прибыть в Трабзон... В течение двух лет он исполнял должность комиссара просвещения Туркестана»[33].

До возвращения Мустафы Субхи в Турцию Мустафа Кемаль паша дал ему твердое обнадеживающее обещание. В письме к Мустафе Субхи, датированном от 13 сентября 1920 года, он писал: «Посланное Вами письмо, датированное от 15 июня 1920 года, я получил. Наш народ отказывается признать условия перемирия, который признает Стамбульское правительство. Эти условия ни при каких обстоятельствах не могут представить интересы нашего народа. В подавляющем большинстве состоящий из крестьян и сельского населения, наш народ объединил свои силы и решил вступить в борьбу с западным империализмом за освобождение Родины. И этому решению строго придерживаемся мы на дипломатических переговорах. Приветствуем и очень рады тому, что турецкая исполнительная организация тоже преследует такие же цели. Наш народ, через созданное им в Анкаре Великое Национальное Собрание, самостоятельно и независимо решил своей рукой свою судьбу. Эта организация, созданная нами, начиная от сел и кончая районными центрами, имеет монолитные, избранные самим народом исполнительные аппараты, очень тесно связанные с Великим Национальным Собранием. Дело в том, что эта организация после некоторого опыта на местах была организована под названием Анатолийско-Румелейское общество защиты прав. Великое Национальное Собрание является детищем этой организации.

Наша страна, наша нация, с одной стороны, отражает натиск империалистов, с другой стороны, ведет непримиримую борьбу против султана, который идет вместе с империалистами. Кроме того, мы считаем весьма необходимым поставить конец местным политическим разногласиям, создаваемым некоторыми интриганами. Это необходимо для сохранения спокойствия и освобождения нации. Это проводит в жизнь Великое Национальное Собрание. Для того, чтобы мы убедились в схожести наших целей и задач, турецкая исполнительная организация должна установить связь с председателем Великого

[33] R. N. Ileri, указ. соч., с. 146, 147.

Национального Собрания и осуществлять духовную и материальную поддержку. Находящиеся внутри Турции каждая маленькая организация и группа могут осуществлять это только через вышеуказанный канал.

Для того, чтобы окончательно объединить наши цели, турецкая организация должна направить Великому Национальному Собранию зрелого и имеющего полномочия представителя и для этого следует связаться с Мемдух Шевкет беем, направленным в Баку и представлявшим Великое Национальное Собрание в Азербайджане.

Этим направляю свой искренний и любезный привет. Председатель Великого Национального Собрания Турции»[34].

До возвращения в Турцию Мустафа Субхи дал ответ Мустафе Кемаль паше.

«В Вашем письме, переданном мне через тов. Сулеймана Сами, говорится об объединении наших усилий по освобождению страны и положительное отношение кругов III Интернационала в борьбе Турции за независимость. Для того, чтобы содействовать освободительной борьбе народа, нужно узаконить рождаемые повсюду в Турции внутри масс коммунистические организации.

Для установления связи и обсуждения вопроса в соответствии с Вашим мнением, в полном составе бюро в эти дни готовится в путь в Анкару. В связи с тем, что в последнее время не слышно было с Вашей стороны активных действий в деле установления деловых связей, мы с целью усиления наших связей направили к Вам обширную миссию.

В результате нашей агитационно-пропагандистской работы... мы смогли убедить армянский народ, что необходимо ликвидировать дашнакское правительство, которое способно на любые преступления. В результате нашей пропаганды на этот раз те старые враждебные высказывания о варварстве турок не имели никаких успехов. Армянские коммунисты проповедуют положительное отношение к анатолийскому движению.

При всех обстоятельствах мы не допустим, чтобы русский и европейский пролетариат имел отрицательное представление об анатолийском движении в связи с «армянским вопросом...»

Мемдух Шевкет бей, представляющий Великое Национальное Собрание в Азербайджане, с первых же дней своего прибытия в Баку стал знакомиться с деловыми кругами, и кстати, одновременно познакомился с прибывшим сюда членом Совета Народных Комиссаров тов. И. В. Сталиным. Во время двухчасовой беседы были затронуты ряд важных вопросов.

Тов. И. В. Сталин сказал, что Советская Россия оценивает анатолийское национальное движение как хороший пример для всего Востока и для поддержания этого движения ничего не будет жалеть. Если до сих пор не было оказано заметного содействия, то причиной этому является отсутствие официального договора между анатолийским движением и Советской Россией.

Наше активное участие в деятельности Великого Национального Собрания, которое направлено на освобождение нашей Родины от империализма, мы считаем священным долгом.

Центральное бюро Турецкой Коммунистической партии. Председатель М. Субхи и секретарь Етхем Нежат»[35].

---

[34] R. N. Heir, указ. соч., с. 48—49

[35] Там же, с. 202—203.

Некоторые документы, касающиеся плана убийства М. Субхи, Е. Нежата и других членов ЦК, сохранились. В этом деле главную роль играли Кязим Карабекир паша и вали Эрзурумского вилайета Хамид бей. В письме командующему Восточной Армией Кязиму Карабекиру от 2 января 1921 года Хамид бей писал: «...действия находящихся вне Компартии людей, организованные М. Кемалем, препятствуют нашему управлению страной и в ненавистном нам коммунистическом облике вводят в нашу среду разногласия и противоречия. Во избежание неприятностей, преследование их является естественным и верным делом. По-моему, этих людей, которые стараются нарушить равновесие в стране, должны наказать по заслугам. При таких обстоятельствах перед глазами у русских в Карсе, где особенно ненавидят коммунистов, следует осуществить этот акт. Это самое хорошее решение вопроса»[36].

В то же время командующий Восточной армией Кязим Карабекир паша писал Хамид бею: «Мустафа Субхи и его организация, по нашим соображениям и по имеющимся сведениям, в нашей стране не имеют никакого авторитета и цены. Тем самым мы дали знать русским, что дальнейшая их деятельность за границей стала и становится бессмысленной. Но мероприятия и их исполнение нужно вести так, чтобы русские об этом не подозревали. Всю вину нужно свалить на М. Субхи и его товарищей и дать такую окраску, чтобы народ думал, что такого можно ожидать только от тех лиц, которые свою судьбу связали с коммунистами. Поэтому считаю необходимым осуществление одного плана. Со дня пребывания объекта, о котором идет речь, и его товарищей в Эрзуруме через газеты и через население довести до самых далеких уголков страны и надо вести агитационную работу о непригодности этих людей на посту и ведению ими государственных дел. Тогда они сами будут чувствовать свое одиночество. После этого можно их преследовать. Везде в пути в Трабзоне надо продолжать показывать такое же отношение народа к ним. В Трабзоне перед глазами у большевиков надо унизить этих людей и тем самым через них нужно показать отношение народа к большевизму и III Интернационалу.

Демонстрируя изгнание народом М. Субхи и его товарищей, как коммунистов, нужно предпринять осторожные меры, чтобы избежать критики со стороны иностранных коммунистов. После этих мероприятий Мустафу Субхи и его товарищей перед народом довести до состояния падения личности, тем самым обеспечить в стране спокойствие и единство, показывая исполнение всеобщего желания народа сделать официальное заявление, о чем я и хотел заявить. Командующий Восточной армией Кязим Карабекир»[37].

План об убийстве М. Субхи и его товарищей был составлен Кязим Карабекир пашой и передан вали Эрзурума Хамиду. В соответствии с этой инструкцией нужно было показать коммунистических лидеров народу как «английских шпионов». Изменив маршрут М. Субхи и его товарищей, они отправили их с целью расправы из Трабзона морским путем. Посадили их на моторную лодку, а через определенное время за ними были направлены преданный Энвер паше Яхья капитан с лодочниками, которые убили их на море с 28 на 29 января 1921 года.

---

[36] R. N. Ileri, указ .соч., с. 222.

[37] Там же, с. 224.

Сохранилось и письмо, отправленное вали Эрзурума Хамид беем от 16 января 1921 года Мустафе Кемаль паше. Вот оно: «Народ Эрзурума доведен от чрезвычайно возбужденного состояния. Вчера депутат Национального собрания Дурак бей во главе делегации знатных лиц демонстративно спросил о политике нашего государства в отношении коммунизма и дал знать, что по мнению народа для предотвращения коммунизма возможны вооруженные выступления, и добавил, что через 24 часа будет большая демонстрация и народ вынесет на обсуждение этот вопрос. По прочтении Вашей телеграммы, присланной перед этим мне, я установил отношение нашего государства к этому вопросу и сравнил с целями и задачами партии в Анкаре (имеется в виду официальная компартия) и после чего я сделал вывод. В отношении Мустафы Субхи можно сказать, что во время пребывания его в Анатолии нельзя допустить, чтобы он получил свободу в своих действиях. Его следует изолировать, чтобы преодолеть вредные воздействия его, для чего следует предпринять всевозможные меры.

Шестнадцать человек вместе с Мустафой Субхи выбыли из Карса и в течение двух дней прибудут сюда. После получения известия об их неприкосновенности они самостоятельно будут двигаться. В соответствии с моим решением и сегодняшней перепиской с Кязим пашой, на охрану объекта, о котором идет речь, и его товарищей от возмущенного народа отправляю отряд. Если на сегодня есть иное решение вопроса, прошу Вашего указания об его исполнении»[38].

Имеется и телеграмма Мустафы Кемаля от 25 января 1921 г., адресованная вали Эрзурума, где он спрашивает его о том, сколько человек было с Мустафой Субхи и были ли они направлены вместе с ним или нет. Примечательно, что она была обнаружена после убийства М. Субхи[39].

В противовес коммунистической партии, которая была в подполье, буржазия под своим контролем создала псевдокоммунистическую партию. В конце 1920 года подпольная коммунистическая партия получила название Турецкой Народной Коммунистической партии.

Верный принципам III Интернационала, Мустафа Субхи был последовательным марксистом, выдающимся революционным деятелем.

Государственный университет Дагестанской АССР
Представил Институт востоковедения им. Г. Церетели
АН ГССР

38 R. N. Ileri, указ. соч., с. 225.

39 Там же, с. 228.

В. Б. ВИНОГРАДОВ, Т. Н. НЕРАДЕНКО

К ВОПРОСУ О ЮЖНЫХ СВЯЗЯХ КОБАНСКИХ ПЛЕМЕН

(Бронзовые оружия и орудия труда)

Правильное понимание истории культуры древних кобанских племен невозможно без учета тех связей с соседними и более отдаленными странами, которые существовали у них в конце II — начале I тысячелетия до н. э. Всестороннее исследование этих взаимоотношений, уяснение их характера и направленности, роли и значимости поможет в конечном счете получить конкретное и соответствующее исторической действительности представление об особенностях культуры древних обитателей Центрального и Северного Кавказа.

В рассматриваемую эпоху племена Центрального Кавказа имели высокоразвитое и достаточно мощное металлургическое производство, базировавшееся, быть может, частично на местной руде, но и питаемое извне, с юга[1]. Как результат его развития, избытки ремесленных продуктов, а также продуктов земледелия и скотоводства способствовали росту систематического обмена. Кроме того, последний вытекал из чисто материальных нужд, естественных потребностей одной группы населения в самых необходимых продуктах и сырье, которыми располагала другая группа[2]. В этом плане огромна роль общественного разделения труда, основанного на различиях природных условий и разнообразии форм усвоения природных средств жизни, поведших за собой, по словам Ф. Энгельса, регулярный обмен продуктами на так называемой «средней ступени варварства», то есть именно в эпоху развития скотоводства и медно-бронзового производства[3]. В первую очередь в обмене оказывается заинтересованной выдвигающаяся родовая знать, использующая его в своих интересах[4]. Нельзя не учитывать и последствия военных столкновений, особенно реальные в период перехода от бронзы к железу, когда столкновения ста-

---

[1] Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. ИГАИМК, 120. М.—Л., 1935, с. 138; его же. Итоги и перспективы археологического изучения Северного Кавказа. Тезисы докладов на конференции по археологии Кавказа. М., 1956, с. 15; Барцева Т. Б. Цветная металлургия Северного Кавказа в раннежелезном веке. М., 1977, с. 10.

[2] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, с. 342.

[3] Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1972, с. 178.

[4] Техов Б. В. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э. М., 1977, с. 191.

новятся «регулярными функциями народной жизни»[5]. И потому не случайно предметы вооружения занимают среди других изделий, указывающих на южные связи племен кобанской культуры, столь значительное место. Следовательно, сама жизнь диктовала необходимость установления хозяйственных связей с окружающим миром.

Если памятники майкопской культуры III тысячелетия до н. э. демонстрируют очень ярко связи Северного Кавказа с древневосточными цивилизациями, то последующее II тысячелетие до н. э., являющееся пока вообще недостаточно изученным, дает иную картину. В памятниках этого этапа развития местных племен не встречено сколько-нибудь массовых импортных древневосточных или иных южных металлических изделий. Ко второй половине II тысячелетия до н. э. относят лишь группу кинжалов «переднеазиатского» типа (Иессен А. А., Крупнов Е. И., Варкович В. Н.) — реплику некогда активных связей с югом. Это угасание связей А. А. Формозов объясняет активным освоением древними жителями Кавказа земледелия, скотоводства, медно-бронзовой металлургии, в связи с чем исчез и «стимул к поддержанию сложных сношений с отдаленными районами. Началась эпоха местного развития освоенных в III тысячелетии до н. э. систем хозяйства и новинок техники»[6]. Но изолированно друг от друга различные этнические группы и культуры не могли развиваться. А сложившиеся в конце II тысячелетия до н. э. объективные условия диктовали необходимость связей с соседними, а через них и с более отдаленными племенами и областями.

Однако, несмотря на несомненную актуальность, поставленный вопрос не нашел еще должного освещения в научной литературе. В большей или меньшей степени этого вопроса касались все исследователи, занимавшиеся изучением различных проблем позднебронзового и раннежелезного века Кавказа. Уже в первых работах (Уваров А. С., Долбежев В. И., Уварова П. С. и др.[7]) ставился вопрос о связях древних кобанцев с югом. Но с тех пор прошло около ста лет, а специально этой проблемой никто не занимался. Можно назвать лишь две-три относительно обобщающие работы (Крупнов Е. И., Газдапустай Д.). В одной из них дается полный (в соответствии с тогдашним уровнем знаний) перечень явно импортных предметов в раннекобанских древностях[8], в другой интересна попытка определить ос-

---

[5] Энгельс Ф. Указ. соч., с. 183.

[6] Формозов А. А. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, с. 158.

[7] Уваров А. С. К какому заключению приводят нас находки бронзовых предметов в Северной Осетии. Труды УАС в Тифлисе. М., 1887; Долбежев В. И. Об орнаментах и формах бронз, находимых в доисторическом кладбище близ сел. Уалла-Кобань. СМОМПК, вып. VI. Тифлис, 1888; Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа. МАК, VIII. М., 1900; и др.

[8] Крупнов Е. И. О древних связях юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока. ВИМК, вып. I, М.—Л., 1951; то же в работе: Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 341—350.

новные направления связей Северного Кавказа в изучаемую эпоху[9]. В большей же части работ вопрос о связях кобанских племен с югом является частью общего исследования, и, как правило, незначительной (Пассек Т. и Латынин Б., Иессен А. А., Крупнов Е. И., Артомонова-Полтавцева О. А., Алексеева Е. П., Виноградов В. Б., Егоров Н. М., Козенкова В. И., Магомедов А. Р., Дударев С. Л. и др.)[10]. Кроме того, имеется несколько статей и заметок, посвященных исследованию отдельных категорий предметов или конкретных находок. Они порой достаточно полно освещают некоторые аспекты археологического отражения связей кобанцев с Закавказьем и Древним Востоком (Иессен А. А., Крупнов Е. И., Погребова М. Н., Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Кривицкий В. В.)[11]. Таков, очевидно, скромный фонд работ северокавказских археологов по изучаемой проблеме.

Параллельно существует целый ряд работ закавказских исследователей, в которых имеются отдельные важные сведения о связях закавказских племен с кобанцами северного склона Главного Кавказского хребта. В исследованиях Куфтина Б. А., Пиотровского Б. Б., Мартиросяна А. А., Джапаридзе О. М., Техова Б. В., Барамидзе М. В., Коридзе Д. Л., Окропиридзе Н. И., Пицхелаури К. Н., Тушишвили

---

[9] Газдапустай Д. Связи Северного Кавказа с Передней Азией и Центральной Европой в эпоху перехода от бронзы к железу. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1964.

[10] См., например: Пассек Т. и Латынин Б. Очерк доистории Северного Азербайджана. Баку, 1926; Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947; его же. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. ИГАИМК, 120, М.—Л., 1935 и др.; Крупнов Е. И. Материалы по археологии докобанского периода. МИА, № 23, М.—Л., 1951; его же. Древняя история и культура Кабарды. М., 1957; Артомонова-Полтавцева О. А. Культура Северо-Восточного Кавказа в скифский период. СА, XIV, М.—Л., 1950; Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., 1971; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972; Егоров Н. М. Могильник у р. Эшканон. КСИИМК, вып. 46, М., 1956; Козенкова В. И. Кобанская культура на территории Чечено-Ингушетии. Автореф. канд. дисс.. М., 1969; ее же. Кобанская культура (восточный вариант). М., 1977 и др.; Магомедов А. Р. Культура Северо-Восточного Кавказа в эпоху поздней бронзы. Автореф. канд. дисс. М., 1973; Дударев С. Л. Раскопки у селения Ахкинчу-Борзой. СА, 1976, № 1, и др.

[11] Иессен А. А. Олово Кавказа. ИГАИМК, вып. 110, М.—Л., 1939; Крупнов Е. И. Новые пинтадеры из Чечено-Ингушетии. Сб. «Древности Восточной Европы». М., 1969; Погребова М. Н. Несколько иранских кинжалов на Кавказе. КСИА АН СССР, 103, М., 1964; ее же. Бронзовый кинжал «переднеазиатского» типа из Кедабекского могильника в Северном Азербайджане. Труды ГИМ, вып. 37. М., 1960 и др.; Виноградов В. Б. Глиняный штамп с городища Алхан-Кала. Сб. «Древности Чечено-Ингушетии». М., 1963; Дударев С. Л. Кинжал закавказского типа из Чечено-Ингушетии. СА, 1973, № 4; Кривицкий В. В. Образ змеи в религии и искусстве населения Кавказа в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы VI «Крупновских чтений», Махачкала, 1975; и др.

Н. Н. и других исследователей[12], изучающих культуры конкретных регионов, освещаются некоторые стороны взаимоотношений закавказских племен с соседними, в том числе и кобанскими племенами. Содержащиеся в них сведения существенно дополняют наши знания, а также очень ценны как источники для поисков наиболее точных аналогий. Однако весьма досадно, что многие из работ по закавказской археологии (особенно те, которые выполнены или вышли на родном языке автора) совершенно недостаточно привлекаются современными исследователями кобанской культуры на Северном Кавказе, что не может не отразиться на объективности толкования наличного материала.

Таким образом, несмотря на всю значимость проделанная до сих пор работа, имеющая, несомненно, свои положительные стороны, не дала все еще достаточных результатов. Накопленный же фонд археологических источников и современный уровень знаний требует скрупулезного выявления, систематизации, всестороннего анализа и обобщения всех имеющихся данных, указывающих на южные связи кобанских племен. При этом максимальная конкретность исследования, базирующегося вместе с тем на широком привлечении территориально-дифференцированных памятников, должна сочетаться с широкой исторической перспективой. Иными словами, важно опре-

---

[12] См., например: Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, 1941; его же. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. ВГМГ, т. XIII—В. Тбилиси, 1949; Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1949; его же. Урарту — древнейшее государство Закавказья. Л., 1939; его же. История и культура Урарту. Ереван, 1944; Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и железа. Ереван, 1964; его же. Раскопки в Кировакане и некоторые памятники раннеурартского периода. «Известия АН Арм. ССР», № 29, Ереван, 1956; Джапаридзе О. М. Бронзовые топоры Западной Грузии. СА, вып. XVIII, 1953; Техов Б. В. Позднебронзовая культура Лиахвского бассейна. Сталинири, 1957; его же. Бронзовые пояса Центрального Кавказа. ИЮОНИИ, вып. XIII. Цхинвали, 1964; его же. Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии. Тбилиси, 1971; его же. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э. М., 1977; Барамидзе М. В. Шида Картли в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1965; Коридзе Д. Л. Археологические памятники Тбилиси. Тбилиси, 1965 (на груз. яз.); его же. К вопросу о классификации и генезисе топоров на территории Грузии. ВГМГ, вып. XXVIII—В. Тбилиси, 1969 (на груз. яз.); Окропиридзе Н. И. Картли во втором — первой половине первого тысячелетия до н. э. по археологическим данным Мухранской долины. Тбилиси, Автореф. канд. дисс., 1969; ее же. Археологические памятники Мухранской долины XVII—VII вв. до н. э. МАГК, IV, Тб. 1965; Пицхелаури К. Н. Древняя культура племен, населявших территорию Поро-Алазанского бассейна. Тбилиси, 1965 (на груз. яз.); его же. Труды кахетской археологической экспедиции (1965–66 гг.), т. I, Тбилиси, 1969; его же. Кинжалы кахетинского типа. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Т. II, Тбилиси, 1959 (на груз. яз.); Тушишвили Н. Н. Памятники раннего этапа позднебронзовой культуры Квемо Картли. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1970; Чубинишвили Т. Н. К истории культуры раннего этапа позднебронзовой культуры Шида Картли. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1954; и др.

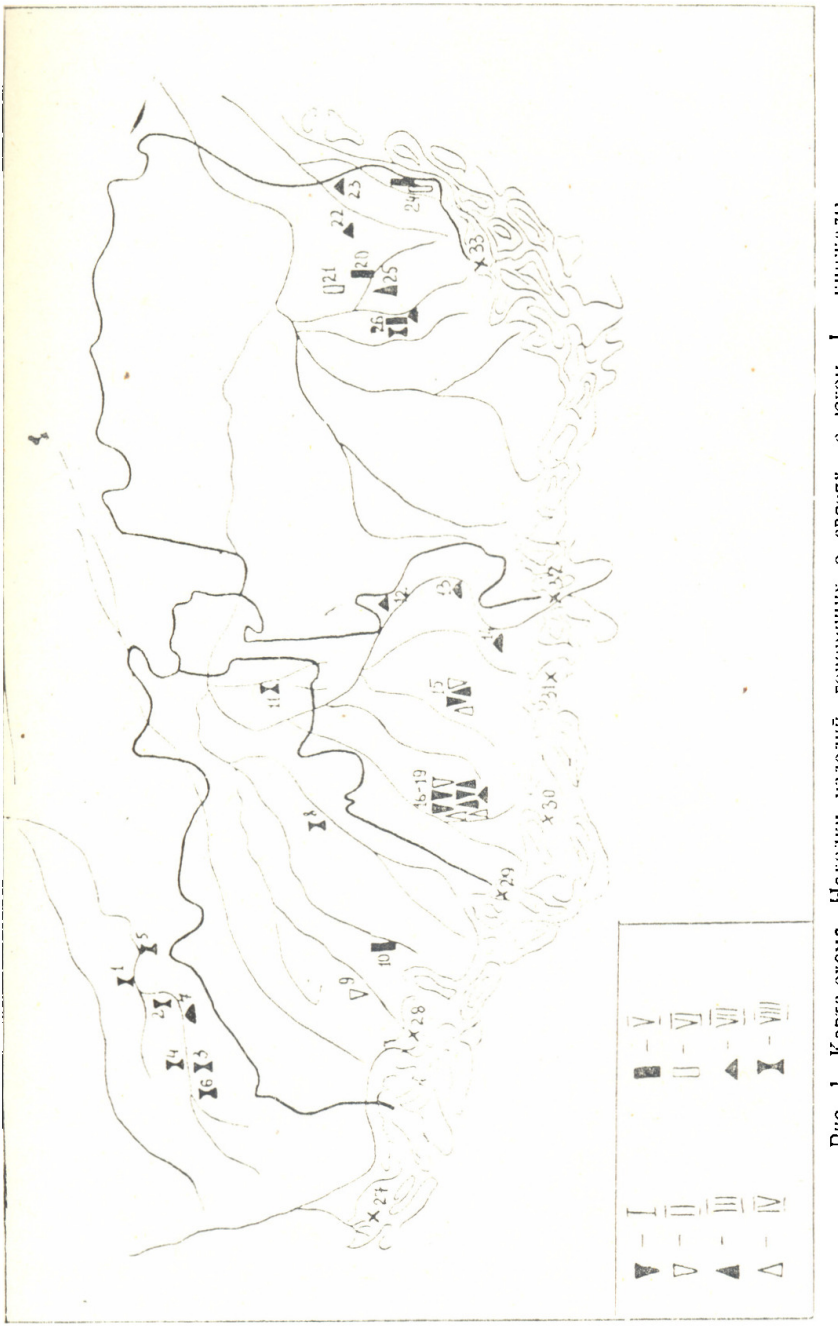

Рис. 1. Карта-схема. Находки изделий, говорящих о связях с югом. I — кинжалы «передиазиатского» типа; II - кинжалы с прорезной рукояткой, производные от кинжалов «передиазиатского» типа; III — кинжалы ростово-грузинского типа; IV — кинжалы закавказского типа; V — бронзовые наконечники копий; VI — бронзовые клинки закавказского типа; VII — бронзовые «плющики»; VIII — бронзовые плоские орудия («тесла»).

делить не только значение взаимоотношений кобанцев с внешним миром для развития их собственной культуры, но и место их самих в цепи тех исторических событий, которые имели место на Кавказе в изучаемый период. В данной статье не ставится задача полного разрешения этого важного и сложного вопроса. Наша нынешняя цель значительно скромней: свести воедино и проанализировать часть до-

ступного нам вещевого фонда, указывающего на южные связи кобанских племен, а также и коснуться тех путей, по которым эти связи осуществлялись.

Необходимо сразу уточнить следующие моменты. Во-первых, хронологические рамки рассматриваемых нами связей определяются концом II тысячелетия до н. э. — VII в. до н. э., то есть периодом раннекобанской культуры. Во-вторых, предметом рассмотрения являются кобанские племена, населявшие северный склон Главного Кавказского хребта, тогда как близкие и родственные племена Южного склона упоминаются лишь в связи с той ролью, какую они играли в связях Центрального Предкавказья с территориями Закавказья и Передней Азии. В-третьих, полагаем, что целесообразно в данном контексте не касаться связей кобанцев с Западным Закавказьем, где в изучаемый период была распространена колхидская культура, обнаруживающая с кобанской настолько много сходных черт (наряду со значительными различиями), что позволяет некоторым исследователям отождествлять их (Иващенко М. М., Куфтин Б. А., Гобеджишвили Г. Ф., Каландадзе А. Н., Воронов Ю. Н.). Проблема эта должна исследоваться специально. И, наконец, в предлагаемой статье использован только бронзовый инвентарь, тогда как другие интересные и многочисленные категории предметов (например, глиняные штампы, керамика и пр.), а также орнаментальные мотивы остаются за рамками этой конкретной работы.

Кинжалы «переднеазиатского» типа. Отличительная особенность кинжалов этого типа заключается, как известно, в особом строении металлической рукоятки, имеющей небольшие продольные закраины с обеих сторон для удержания костяной, пастовой или деревянной инкрустации. Обычно подобные рукоятки сочетаются с продольными клинками, однако, в Передней Азии такого же типа рукоятки встречаются и у серповидно изогнутых мечей[13]. Во II — начале I тысячелетия до н. э. этот тип кинжалов был широко распространен на огромной территории от Эгейского моря до Афганистана[14]. Достаточно большую группу составляет коллекция подобных кинжалов и на Кавказе. Здесь они считаются привозными или сделанными в подражание переднеазиатским нормам. Кинжалы эти давно привлекли к себе внимание. Еще в 1935 г. А. А. Иессен выделил группу подобных кинжалов на Кавказе[15]. Затем, в 1951 году ее дополнил Е. И. Круп-

[13] Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннежелезном веке. М., 1977, с. 34.

[14] Подробней см. о происхождении, распространении и датировке этих кинжалов: Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннежелезном веке, с. 34—51.

[15] Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, с. 162—163.

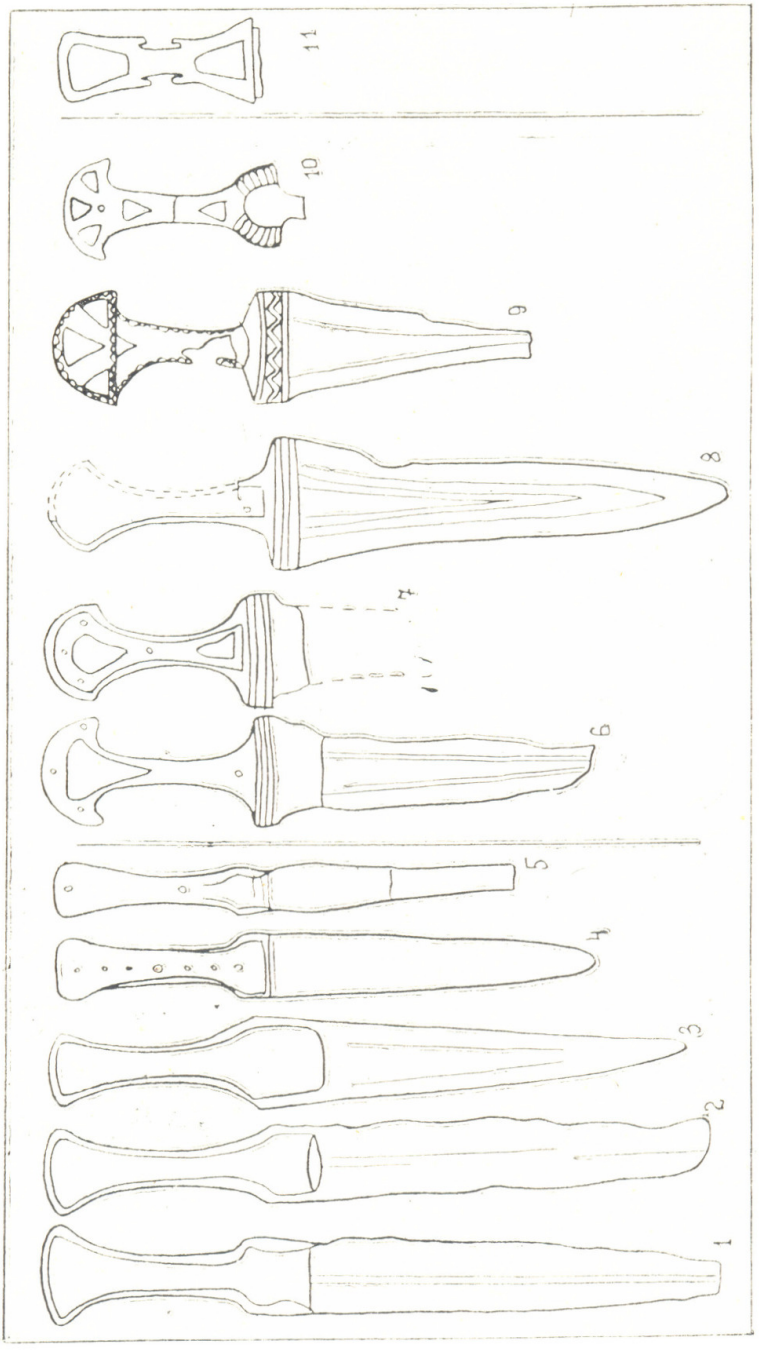

Рис. II. Кинжалы «переднеазиатского» типа и производные от них: 1—3, 7, 8 — Кобань; 4, 11 — Фаскау (Кумбульта?); 5 — Кумбульта; 6 — Верхняя Рутха; 9 — Пальчик; 10 — Терская область

нов[16]. А в 1977 году новую сводку предложила М. Н. Погребова[17]. Сегодня к 16-ти известным ей пунктам находок кинжалов «передне-

[16] Крупнов Е. И. О древних связях юга СССР и Кавказа со странами..., с. 62—68.

[17] Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннежелезном веке, с. 34—36.

азиатского» типа на Кавказе можно прибавить еще несколько (Цхинвали[18], Стырфаз[19], Кировокан[20], с. Земо Бодбе[21], Тли[22], Сванети[23]).

С территории Северной Осетии происходят 6 подобных кинжалов: три — из Фаскау, один — из Кумбулты, один — из Фаскау или Кумбулты (место находки неточно), а еще один экземпляр хранился у Дзелихова, жителя сел. Лизгор (рис. II,1—5). Эти кинжалы, как и другие с территории Кавказа, не находят точных аналогий в материалах Передней Азии. И все же сейчас, благодаря интенсивным исследованиям М. Н. Погребовой, уже можно связывать их происхождение с определенной территорией.

Найденные на Северном Кавказе и в Закавказье кинжалы рассматриваемого типа неоднородны по своей форме. Однако, довольно четко выделяется большая группа кинжалов, объединенная рядом общих признаков: прямой ствол рукоятки с четко отделенным навершием и рикассо; узкие закраины на рукоятке и расширяющиеся в так называемые крылья на рикассо; узкие, прямые или несколько овальные в плане клинки, часто имеющие срединное ребро (кинжалы из Кызыл-Ванка, Эчмиадзина, Артика, Лчашена, Маджалиса, Богви, Магиро, Мильской степи, Цхинвали, Стырфаза, Фаскау и др.). Эта относительно однородная группа кавказских кинжалов «переднеазиатского» типа проявляет наибольшее сходство в строении рукоятки и клинка с кинжалами, бытовавшими в Иранском Луристане (II и III тип по классификации М. Н. Погребевой)[24]. При этом время распространения иранских кинжалов — конец II тысячелетия до н. э.[25]. Знаменательно, что сходная датировка — конец II — начало I тысячелетия до н. э. — установлена и применительно к кавказским находкам[26]. Интересные данные дает и приведенная М. Н. Погребевой таблица спектрального анализа некоторых кавказских и близких им по

---

[18] Техов Б. В. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э., с. 7, рис. 2, 1.

[19] Техов Б. В. Стырфазские кромлехи. Цхинвали, 1974, с. 24—25, рис. 32,2.

[20] Есаян С. А. Оружие и военное дело Древней Армении. Автореф. канд. дисс. Ереван, 1962, с. 19.

[21] Пицхелаури К. Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси, 1979, табл. VI,I; IX,I.

[22] Техов Б. В. Тлийский могильник. Тбилиси, 1980, табл. 115,3.

[23] Чартолани Ш. Г. Сванети в эпоху бронзы. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1974, с. 14.

[24] Погребова М. Н. Иран и Закавказье..., с. 43, табл. III, с. 45, табл. IV, 1, 2, 12, 15, 16; и др.

[25] Там же, с. 47.

[26] Хачатрян Т. С. Материальная культура древнего Артика. Ереван, 1963, с. 54; Иессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди..., с. 162—163; Круглов Е. И. Материалы докобанского периода..., с. 68; Погребова М. Н. Бронзовый кинжал «переднеазиатского» типа..., с. 64; Мартиросян А. А. Раскопки в Кировокане..., с. 87; Джафарзаде И. М. Элементы архаической культуры Древней Мугани. Известия АН Азерб. ССР, № 9, Баку, 1946, рис. 6.

форме иранских кинжалов[27]. Хотя состав металлов тут и не идентичен, но близок по целому ряду показателей и в первую очередь по преобладанию олова[28].

Таким образом, из всей огромной территории распространения кинжалов «переднеазиатского» типа именно Луристан (Иран) имеет основания считаться тем центром, откуда они попали в Закавказье, возможно, через Талыш[29]. Что же касается пути проникновения подобной формы кинжалов на Северный Кавказ, то он вырисовывается достаточно ясно. Обитатели Северного склона Главного Кавказского хребта могли заимствовать эту форму кинжала опосредованно — через племена Армении, Кахетии, Центрального Кавказа. По мнению ученых, подобные кинжалы попали в Дигорию в период, еще предшествующий кобанской культуре[30]. Но в силу известной застойности форм в горах, они могли служить оружием на протяжение нескольких столетий[31]. Для кинжалов из Фаскау (рис. II,1—3) импортное производство вполне вероятно, что же касается двух других (рис. II,4 и 5) то, скорее всего, они были сделаны местными мастерами по заимствованным образцам.

Кинжалы с прорезной рукояткой. Местное производство, обусловленное знакомством с кинжалами «переднеазиатского» типа, приписывается и кинжалам с прорезной рукояткой, известным на Северном Кавказе из могильников Верхняя Рутха[32], Кобань[33] и близ сел Верхний Баксан[34] (рис. II,6—7, 9). Подобные кинжалы есть и в Тлийском могильнике[35]. Там они датируются XIV—XIII вв. до н. э. Такая же датировка предлагается и для рутхинского кинжала (рис. II,6)[36]. Однако, В. А. Сафронов определяет возраст рутхинского комплекса XII веком до н. э.[37] Несмотря на эти разногласия, несомненно, что данные образцы относятся к раннекобанскому времени[38]. Подобные

---

27 Погребова М. Н. Иран и Закавказье..., с. 38, табл. I; с. 49, табл. III.

28 Погребова М. Н. Вооружение и войско народов Центрального и Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа. Автореф. канд. дисс.. М., 1965, с. 8.

29 Там же, с. 8.

30 Крупнов Е. И. Материалы по археологии..., с. 68; Марковин В. И. Северный Кавказ и цивилизации Древнего Востока и Средиземноморья. «Проблемы советской археологии». М., 1978, с. 72.

31 Крупнов Е. И. Материалы по археологии..., с. 68.

32 Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 221, рис. 31.

33 Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа, табл. VIII, 5 и табл. IX, 5.

34 Иессен А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии. МИА, № 3. М.—Л., 1941, рис. II,5.

35 Техов Б. В. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э., с. 105, рис. 88, 1—5.

36 Там же, с. 100.

37 Сафронов В. А. О датировке Рутхинского погребального комплекса северо-кавказской культуры, КСИА АН СССР, вып. 108, М., 1966, с. 23—30.

38 Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 177.

кинжалы пока не известны за пределами Центрального Кавказа. По мнению Б. В. Техова, в кобанский могильник и В. Рутху они попали с южного склона Главного Кавказского хребта — из района Тлийского могильника[39]. Однако, вполне очевидны явные различия как в оформлении рукоятки, так и в строении и орнаментации тлийских и северокавказских клинков. Все это наводит на мысль, что последние сделаны местными мастерами, имея своими прототипами кинжалы с прорезной рукояткой из Южной Осетии.

В фондах ГИМ (Москва) имеются еще два кинжала, рукоятки которых мы также склонны относить к этому типу (рис. II, 8, 10)[40]. Рукоятка кинжала из Кобани (рис. II,8) состоит из тоненьких бронзовых сторон, которые некогда удерживали деревянную основу (остатки ее сохранились и сейчас). Что касается рукоятки кинжала из Терской области (рис. II,10), то ствол и навершие ее почти полностью повторяют некоторые тлийские экземпляры кинжалов с прорезной рукояткой[41].

Возможно, от кинжалов «переднеазиатского» типа произошла и рамочная рукоять кинжала из Фаскау (Кумбулты?) (рис. II,11). Подобные кинжалы очень редки на Кавказе. Можно привести только одну точную аналогию из Тлийского могильника[42] и две не совсем точные — из Бешташенского могильника[43] и из с. Нигозети (Зап. Грузия)[44].

Кинжалы «кахетинского» или восточно-грузинского типа. Одним из связующих звеньев Северного Кавказа с югом являлась Кахети, где найдены кинжалы «переднеазиатского» типа, подобные северокавказским. Возможно, в данном случае мы имеем дело с наиболее ранним археологическим свидетельством налаживающихся связей племен Йоро-Алазанской долины с кобанцами Северного склона Главного Кавказского хребта, которые особенно активизируются в начале I тысячелетия до н. э. Примером могут служить находки на Северном Кавказе кинжалов «кахетинского» или восточно-грузинского типа. Они происходят из могильников Кобань[45], Фаскау-2 экз.[46], Кумбулта[47] и близ сел. Майртуп[48] (рис. III,1—5). Еще в 1900 году

---

39 Техов Б. В. Указ. соч., с. 101.

40 ГИМ, Фонды, инв. № 54321, 25278.

41 Техов Б. В. Указ. соч., с. 105; рис. 88, 1, 2, 3.

42 Там же, с. 104, рис. 89,5.

43 Абрамишвили Р. М. К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике, ВГМГ, т. XIX—А. Тбилиси, 1957, с. 227.

44 Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, с. 69.

45 Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа, табл. XI,I.

46 Там же, табл. CXVII,I; другой экземпляр, ранее не публиковавшийся, хранится в ГИМе в коллекции Дзелихова, инв. № 21630—22183.

47 Уварова П. С. Указ. соч., табл. XCVII,4.

48 Дударев С. Л. Кинжал закавказского типа..., с. 247—248.

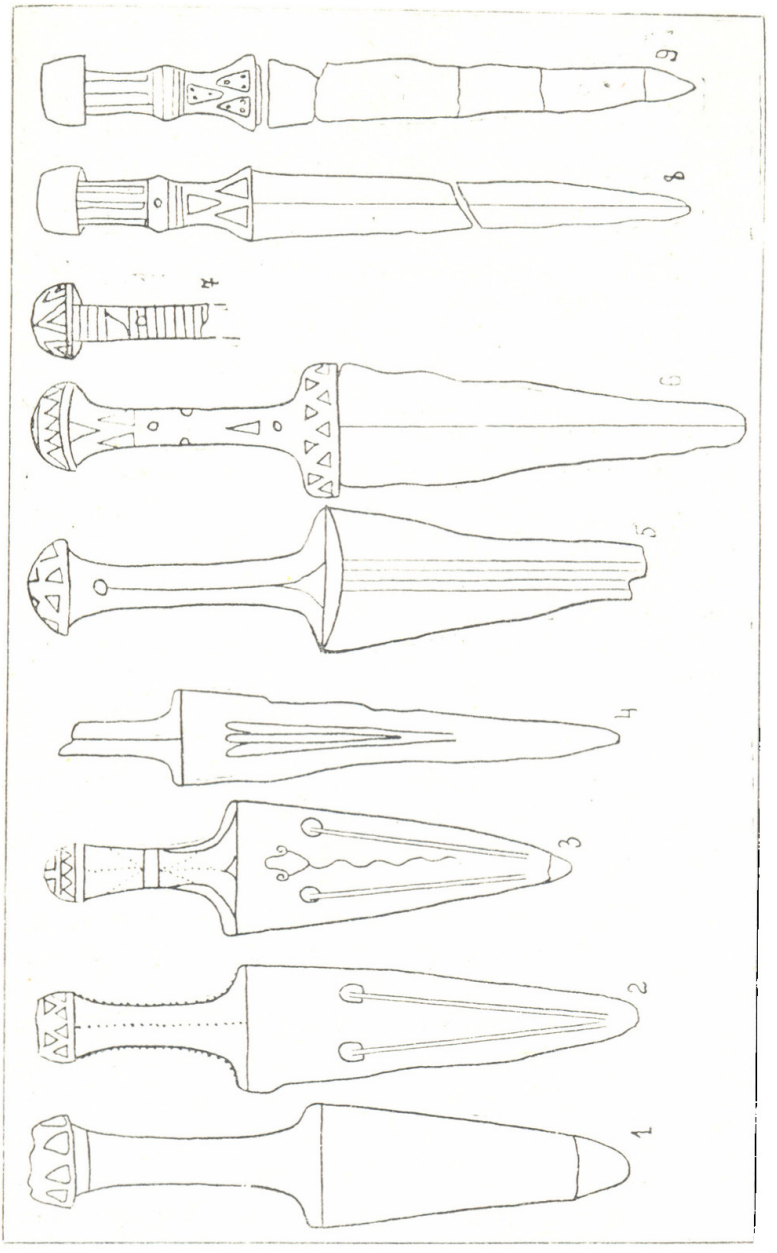

Рис. III. Кинжалы восточно-грузинского типа и со следами закавказского влияния; 1, 2, 7 — Фаскау; 3, 8 — Кобань; 4, 6 — Кумбульта; 5 — с. Майртуп; 9 — «Дошфарс»

П. С. Уварова, опубликовавшая часть кинжалов из Северной Осетии, отмечала их сходство с закавказскими[49].

Подобные кинжалы, действительно, бытовали в Центральной и Восточной Грузии в XIII—VIII вв. до н. э.[50]. Но поскольку большая

[49] Уварова П. С. Указ. соч., с. 28 и др.

[50] Пицхелаури К. Н. Кинжалы кахетинского типа. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Т. II. Тбилиси, 1959, с. 137; его же. Древняя культура племен..., с. 132, т. IX, X; его же. Труды кахетской экспедиции, табл. XI,I; X,I; Археология Грузии. Тбилиси, 1959, т. XVIII,7; Иремашвили Ш. Могиль-

часть находок происходит с территории Кахети, то этот район резонно считать их родиной[51]. Именно в Кахети имеются ближайшие аналогии названным кинжалам из Северной Осетии[52]. Что касается времени проникновения их на Северный Кавказ, то скорее всего это конец II тысячелетия до н. э. Майртупский кинжал из Чечено-Ингушетии датируется С. Л. Дударевым рубежом II—I или началом I тысячелетия до н. э.[53]. Остальные кинжалы априорно могут сопоставляться с памятниками раннекобанской культуры, ибо они являются случайными находками и не происходят из определенных датируемых комплексов.

Разработанная К. Н. Пицхелаури типология кинжалов «кахетинского» образца позволяет проследить эволюцию этой формы кинжалов[54]. Более ранние образцы проще, они не имеют столь вычурных украшений, как поздние. Кроме того, различные группы внутри выделенных подтипов характерны для определенных территорий бытования этих кинжалов[55]. Например, кинжалы и мечи типа IV_3, к которому относится и кинжал из Кобани (рис. III,3), встречаются на довольно ограниченной территории верховьев рек Иори и Алазани и ущелья реки Пшавис Арагви[56]. Один из истоков Арагви начинается около Крестового перевала, через который данный кинжал, вероятнее всего, и попал в Кобанский могильник. Что же касается остальных кинжалов из Северной Осетии, то тут пока трудно что-либо утверждать конкретно, и мы не решаемся делать сколько-нибудь определенные выводы относительно тех центров Кахети, откуда они могли бы попасть в могильники Северного Кавказа.

Несколько особняком стоит майртрупский кинжал. В общем сходный по форме, он не имеет точных аналогий в той части Грузии, где была распространена рассматриваемая форма кинжалов. Но подобные кинжалы известны в Самтавро и Ворнакском могильнике[57].

Таким образом, кинжалы «кахетинского» типа, найденные на Северном Кавказе, свидетельствуют о том, что в период расцвета кобанской культуры ее носители были связаны с племенами восточно-за-

---

ник позднебронзовой эпохи из с. Репе. Полевые археологические исследования в 1974 г. Тбилиси, 1976, табл. XXVII,I; Коридзе Д. Л. Археологические памятники Тбилиси. Тбилиси, 1958, табл. 1,5 и II,6—8; Вырубов В. Предметы древности в хранилище «Общества любителей кавказской археологии». Тифлис, 1877, табл. III,1 и 4; и др.

51 Пицхелаури К. Н. Кинжалы кахетинского типа..., с. 137.

52 См. в указ. литературе кинжалы из Кахети, Рустави, Тетрицклеби, Чердахи, Трельского могильника и пр.

53 Дударев С. Л. Кинжал закавказского типа..., с. 248.

54 Пицхелаури К. Н. Древняя культура племен..., т. XI; его же. Кинжалы кахетинского типа..., рис. I—II.

56 Пицхелаури К. Н. Указ. соч., с. 137; его же. Труды кахетской экспедиции..., с. 107.

56 Пицхелаури К. Н. Труды кахетской экспедиции..., с. 107.

57 Дударев С. Л. Указ. соч., с. 247—248.

кавказской (Восточная Грузия) и самтаврской (Центральная Грузия) культур.

Кинжалы закавказского типа. На Северном Кавказе известны кинжалы, хотя и изготовленные в другой технике, но по ряду признаков напоминающие закавказские. Это кинжалы из Кобани[58], Донифарса[59] и Кумбулты[60] (рис. III,6, 8, 9). Точных аналогий в материалах Закавказья эти кинжалы как будто бы не имеют, но оформление и ориентация их рукоятей определенно указывают на связи с районами Армении и Азербайджана. Украшение рукояти прорезными, а затем заполненными инкрустацией треугольниками как по всей ее поверхности, так и части, охватывающей клинок, вертикальные прорезные полосы, прорезные навершия — вот те детали, которые очень типичны для кинжалов эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении и Азербайджана. Широко этот орнамент представлен на кинжалах с обоймами. Некоторые из них имеют на обойме украшения в виде полос, составленных из прорезных треугольников, обращенных в разные стороны[61] (то же смотри и на кумбултинском кинжале — рис. III,6). Прорезные треугольники известны на кинжалах, характерных для Южного Закавказья[62].

В конце II — самом начале I тысячелетия до н. э. бронзовое закавказское оружие проникает на довольно значительное расстояние от Закавказья на юг и юго-восток[63]. Северо-кавказские кинжалы указывают и на другое направление их распространения. Несомненно, что местные мастера, изготовлявшие рассматриваемые кинжалы, были знакомы с закавказским оружием, с деталями, характерными для их орнаментации.

Бронзовые кинжальные клинки. На связи с племенами Центральной и Восточной Грузии указывают и описанные исследователями на Северном Кавказе кинжальные клинки листовидной формы, особенно широко бытовавшие в Шида Картли[64]. Клинок треугольной формы из Бачи-Юрта (Чечено-Ингушетия) аналогичен закавказским образцам из Мцхета[65]. В Самтавро, Грма-Геле и др. могильниках Закавказья имеются аналогии зандакскому клинку[66].

[58] Кобань, случ. находка из коллекции Ольшевского. ГИМ, II отдел.

[59] Донифарс, собрание П. С. Уваровой, ГИМ, инв. № 54321.

[60] Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа..., т. XCVII,5. Происхождение кинжала неточно: Кумбулта или Комунта?

[61] Ивановский А. А. По Закавказью. МАК, VI, 1911, т. III; коллекция А. А. Ивановского, ГИМ, инв. № 47733; Мартиросян А. А. Поселение и могильник эпохи поздней бронзы. Ереван, 1969, т. XVIII,2 и 5; Хачатрян Т. С. Древняя культура Ширака. Ереван, 1975, с. 174, рис. 85; и др.

[62] Хачатрян Т. С. Материальная культура древнего Артика. Ереван, 1963, рис. 20.

[63] Погребова М. Н. Иран и Закавказье..., с. 68.

[64] Барамидзе М. В. Шида Картли в эпоху..., с. 18; Окропиридзе Н. И. Картли во втором и первой половине первого тысячелетия до н. э., с. 15—16.

[65] Дударев С. Л. О разновидностях кинжальных клинков с территории Чечено-Ингушетии. Тезисы докладов III «Крупновских чтений», Грозный, 1973, с. 9.

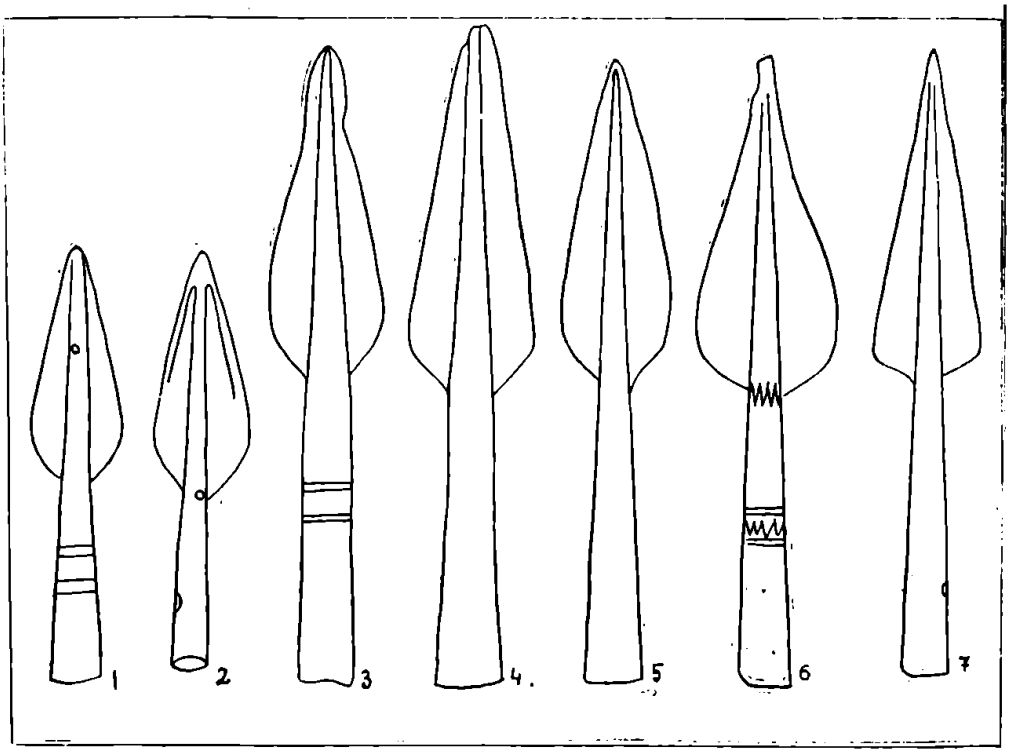

Рис. IV. Бронзовые наконечники копий: 1 — Ахкинчу-Борзой; 2—4—6—могильник Сержень-Юрт; 5 — пос. Сержень-Юрт; 7 — с. Тубинель (Кабардино-Балкария)

Бронзовые наконечники копий. В памятниках Северного Кавказа есть еще одна категория предметов вооружения, говорящая о связях с указанными территориями. Это бронзовые наконечники копий. Говоря о бронзовых наконечниках с расщепленной втулкой из Верхней Рутхи, Е. И. Крупнов полагал возможным искать их более древние прототипы в Закавказье, может быть, на Западном Кавказе, где бытовали копья с расщепленной втулкой так называемого андрюковского типа[67]. От этой формы копья по имеющимся на Кавказе данным можно проследить путь к литому бронзовому, а затем к железному копью.

С закавказскими образцами XIII—X вв. до н. э. сходны и бронзовые наконечники копий с территории Чечено-Ингушетии, обнаруженные в последнее время (рис. IV,1—6). Это экземпляры из слоя Сержень-Юртовского поселения[68], из могильников Ахкинчу-Борзой[69],

[66] Марковин В. И. Дагестан и горная Чечня в древности. М., 1969, с. 100, рис. 41,2.

[67] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 100.

[68] Крупнов Е. И., Марковин В. И., Козенкова В. И., Мунчаев Р. М., Виноградов В. Б. Северокавказская экспедиция. АО 1966 года. М., 1967, с. 59.

[69] Дударев С. Л. Раскопки могильника у сел. Ахкинчу-Борзой, с. 258, рис. 1.

Сержень-Юрт[70], Зандак[71], из с. Тубенель (Кабардино-Балкария)[72]. Они датируются X—VIII вв. до н. э., то есть как раз временем, когда связи северокавказских племен с древнегрузинскими достаточно хорошо прослеживаются на археологическом материале. И бронзовые наконечники копий лишний раз подтверждают их существование, так как именно в материалах Центральной и Восточной Грузии имеются ближайшие аналогии нашим экземплярам[73]. Наконечники же с двумя горизонтальными валиками на втулке справедливо считаются чисто закавказским оружием[74] (рис. IV,1, 3, 6).

Бронзовые плоские наконечники стрел (площики). Чтобы завершить обзор предметов вооружения, следует сказать о плоских бронзовых наконечниках стрел — площиках, бытовавших в конце II — начале I тысячелетия до н. э. на обширной территории Закавказья и Северного Кавказа (Змейское[75], Сержень-Юрт[76], Галиат[77], Чми[78], Аллерей[79], Балансу[80], Тли[81], Самтавро[82], Мцхета[83], Триалети[84], Боржомское ущелье[85], Степанаван[86] и др.). Установлено, что наконечники

---

[70] Козенкова В. И. Кобанская культура (восточный вариант), т. XVII,I, и 18.

[71] Марковин В. И. Новые материалы по археологии Северной Осетии. КСИА АН СССР, 98, 1964, с. 85, рис. 24,I; его же. Дагестан и Горная Чечня..., рис. 41, 10 и 11, с. 100.

[72] Иессен А. А. Археологические памятники Кабардино-Балкарии, табл. III,7.

[73] См. бронзовые наконечники копий из Трельского могильника, Рустави, сел. Кистаури и др. районов Кахети.

[74] Марковин В. И. Новые материалы..., с. 81–83; Иессен А. А. Археологические памятники..., с. 20.

[75] Деопик Д. В., Крупнов Е. И. Змейское поселение кобанской культуры. МАДИСО, т. I. Орджоникидзе, 1961, с. 32, рис. 28,8.

[76] Козенкова В. И. Металлообработка у племен эпохи раннего железа на территории Чечено-Ингушетии, АЭС, т. II. Грозный, 1969, с. 25, рис. 3,19.

[77] См. коллекция ГИМ, инв. № 21630–22183.

[78] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 200.

[79] Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ..., рис. 46,10 и 11; Дударев С. Л. О ранних погребениях Аллероевского I-го могильника. Сб. «Памятники эпохи раннего железа и средневековья Чечено-Ингушетии». Грозный, 1981, рис. 1, 8, 11, 15, с. 114.

[80] Виноградов В. Б., Марковин В. И. Могильник сарматского времени у сел. Балансу и Байтарки (Юго-Восточная Чечня). АЭС, т. III. Грозный, 1969, с. 37, рис. 10,4. В данной публикации комплекс с площиком неточно отнесен уже к скифскому времени.

[81] Техов Б. В. Центральный Кавказ..., с. 80, рис. 65,8.

[82] Чубинишвили Т. Н. К истории культуры..., с. 84—85.

[83] Уварова П. С. Коллекции Кавказского музея. Т. I. Тифлис, 1902, табл.. III.

[84] Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси. 1941, с. 75, рис. 85,2 и 3.

[85] Нипорадзе Г. К. Археологические раскопки в с. Кинцвари. ВГМГ Т.XV-—В. Тбилиси, 1948, табл. X,д.

[86] Мартиросян А. А. Раскопки в Кировакане..., рис. 6.

стрел Восточного и Южного Закавказья сильно отличаются от стрел Восточной и Центральной Грузии[87]. Первые принадлежат к известному на Переднем Востоке типу массивных черешковых стрел с опущенными крыльями[88], вторые — плоские маленькие стрелы — находят аналогии, по мнению ученых, в памятниках Западной Европы[89]. Северокавказские площики имеют небольшие размеры, проявляя боль-

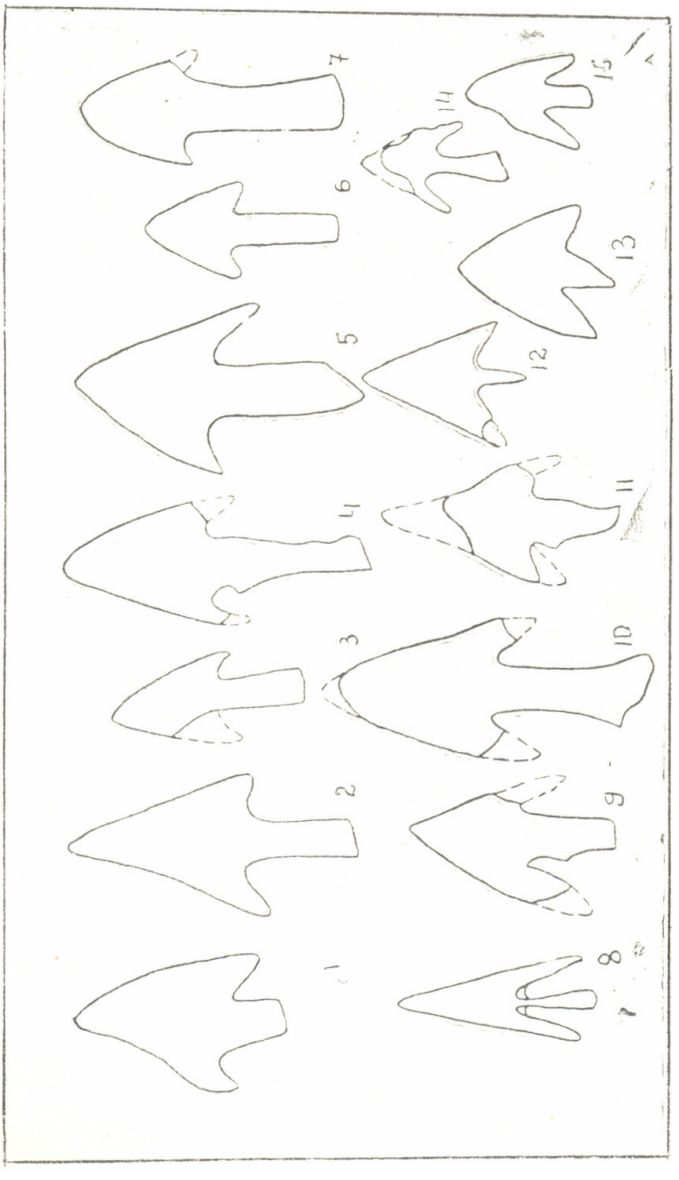

Рис. V. Бронзовые наконечники стрел — площики: 1—4 — Чми; 5—7 — Балта; 8—10 — Фаскау; 9—11—13 — Аллерой; 14—15 — Балансу

87 Погребова М. Н. Вооружение и войско..., с. 14.

88 Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и железа; Джафарзаде И. М. Элементы архаической культуры..., и др.

89 Погребова М. Н. Вооружение и войско..., с. 14.

шее сходство с грузинскими экземплярами, нежели с более южными[90]. И все же, связывая происхождение бронзовых северокавказских площиков с закавказскими центрами, нельзя категорически отрицать возможности самостоятельного их производства. Найденная в Дагестане литейная форма для плоских наконечников стрел[91], уникальная для всего Кавказа, позволяет предполагать местное производство таких стрел на Северном Кавказе.

Итак, рассмотренные выше предметы вооружения дают веские доказательства существования связей кобанских и древнегрузинских племен, которые не были односторонними (на территории самтаврской культуры, например, найдены кобанские овальные пряжки — Самтавро, Мавреки, бляхи — клады в Уде, Пасанаури и др. и типично кобанские кинжалы[92]. Причем, если связи закавказских племен с кобанцами Северного склона осуществлялись через южных кобанцев по перевальным путям Центрального Кавказа, то племена Чечено-Ингушетии были связаны с югом, видимо, непосредственно сами или через соседние дагестанские племена, тесные связи которых с обитателями Иоро-Алазанской долины зафиксированы уже в конце II тысячелетия до н. э. В Панкисском ущелье (или, по крайней мере, в окрестностях сел. Сакобиано) в это время можно предполагать бытование северо-восточно-кавказского этнического элемента (каякентско-харачоевского)[93].

Бронзовые плоские орудия (так называемые топоры-тесла). На территории Северного Кавказа в изучаемый период были распространены бронзовые плоские орудия двух типов: с боковыми выступами и без них. Первые связываются с Закавказьем и Передней Азией, где обнаружены их первичные, наиболее ранние формы[94]. Впрочем, в научной литературе имеются нюансы в толковании вопроса о месте происхождения подобных орудий. Одни считают их родиной Сирию[95], другие — Северную и Цетральную Анатолию[96], третьи — Переднюю Азию[97]. М. В. Барамидзе, говоря о грузинских экземплярах, считает возможным их местное происхождение[98].

---

[90] См. наконечники из Самтавро, Цалки, Восточной Грузии и др.

[91] Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы и раннего железа на Северо-Восточном Кавказе. СА, 1980, № 4, с. 42, рис. 1,36.

[92] Окропиридзе Н. И. Картли во втором и первой половине первого тысячелетия до н. э., с. 16.

[93] Пицхелаури К. Н. Труды кахетской археологической экспедиции, с. 95.

[94] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 123; Козенкова В. И. Кобанская культура на территории..., с. 17.

[95] Техов Б. В. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э., с. 117.

[96] Куфтин Б. А. Урартский «колумбарий»..., с. 31—32.

[97] Барамидзе М. В. Шида Картли в эпоху..., с. 12.

[98] Там же, с. 12.

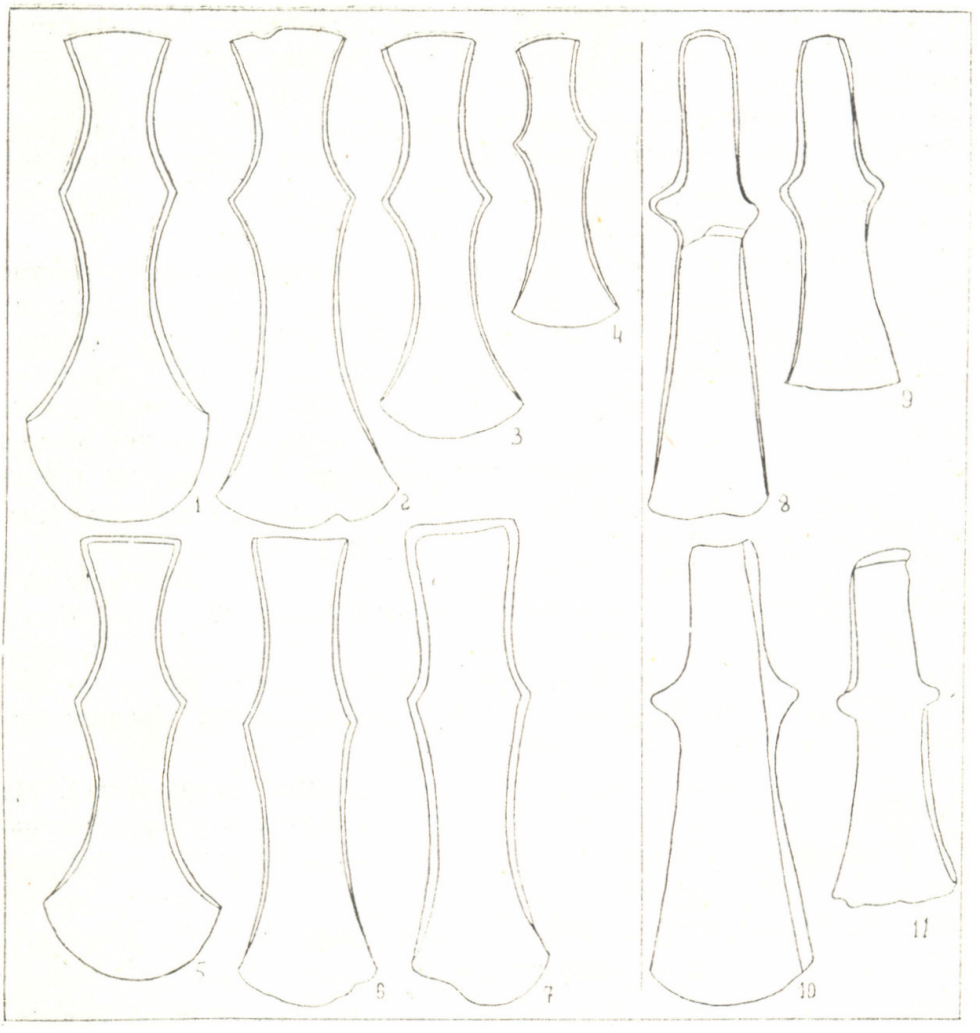

Рис. VI

Бронзовые плоские «топоры-тесла»: 1, 5 — пос. Индустрия; 2 — с. Курп; 3 — мог. у с. р-н Эшкакон; 4 — Нальчик; 6 — пос. Константиновский клад; 11 — Березовский могильник

На Северном Кавказе плоские «топоры-тесла» известны из следующих мест: из окрестностей Пятигорска[99], из пос. Индустрия[100], из Березовского могильника близ г. Кисловодска[101], из Боргустанского клада[102], из могильника у реки Эшкакон[103], из Сержень-Юртовско-

---

[99] Уварова П. С. Коллекции Кавказского музея, т. VIII,3.

[100] Виноградов В. Б. Центральный Северо-Восточный Кавказ.... с. 334, рис. 18,II.

[101] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, т. XII,3.

[102] Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии..., с. 91, рис. 20,3.

[103] Егоров Н. М. Могильник у р. Эшкакон, с. 137, рис. 58,2.

го могильника[104], из поселка Константиновки и с. Карасс[105]. По мнению Е. И. Крупнова, рассматриваемые «тесла-топоры» проникли на Северный Кавказ в результате разного рода связей, ибо среди ранних комплексов нельзя выявить их прообраз[106]. Разработанная Б. А. Куфтиным типология этих изделий[107], а также последующие плодотворные исследования грузинских археологов[108] позволяют более обоснованно говорить о происхождении таковых.

По своей форме они подразделяются на две группы: с зубовидными выступами (рис. VI,8—11) и тупоугольными (рис. VI,1—7) — 1-я и 3-я группы по классификации Б. А. Куфтина. Первые имели очень широкое распространение. Они встречены в Малой Азии, в VII слое Трои, в восточном Иране, в Италии, в Англии, в Гальштатте. На территории Кавказа бронзовые «топоры-тесла» с зубовидными выступами известны в Рача-Лечхумском районе Грузии. Причем, для них характерно сильно закругленное лезвие, что, по мнению О. М. Джапаридзе, является влиянием колхидского топора. Если же обратиться к северокавказским экземплярам с зубовидными выступами, то окажется, что форма лезвия у них иная, корпус прямой и не имеет таких изящных очертаний, другая и пяточная часть. Кроме того, сами выступы у них плавные, чего нет у западногрузинских орудий. Значит, прототипы северокавказских «тесел» с зубовидными выступами надо искать в другом месте. Сильно округлое лезвие, как у западногрузинских орудий, имеется у тесла из пос. Индустрия (рис. VI,1), но боковые выступы иные — тупоугольные. В данном случае влияние колхидского топора отрицать категорически нельзя, но явные различия отражают те специфически местные условия, в которых они производились.

Что касается второй группы известных на Северном Кавказе плоских орудий, то с полной уверенностью их трудно отнести к какому-либо типу по классификации Б. А. Куфтина. Ближе они стоят к 3-му типу с тупоугольными боковыми выступами, придающими корпусу ромбовидные очертания[109]. Он известен по находкам в Малой Азии и на Южном Кавказе, где вообще характерна другая форма тесловидных топоров[110]. Однако, точных аналогий этой группе северо-

---

[104] Козенкова В. И. Кобанская культура (восточный вариант), т. XII,3; т. XVII,15.

[105] Коллекции ГИМ, собрание П. С. Уваровой, инв. № 54321.

[106] Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, с. 123.

[107] Куфтин Б. А. Урартский «колумбарий»..., рис. 23,А и Б.

[108] Джапаридзе О. М. Бронзовые топоры..., с. 291—298; Коридзе Д. Л. К вопросу классификации в генезисе плоских топоров на территории Грузии...; Чартолани Ш. Г. К изучению древнейших «плоских» топоров Грузии. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Т. V. Тбилиси, 1973, с. 116—123.

[109] Куфтин Б. А. Урартский «колумбарий»..., с. 32.

[110] Там же, рис. 23а, 13—18; рис. 23б,5—9.

кавказских находок пока мы не знаем. Тем самым, можно заключить, что не имея точных аналогий, а лишь проявляя определенное сходство с типами подобных предметов, северокавказские плоские орудия, вероятнее всего, изготовлены местными мастерами. А поскольку связи кобанских племен с южными соседями были весьма ощутимы, то не исключена возможность заимствования самой формы через их посредство из более южных областей.

Дискуссионным остается вопрос о назначении описанных орудий труда. На этот счет высказаны следующие мнения: они могли быть теслами[111], применяться для резания кожи[112], в горном деле[113], при обработке дерева[114], в качестве топора[115]. По мнению Ш. Г. Чартолани[116], посвятившего специальное исследование древнейшим «плоским топорам» Грузии, следует признать их за универсальное орудие плотника, резчика, скорняка, используемое и для других легких работ (долото, стамеска, рубанок и т. д.). На наш взгляд, последнее мнение ближе всего к истине в границах оценки всех разновидностей этой формы, ибо рассматриваемые орудия труда на самом деле подходят для выполнения всех перечисленных операций. Но внутри каждой из групп может (и должна) подразумеваться дробная специализация. И хотя такие орудия могли в принципе применяться с рукояткой или без нее (в зависимости от удобства) для тех экземпляров, где отмечены две рабочие части (рис. VI, 1—4), следует предполагать прежде всего функции кожевенного ножа.

Итак, изучение археологического материала первого этапа развития кобанской культуры позволяет делать определенные выводы о южных связях ее носителей. Выясняется, что они были весьма ощутимы. Однако, как и в предшествующую эпоху, на рубеже II—I тысячелетия до н. э. нам практически неизвестны чисто «южные» изделия, которые можно было бы с полным основанием рассматривать как привозные из древневосточных и кавказских областей (возможно, исключение составляют 2—3 кинжала «переднеазиатского» типа). В то же время растет число предметов, чуждых по своему происхождению местной среде и отличных от традиционных форм. Неся на себе следы влияния тех или иных культур, они в большинстве

---

111 Куфтин Б. А. Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тбилиси, 1949, с. 19.

112 Нioрадзе Г. К. Археологические раскопки в с. Квишари, с. 12—14; Мартиросян А. А. О древнем поселении около Ленинакана. «Известия АН Арм. ССР», № 10, Ереван, 1953, с. 88.

113 Техов Б. В. Центральный Кавказ в XIV—X вв. до н. э., с. 117.

114 Гамбашидзе О. С. Позднебронзовая культура на территории среднего течения р. Риони. Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1964, с. 10; Л. С. Сахарова. Позднебронзовая культура ущелья р. Цхенис-Цкали. Автореф. канд. дис. Тбилиси, 1966, с. 13—15; Техов Б. В. Центральный Кавказ..., с. 117; и др.

115 Джапаридзе О. М. Бронзовые топоры..., с. 295.

116 Чартолани Ш. Г. Указ. соч., с. 122.

своем сделаны были, видимо, местными северокавказскими мастерами, творчески переосмысливщими инозем ные, в частности, закавказские образцы.

Особым и сложным вопросом является хронология таких заимствований. Он нуждается в специальном и весьма трезвом изучении. Однако, по нашему убеждению, даже априорно можно считать, что кобанские изделия непременно должны были достаточно явственно отставать во времени от своих южных прототипов и аналогов. Очевидная территориальная отдаленность, географически-ландшафтные преграды, этно-политическая пестрота, разобщенность среды, служившей передаточной для новых идей и их воплощений в металле, разный, наконец, уровень исторического развития племен северных склонов Большого Кавказа и их закавказских и более южных партнеров — вот вполне веские причины для постулирования нашего мнения. Сегодня совершенно недопустимы игнорирование или поверхностный учет северокавказскими исследователями закавказских материалов, обращение к которым серьезно обогащает результаты исследования.

Нам же представляется в свете наличных материалов, что именно на рубеже II—I тысячелетий до н. э. кобанское общество, организовав достаточно высокоразвитое собственное металлургическое производство, в ходе контактов с племенами, живущими по другую сторону Главного Кавказского хребта, заимствует то, что необходимо в данный момент и чего по ряду причин нет в местной среде. Активизации межплеменных сношений могла способствовать и миграция индо-иранцев с севера на юг в область Передней Азии, которая как будто бы затронула и Кавказ. Прекращается импорт кавказского металла в степь, который вытесняется изделиями урало-казахстанского металлургического очага, проникающими и на территорию Северного Кавказа[117]. С другой стороны, усиливаются связи с южными племенами, что и демонстрирует археологический материал.

В заключение следует отметить, что внимательные фиксация и анализ археологического материала, проливающего свет на южные контакты кобанцев, должны продолжаться. Без них невозможно воссоздание полной и объективной картины древних взаимосвязей Северного Кавказа и Закавказья — одного из главнейших аспектов кавказоведения.

Представлена кафедрой всеобщей истории Чечено-Ингушского госуниверситета им. Л. Н. Толстого

[117] Дударев С. Л. О миграции кобанских племен в предгорно-плоскостные районы в начале I тысячелетия до н. э. «Археология и вопросы этнической истории», Грозный, 1979, с. 11..

ჯონდო გვასალია

კახეთის ქალაქების ისტორიული გეოგრაფიისათვის

(უარაღაჯი, სიღნაღი)

XV ს-ის 60-იან წლებში, რთულ საგარეო პოლიტიკურ და შინა მწვავე სოციალურ წინააღმდეგობათა ვითარებაში, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო, სამ დამოუკიდებელ სამეფოდ—იმერეთის, ქართლის, კახეთის სამეფოებად და სამცხე-საათაბაგოს სამთავროდ დაიშალა. კახეთის დამოუკიდებელი სამეფოს წარმოშობის თარიღად ითვლება 1466 წელი, როცა გიორგი VIII გადადის და დასაბამს აძლევს სამეფო შტოს[1].

XV—XVI სს. მანძილზე კახეთი, საქართველოს სხვა მხარეებისაგან განსხვავებით, ეკონომიკურ აღმავლობას განიცდიდა. თითქმის საუკუნე-ნახევრის მანძილზე მშვიდობიანი ცხოვრება საკმარისი აღმოჩნდა ქვეყნის ეკონომიკური აყვავებისათვის.

XV—XVIII სსს. კახეთის სამეფოს ეკონომიკა მრავალდარგობრივი იყო, რაც განპირობებული იყო მრავალფეროვანი ბუნებრივი პირობებით. კახეთს ჰქონდა და აქვს საკუთარი მთა, მთისწინეთი და ბარი; ნოყიერი სახნავი და სავენახე-საბაღე მიწები, სარწყავად გამოსადეგი მდინარეები, საზაფხულო და საზამთრო საძოვრები. ბარის მემინდვრეობისა და მევენახეობა-მეხილეობის ჭარბ პროდუქტებს მოიხმარდა მთა, რომელიც თავის მხრივ მესაქონლეობის ჭარბ პროდუქტს აწვდიდა ბარს. ეს გარემოება წარმოშობდა კახეთის მთასა და ბარს შორის მჭიდრო ეკონომიკური კავშირის აუცილებლობას. XV—XVIII სს-ში კახეთის მთა ეკონომიკურად დამოკიდებულია კახეთის ბარზე (კახეთის მთის საქონელს საზამთრო საძოვრები ჰქონდა კახეთის ბარში). ეს გარემოება შენიშნული ჰქონდა ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონს.

სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა კახეთის ეკონომიკაში-მეაბრეშუმეობას, რომელიც განსაკუთრებით იყო განვითარებული გაღმამხარში. მეაბრეშუმეობას, ისევე როგორც მეღვინეობას, კახეთში სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა. კახური აბრეშუმი დიდი რაოდენობით გადიოდა უცხოეთში. XV—XVI სს კახეთისა და, განსაკუთრებით, გაღმამხარის დაწინაურების ერთ-ერთი მიზეზი იყო სიახლოვე გილანი-მემახა-ასტრახანის სავაჭრო გზასთან ე. წ. „აბრეშუმის გზასთან“. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ გაღმამხარში წარმოიშვება ახალქალაქები ბაზარი (ზაგემი) და გრემი, ხოლო ეს უკანასკნელი კახეთის სამეფოს დედაქალაქად იქცევა.

---

[1] საქართველოს ისტორია, თბ., 1958, გვ. 263.

შაჰ-აბასის ოთხგზის ლაშქრობამ (1614—1617 წწ.) კახეთი წელში გატეხა და გააპარტახა. განსაკუთრებით აოხრდა გაღმამხარი. მოსახლეობის ძლიერ შეთხელებას და ეკონომიკურ გაჩანაგებას ზედ ერთვოდა ლეკთა გამუდმებული თარეში. გრემი და ზაგემი იქცევიან უბრალო დაბებად. ამიერიდან კახეთში ან განჯის ხანები ბოტონობდნენ, ან გამაჰმადიანებული ქართველი მეფენი, რომელთაც რეზიდენციად ყარაღაჯი გაიხადეს, ხოლო საზაფხულო სასახლე მაღაროში ჰქონდათ.

ყარაღაჯის შესახებ თ. თოდრია აღნიშნავს: „ყ ა რ ა ღ ა ჯ ი ს ა რ ჩ ე ვ ა კ ა ხ ე თ ი ს ც ე ნ ტ რ ა დ მ ო უ ლ ო დ ნ ე ლ ი ა და მას ახსნა სჭირდება. მ ა ნ ა მ დ ე ეს პ უ ნ ქ ტ ი ა რ ა ფ რ ი თ გ ა მ ო ი რ ჩ ე ო დ ა, მიუხედავად მისი მოხერხებული მდებარეობისა. ყარაღაჯი იქვეა ხორნაბუჯთან, სულ 4—5 კმ-ზე ჩრდ.-აღმ. ალაზნის ველზე. მაჰმადიანი მმართველები, რომელთა მთავარი საყრდენი ძალა მოყვანილი ჯარი იყო, ბუნებრივია, ისეთ ადგილს აირჩევდნენ, სადაც დიდი რაზმების დაბანაკება იყო შესაძლებელი და ცხენ-აქლემთა საძოვრებიც ახლოს იქნებოდა. ამავე დროს, ყარაღაჯიდან მოხერხებული გასასვლელებია ალაზნის ველის სიღრმეშიც და ივრის ხეობისაკენაც. თანაც, ყარაღაჯში მდგარი გარნიზონის მომარაგება და შევსება პრობლემად არ უნდა ქცეულიყო, რადგან აქედან უკვე გაშლილი ველები იწყება, რომელთა ჩაკეტვა ან გადაჭრა ადგილობრივ ძალებს არ შეუძლიათ. ასე რომ ყარაღაჯი ტიპიური მაჰმადიანური ცენტრი გახდა საქართველოს აღმოსავლეთ პერიფერიაზე“[2].

ვნახოთ რას წარმოადგენდა ყარაღაჯი მის რეზინდენციად ქცევამდე.

ყარაღაჯთან გათხრილი სამარხიდან მომდინარეობს შაბურ I (გარდ. 272 წ.) დრამა.

ყარაღაჯზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სატრანზიტო გზა, რომელიც შაქსა და შირვანს, სიღნაღი-თელავი-ახმეტა-თიანეთი-ყინვალისა და შემდეგ დარიალის ხეობის გავლით, ჩრდილოეთ კავკასიასთან აერთებდა.

ყარაღაჯში აღმოჩნდა მონეტების განძი, რომლის ნაწილი (24 ცალი) ინახება საქართველოს სახ. მუზეუმში, ხოლო დიდი ნაწილი (183 ცალი) ერევანში, სომხეთის სახ. მუზეუმის ფონდებში. განძი შედგება ჰულაგიდური ვერცხლის მონეტებისაგან, რომლებიც ილხან ანუშირვანის (1344—1356 წწ.) სახელით არის მოჭრილი შემდეგ ზარაფხანებში: მარაღა, თავრიზი, თბილისი, ბარდა, ბაზარი, უარჯინი, ყარაბაღი, შირვანი, განჯა, ანისი, მარდინი, ყარააღა, ალაგირი, სულტანიე, ყარაღაჯი. განძის დაფლვა შეიძლება მომხდარიყო XIV ს. მესამე მეოთხედში[3].

XIV საუკუნეშიც, როცა დაიფლა ყარაღაჯის განძი, ყარაღაჯი მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტი ყოფილა. ამ საუკუნის დასაწყისში აქ, დაახლოებით ორი ათეული წლის განმავლობაში (1338—1359 წწ.) ზარაფხანაც მოქმედე-

---

[2] თ. თ ო დ რ ი ა, ქიზიყის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, VI, თბ., 1982, გვ. 81 (ხაზგასმა ჩემია — ჯ. გ.).

[3] Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, Вып. VI, Баку, 1954, № 1633; ც. ღ ე ა ბ ე რ ი ძ ე, კარჯინის ზარაფხანა, საქ. მუზ მოამბე, XXXII—B, თბ., 1976, გვ. 196—197.

ბდა, რომლის პროდუქცია მრავლადაა ცნობილი ნუმიზმატიკურ ლიტერატურაში[4].

ცამბაურის კატალოგის მიხედვით, XVII საუკუნეშიც (1603—1604) არის ცნობილი ყარაღაჯის ზედწერით მოჭრილი მონეტები[5].

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ყარაღაჯი XIII ს-ის 60-იან წლებში ბერქა ყაენს ლაშქრობის დროს აუოხრებია[6]. მიუხედავად ამისა, ყარაღაჯს თავისი მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, მნიშვნელობა არც მომდევნო პერიოდში დაუკარგავს. დროდადრო იგი კახეთის ადმინისტრაციული ცენტრიც ყოფილა. XVII საუკუნეში ყარაღაჯში ისხდნენ კახეთის მაჰმადიანი ხანები[7].

დღეს კახეთის სოფ. ყარაღაჯში 40 კომლია. ცხოვრობენ მენთეშაშვილები, გოჩიტაშვილები, შანშიაშვილები. მათი დიდი ნაწილი ქვემო მაჩხაანიდან გადმოსახლდა. ქვემო მაჩხაანელებს ყარაღაჯის მიდამოებში აქვთ ვენახები და ამიტომ ზაფხულობით ყარაღაჯში არიან.

ქვემო მაჩხაანელებს ყარაღაჯში ჰქონდათ მინდვრები (ითესებოდა ხორბალი, ქერი, სიმინდი), ითიბებოდა, თივა. მაისში ჩამოჰყავდათ ცოლშვილი. ივლისში (მკათათვეს) ილეწებოდა პური და უკან ბრუნდებოდნენ.

ყარაღაჯში ჩაწერილ ტოპონიმთაგან საინტერესოა „აბრამი ფონი“ და „ახმახი ფონი“ (ალაზანზე), რომლებითაც გადიოდნენ ჩარდახლოში (ლეკეთში). ყარაღაჯის სამხრეთით 1,5-2 კმ-ზე. არის ხორნაბუჯის ციხე, რომელსაც თამარის ციხეს ან თამარის გოხებს ეძახიან (გოხი ჰქვია დიდ ბელტს 'და ქვის სვეტებს). თამარის ციხის გვერდზე, აღმოსავლეთით კლდეა გაჭრილი (კლდეკარი), რომლითაც გზა გადადიოდა ჩიჩინოვკაში (იგივე თუქურმიშია, დღევანდელი წითელწყარო). ყარაღაჯიდან წითელწყაროში მისვლას ფეხით 2—3 საათს უნდებოდნენ, ცხენით—საათს.

ყარაღაჯის დასავლეთი საზღვარი იყო სოფ. ყონღოთოს ხევი და სოფ. ყონღოთო (ადგილობრივი მოსახლეობა ასე ეძახის ყოღოთოს). ვახუშტის სოფელთა სიაშია: „ყოღანთო“[8].

ადრე ყარაღაჯის მიდამოებში მრავლად დაჰყავდათ ძროხა, ცხვარი, ღორი, ცხვარი ზაფხულობით დაჰყავდათ თრიალეთში.

სოფ. ყარაღაჯიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 კმ.-ზეა რიყის ქვით ნაგები კედლის (შესაძლოა გალავნის) ნაშთები. იგი დღეს მეტად უბადრუკ შთაბეჭდილებას ტოვებს. კედლის აღმოსავლეთით 400—500 მეტრზე გრძელდება შენობათა საძირკვლების ნაშთები. გადმოცემით, აქ დროდადრო ჩნდება კერამიკა და რაღაც ნივთები. დღეს ეს ადგილები თითქმის დატბორილია და მათი კარგად მოხილვა შეუძლებელია.

საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი თავის აღწერაში ყარაღაჯს არა

---

[4] D. M. Lang, Studies in the numismatic history of Georgia in Transcaucasica, New Jork, 1955, გვ. 71—73.

[5] E. Zambaur, Inventar-katalog der Bestende der Wiener Offentliechen und Privat-Sammlangen an mahammedaischen Münzen Die Müzprägungen des Islams, Wiesbaden, 1968, I bend, გვ. 191.

[6] ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 541.

[7] იქვე, გვ. 599, 604—606.

[8] ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 205; იხ. მ. სინაურიძე, გეოანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის საპარხები ყოღოთოდან, საქ. სახ. მუზ. მოამბე, XXVII—B, თბ., 1967.

მხოლოდ პუნქტად, არამედ მხარედაც მიიჩნევს. ამის მოწმობაა მხარისათვის სათაურად გამოტანა: „ყარაღაჯისა და ქისიყისათვის“[9].

ვახუშტის ტექსტის არშიაზე მიწერილია: „ყარაღაჯი ხანთა და ოსმალთაგან სასახლედ და ციხედ ქმნილი“ (Rრედ.) და „ყარაღაჯისათჳს ხორანთისა, ხორნაბუჯისა, ანუ ჰოეთისა“ (yz რედ.)[10].

ვახუშტი წერს: „ხოლო ბოეთნის პირდაპირ და ალაზნის დასავლეთ არს ყარაღაჯი, სასახლე, რომელი ჰყვეს ხანთა, ვითარცა მცირე ქალაქი, და შემდგომად ოსმალთა ამ ჟამთა ჰყვეს ციხე, და აწ ჯერეთ ოჳერ არს. კუალად ყარაღაჯის სამჴრით, ალაზნის კიდურთა ზედა, ასტყდების კბოდე და მივალს ვიდრე ხორანთამდე, და არს ალაზნისკენ მცირეტყიანი და ბალახიანი, და აღვსილი ნადირთა დიდ მცირეთი. და კბოდეს ქუეით, ალაზნისკენ, წინამინდორი, ხოლო ზეითს, ყარაღაჯითურთ, უფიდარი. და არს ესე სანადირო კეთილი. გარნა ყოფილ არსცა ძუელად შენობა დაბნებთა, არამედ შემდგომად ბერქას გამოსვლისა ოჳერ არს. კუალად ყოფილ არს ალაზნის მოსაბრუნთა შინა ძუელად შენობა ქრისტეანეთა, და შემდგომად დასხნეს ელნი, და უმეტეს ხანთა--ელი ფადარი, დიდი მრავალი. გარნა იგიცა აჰყარა შანადირ იორის-პირის ელითურთ“[11].

ვახუშტის ტექსტში მრავალგზის გვხვდება ყარაღაჯი და მასთან დაკავშირებული ამბების თხრობა. მოვიტანთ ზოგ მათგანს.

1657 წლის ქვეშ ვკითხულობთ: „სალიმხან ჯდა ყარაღაჯს უზრუნველი კახთათვის და განისუენებდა უზრუნველი მტრის ენებისაგან“[12].

ბახტრიონის აჯანყების შემდეგ, აჯანყებულნი „ყარაღაჯს არღარა მივიდნენ, რამეთუ წარსრულ იყო სალიმხან და იჯდა მუნ მურთუზალიხან და მოიქცნენ გამარჯვებულნი ქ~სა ჩ~ქნთ, ქარ. ტ~მზ“[13] (1659 წ.).

1707—1708 წლების ქვეშ წერია: „არამედ ლეკთა ოდესმე ზავ-ჰყვიან და ოდესმე იწყიან მტერობა. გარნა შემდგომად დაიპყრეს ელისენი და იწყეს ლაშკრობა და მოაოჴრეს მრავალნი დაბნები, ესრეთ რამეთუ დაუტევა იმამყულიხან ყარაღაჯი და ჰყო სასახლე თვისი თელავს და მანავს. და იყოფოდა ზამთარს მუნ, ხოლო ზაფხულს მაღაროს“[14].

XVII ს. თურქი ისტორიკოსის ქათიბ ჩელების მიერ შედგენილ რუკაზე აღმოსავლეთ საქართველოს დასახელებულ პუნქტებს შორის აღნიშნულია ყარაღაჯი[15].

XVII ს. ისტორიკოს ისქანდერ მუნშის ცნობები დაუცავს ხორნაბუჯის (ყორლანყუჯის) ციხისა და მის მიდამოებში ქალაქის მშენებლობის შესახებ. ისქანდერ მუნში საუბრობს „ყორლანყუჯის ციხის ოლქზე“[16]. რაც შეეხება ქალაქის მშენებლობას, მასში უნდა იგულისხმებოდეს ქ. ყარაღაჯის აშენება.

---

[9] ვახუშტი, აღწერა, 1941, გვ. 97; ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 541.

[10] ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 541.

[11] ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 541.

[12] იქვე, გვ. 599.

[13] იქვე, გვ. 600.

[14] იქვე, გვ. 612; ყარაღაჯზე ცნობები იხ. ავრეთვე: გვ. 604, 605, 606, 607, 610, 611.

[15] ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გ. ალასანიას გამოცემა, თბ. 1978, გვ. 61.

[16] ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. ვლ. ფუთურიძის გამოცემა, თბ., 1969, გვ. 116.

ისქანდერ მუნში წერს: 1624 წ. კახეთი „ხოცვაჟლეტის, ტყვეენისა და ნგრევის შედეგად სრულიად გაეერანებული იყო, კახეთის ვილაიეთის მმართველობა ფეიქარხან იგირმი დორთ ყაჯარს ებოძა და მის ზოგიერთ ტომთან ერთად გაგზავნეს. მან ყორღანყუჩის (ხორნაბუჯის?) ციხის ჰარიმში[17] აირჩია სამყოფელი ადგილი, დაიწყო ქალაქის შენება და ყოველგვარი სახის კარგი სახლები, აუზები და აბანოები ააგეს. მახვილს გადარჩენილ ქართველებს პატიებისა და უენებლობის შესახებ სასიხარულო ამბავი აცნობეს. ერთი ჯგუფი მაწანწალებისა, რომლებიც სიკვდილისა და ტყვედ ჩავარდნის შიშით სხვადასხვა მხარეს იყვნენ გაფანტული და ბნელ კუთხეებში შემძვრალიყვნენ, თანახმად [ნათქვამისა]: „სამშობლოს სიყვარული სარწმუნოებისაგან არის“,-იქ შეგროვილიყო და თანდათან შენდებოდნენ. ნელნელა თავი მოიყარეს თავის სამკვიდრო საცხოვრებელში აზნაურებმა და ჯარისკაცებმაც, რომელთაგანაც საშიში იყო არეულობის მოხდენა“[18].

ი. გიულდენშტედტი ყარაღაჯის შესახებ წერს: „კახეთის ძველი დედაქალაქის ყარაღაჯის ნაშთები არის მდ. ალაზნის პირას, სტეფანწმინდიდან მხოლოდ 5 ვერსის მანძილზე აღმოსავლეთ-სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთის ძირას“[19].

და შემდეგ: „ყარაღაჯი, აგრეთვე თოფყარაღაჯი (იხ. გურბერის „რუსეთის ისტორიის“ კრებულში: ტაპკარაგან), ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შეიძლება მისი გადასვლა ცხენით: ის ლეკთა ყაჩაღურმა ბანდებმა გამოიყენეს; იყო რეზიდენცია მოჰამედ ყული ხანისა. მაგრამ არის ლეკთა მიერ განადგურებული და გაუდაბურებული. ჯერ კიდევ არის იქ კედლები და კოშკები შერჩენილი. როგორც კი ლეკების ყაჩაღთა ბრბოები ალაზანზე გავლენ, ისინი მიცოცავენ ერთი ხევიდან, ბუჩქიდან, დანგრეული ბინიდან მეორეზე, ასე მიდიან იმერეთამდე და თვით თურქთა ახალციხემდე, სადაც თავიანთ ნადავლს ასაღებენ“[20].

სიღნაღი მდებარეობს მაღალი მთის კონცხზე და გადაჰყურებს ალაზნის ველს. ახალ ქალაქში ძველი ქალაქის ფრაგმენტებია ჩაქსოვილი.

სიღნაღის ციხეს 40 ჰა ფართობი უჭირავს. მისი გეგმა მთების რელიეფს მიჰყვება. მისი სამხრეთი მხარე ყველაზე მაღალია. აქედან გალავანი აღმოსავლეთით და დასავლეთით ქედს მიჰყვება. შემდეგ ორივე მხრიდან სწრაფად ეშვება ძალიან ღრმა მერუბიანთ ხევში და იქ ერთდება.

სიღნაღის ციხის აგებაზე პლ. იოსელიანი შემდეგ ცნობას გვაწვდის: «Крепость эта построена царем Ираклием II, в 1762 году»[21].

ვახტანგ ბატონიშვილი წერს: „მეფემან ირაკლი აღაშენა მრავალნი სოფელნი და ციხენიცა და ორნი უჩინებულესნი ციხენი დიდნი, ესე იგი ციხე ბოჭორმისა, რომელიცა ყოფილარს უწინარესსა, გარნა მცირე და ციხე იგი ხისინისა (ჭიზიყისა—ჯ. გ.), რომელსა უწოდებენ სიღნაღს, რომლისაცა მიზეზით მრავალგზის

[17] ჰარიმში-აღკვეთილი ადგილი. აქ უნდა ნიშნავდეს ციხის გარშემო მიწის ზოლს, რომელზეც აკრძალული იყო შენობის აგება (იხ. წინა სქოლიო, გვ. 120).

[18] ისქანდერ მუნშის..., 1969, გვ. 120—121.

[19] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გ. გელაშვილის გამ., თბ., 1962, გვ. 25.

[20] იქვე, გვ. 259.

[21] П. Иоселиани, Путевые записки по Кахетии, Тифлис, 1849, გვ. 39.

ისარგებლეს ხალხთა ხისიხისა და სხვათა მახლობელთა სოფელთა მისთათა მშვიდობით დაცვითა მტერთაგან“[22].

ომან ხერხეულიძე კი აღნიშნავს ციხის მხოლოდ განახლებას. იგი წერს: „მეფემ ირაკლიმ განაახლა ციხე გორისა, გალავანი სიღნაღისა, თელავისა“[23].

შ. მესხია ЦГВИА-ში დაცული უცნობი ავტორის 1826 წ. სიღნაღის აღწერილობას არასწორი ინტერპრეტაციის საფუძველზე აკეთებს დასკვნას: „ამრიგად, XVIII ს. მეორე ნახევრის ქალაქი სიღნაღი, XII—XIII სს. საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქის ხორნაბუჯის ნანგრევებზე, მის მიდამოებში აღმოცენებულია“[24].

ივ. შაიშმელაშვილის აზრით, სიღნაღი ძველი ქალაქია და მას ეწოდებოდა ქალაქი ქიზიყი[25].

ჩვენ სიღნაღის ციხე-გალავნის კედლებში სამი პერიოდის წყობა შევნიშნეთ. ალბათ, ძნელია მათი ქრონოლოგიური გამიჯვნა.

სიღნაღის გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მაღალი ბურჯია, ალბათ, ყველაზე მაღალი გალავნის შემორჩენილ ბურჯებს შორის. ისიც, ისევე როგორც მთელი გალავანი და სხვა ბურჯები რიყის ქვით დუღაბზეა ნაგები, მაგრამ თითქოს უფრო არქაულად გამოიყურება სიღნაღის სხვა მშენებლობათა ფონზე. ბურჯს აქვს არა ვიწრო სათოფურები, არამედ საკმაოდ მოზრდილი „ჭრილები“, შესაძლოა საისრეები. ბურჯის გვერდით წმ. სტეფანეს დარბაზული ეკლესიის ნანგრევებია.

ჩვენი აზრით, სიღნაღის მიდამოებში ადრიდანვე უნდა ყოფილიყო სიმაგრეთა ნაშთები, მაგრამ სიღნაღის—ამ ციხე-გალავნის და ციხექალაქის შექმნა ერეკლე II-ის სახელთანაა დაკავშირებული.

ქალაქი სიღნაღი მნიშვნელოვან სტრატეგიულ და დაწინაურებული კულტურულ-რელიგიური ცენტრების უშუალო სიახლოვეს წარმოიშვა. მისგან 2-3 კმ-ზეა დაშორებული ბოდბეს კათედრალური ტაძარი, სადაც ტრადიციით წმ. ნინოა დაკრძალული და მაღარო—კახეთის მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია.

ი. გიულდენშტედტი წერს: „მე მოვაწყე ექსკურსია სიღნაღის ციხისკენ, რომელიც ერთადერთი ციხეა ქიზიყის მხარეში. ის მდებარეობს პირველი სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ კალთის ძირას, სოფლების საქობოს და მაშნაარის ახლოს“[26].

სხვა ადგილას იგი აღნიშნავს: „სიღნაღი ამჟამად არის ამ მხარის ერთადერთი სიმაგრე. ის მდებარეობს სამხრეთის მთისწინეთის ჩრდილო ფერდობზე, კირიანი მთის პირდაპირ, სოფლების საქობოს და მაშნაარის ახლოს. მისი, 10 ფუტი სიმაღლის, 4 ფუტი სისქის ქვიშაქვის და კირქვის (Kalksteingeschieben);[27] კირით ამოყვანილი კედელი აძლევს მას 80 საჟენის დიამეტრის კვადრატის ფორმას და [აქვს] სამი მხრით კარები. მისი თავდაცთა შედგება 5 ექვსფუნტიანი (ალბათ, ფუტიანი—ჯ. გ.) ქვემეხისაგან, რომლებიც მოდარაჯე გარნიზონის ხე-

[22] ვახტანგი, ისტორიები აღწერა, ს. კაკაბაძის გამ., გვ. 34.

[23] ომან ხერხეულიძე, ცხოვრება მეფის ირაკლი მეორისა, ქართლის ცხოვრება, II, ს-ბ, 1854, გვ. 499.

[24] შ. მესხია, საისტორიო ძიებანი, II, თბ., 1983, გვ. 222.

[25] ივ. შაიშმელაშვილი, ქიზიყი, თბ., 1973, გვ. 40—41.

[26] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 27.

[27] ეს სიტყვა ალბათ, უნდა ითარგმნოს, როგორც „რიყის ქვა“.

ლში მას აქაური იოლი მტრისთვის აუღებელს ხდის, ისე კი კედელი სუსტია. 1772 წ. მისი მცხოვრებლები შესდგებოდნენ 84 სომხური კომლისაგან, რომლებიც ავრეთვე იცავენ მას, თუმცა უმეტესად კედლის გარეთ ცხოვრობენ. გაჭირვების შემთხვევაში აქ მოედინება ყველაფერი, და ყველა გამოქცეული მამაკაცი აძლიერებს გარნიზონს. თბილისის და გორის შემდეგ, რომლებიც მტკვარზე მდებარეობენ, ის [სიღნაღი] არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში"[28].

ს. ბურნაშოვი, რომელიც ასახავდა კახეთის მდგომარეობას 1786 წლისათვის, წერდა: «Главный город Телав, не укрепленный.

В Кизиках Сигнах представляет большое пространство, обнесенное каменными стенами, где во время сильного нашествия неприятеля все окрестное население, со всем своим имуществом и скотом могут вместиться. Впрочем, во всей Грузии монастыри и все почти деревни, которые состоят из землянок, имеют каменные замки, где сохраняются от набегов неприятелей»[29].

პ. ბუტკოვი სიღნაღის შესახებ აღნიშნავდა: «Около 1780 года царь Ираклий построил на правой стороне Алазани, верстах в 18 от берегов ея, на источниках, крепость Сигнах (примечание: Но Сигнах уже Гюльденштедт описывает в 1772 году. Разве потом расширен? Значит по-турецки убежище) от Тифлиса в 114, а от Телави в 70 верстах. Крепость обширная, имеет в длину версты полторы, лежит на горе, фигура неправильна; обнесена стенами из дикого камня со многими башнями, высота стены 3 сажени, а толщина 2 аршина; поместить может до 20 т. семей. От сел до Белекан верст 40, и видны белеканские жилища в хорошую погоду»[30].

არტემ არარატელი, რომელმაც სიღნაღი ინახულა 1795 წლის სექტემბერში, მის შესახებ წერდა: «... прибыли в Сигнах благополучно. Город сей пограничный с Дагестаном, стоит на горе; имеет много виноградных садов и плодоносных деревьев, а особливо винных ягод, и производит хорошее вино. В нем находится один большой грузинский монастырь св. великомученицы Ноны, гостиный двор и крепость»[31].

არტემ არარატელის ცნობაში საინტერესოა ის, რომ იგი სიღნაღში გულისხმობს ბოდბის წმ.ნინოს კათედრალს. სიღნაღი იმ დროს იყო საუფლისწულო ქალაქი და ა. არარატელი გიორგი ერეკლეს ძეს (შემდეგში გიორგი XII) უწოდებს „სიღნაღელ უფლისწულს" (Сигнахский царевич)[32].

სიღნაღელი სომხების შესახებ ა. არარატელი აღნიშნავს: «Здешние армяне большею частию совсем не знают по-армянски, а говорят по-грузински»[33].

---

[28] გიელდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 259.

[29] С. Д. Бурнашев, Картина Грузии, Тифлис, 1889, გვ. 9.

[30] П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год., ч. I, С—П, 1869, გვ. 337.

[31] Жизнь Артемия Араратского, М., 198 , გვ. 95.

[32] იქვე.

[33] იქვე, გვ. 96.

იგივე ავტორს დაუცავს ცნობა სიღნაღის გალავნის შიგნით მდებარე წმ. გიორგის ეკლესიის მშენებლობის შესახებ, რომელსაც აგებდა თურქეთიდან სიღნაღში გადმოსახლებული ექიმი მათე (Матеос): «Он (Матеос—Дж. Г.) на собственном иждивении строил тогда в помянутой крепости каменную церковь во имя св. великомученика и победоносца Георгия»[34].

ა. არარატელი გიორგი ერეკლეს ძის შესახებ აღნიშნავს: «Царевич жил на большой горе в доме Мауравa»[35].

„დიდ მთაში“ ხომ არ იგულისხმება სოფ. მაღარო, რომელშიც კახეთის მეფეებს ჰქონდათ საზაფხულო რეზიდენცია?.

დღეს სიღნაღის ახლო-მახლო სიღნაღის გალავნის გარდა ციხესიმაგრენი არ ჩანს. რა მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო უწინ? თვით მაღაროში, რომელიც წყაროთა ერთობლივი ჩვენებით, მეფეთა საზაფხულო რეზიდენციაა, სიძველეთა კვალი გამქრალია. სიმაგრეები არაა ნუკრიანშიც, რომლის ერთი ნაწილი XIX ს-ში ქალაქ სიღნაღის ფარგლებში ექცეოდა. ნუკრიანში რომ უნდა ყოფილიყო სიმაგრე, ამაზე მიუთითებს ტოპონიმი „ციხისთავიანი“, რომელიც ნუკრიანის სამხრეთით მინდორს ჰქვია (დღეს იქ კვალიც კი არაა ნაგებობებისა). სტრატეგიულად მეტად ხელსაყრელი მდებარეობა აქვს ნუკრიანის აღმოსავლეთით მდებარე დიდწვერის გორას (დღეს იქ სიღნაღის ტურბაზაა), საიდანაც როგორც ხელის გულზე ჩანს ნუკრიანი, ზემო მაღარო, ზემო ბოდბე, ზემო მაჩხაანი, ქვემო მაჩხაანი, ტიბაანი, ქედელი, ძველი ანაგა, ჯუგაანი, ბოდბისხევი, ასანური, კვენაკელი, წნორი, საქობო, მაშნაარი, ვაქირი. ძნელი წარმოსადგენია, რომ სტრატეგიულად ამ მეტად მარჯვე ადგილისათვის ჩვენ წინაპრებს არ მიექციათ ყურადღება და აქ ციხე ან სადაზვერვო კოშკი მაინც არ აეგოთ.

სიღნაღის ტოპოგრაფიაზე მსჯელობა შედარებით ადვილია, რადგან შემორჩენილია XIX ს. დასაწყისის გეგმა[36]. მასზე დატანილ შესასვლელებს და კოშკებს (თუ ბურჯებს) აქვთ წარწერები იმ სოფლების მიხედვით, რომელთა მიმართულებითაც ისინი მდებარეობენ. შესასვლელები ყოფილა: მაღაროს, ბოდბის, მაშნაარის, ვაქირის, ზიარისა და ეხოველის («Знарб ховелинские»).

რაც შეეხება კოშკებს, მათი თანმიმდევრობა ასეთია: 1. მეფისა ანუ ჯუგაანის, 2. კახეთის 1, 3. კახეთის II, 4. შილდის, 5. ნარიყალა (Наригкале), 6. ზირბ-ხოველიანისა (ზიარ-ფხოველის). ამას მოსდევს ორი უსახელო, 7. ვაქირის, 8. კარდანახის, 9. ბაკურციხის, 13. საქობის, 14. მაჩხაანის 1, 15. მაჩხაანის II, 16. ქიზიყის ანუ გორის ბურჯი, 17. ველისციხის, 18. ბოდბის, 19. მაღაროს 1, 20 მაღაროს II, 21. მირზაანის.

სიღნაღის ციხე-სიმაგრის შესასვლელებისა და კოშკების სახელწოდებანი მიუთითებდნენ იმ სოფლებზე, რომლებიც სიღნაღის ირგვლივ იყვნენ შემოკრებილნი არა მხოლოდ სტრატეგიული, არამედ ეკონომიკური თვალსაზრისითაც. თითოეულ სოფელს სიღნაღთან აკავშირებდა გზა-ბილიკები.

ერეკლეს მიერ შექმნილ სიღნაღის ციხე-გალავანს შეეძლო მტრის თავდასხმისას, ლეკთა ხშირი თარეშის ვითარებაში, მთელი ქიზიყის მოსახლეობა შეეფარებინა.

---

[34] Жизнь Артемия Араратского. გვ. 96.

[35] იქვე, გვ. 97.

[36] პ. ზაქარაია, კახეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობები, თბ., 1962, გვ. 63.

სიღნაღზე, უფრო ზუსტად იმ ტერიტორიაზე, სადაც მოგვიანებით აღმოცენდა ქალაქი სიღნაღი, ძველთაგანვე გადიოდა სამიმოსვლო გზები. ნიშანდობლივია, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით წმ. ნინო თავისი მისიონერული მოღვაწეობის გზაზე მიაღწევს ბოდბეს, სადაც აღესრულება კიდეც.

მოსე კალანკატუელის თხზულებიდან კარგად ჩანს, რომ რანის გზა ჰერეთზე იდო და ამ გზით ჰერეთი უშუალოდ ბარდავს უკავშირდებოდა. როგორც ირკვევა, სწორედ ამ გზით გამგზავრებულან ბარდავიდან VII საუკუნეში (684 წ.) ალბანეთის მთავრის ვარაზ-თრდატის ელჩები ხაკან ალფ-ილიტვერთან, რომლის რეზიდენციაც ქ. ვარაჩანში იყო. მოსე კალანკატუელის ცნობების ანალიზის საფუძველზე ს. ერემიანს დადგენილი აქვს ამ ელჩობის მარშრუტი. პეროზ-აპატი (=ბარდავს)—ევლახ-მინგეჩაური-ნუხა-კახი. აქ ელჩები ალაზანზე გადასულან და გზა ასეთი მიმართულებით გაუგრძელებიათ: ბოდბე-სიღნაღი (ივარაუდება მერმინდელი სიღნაღის მიდამოები-ჯ. გ.)--თელავი-ალავერდი-ნაფარეული-ყადორის უღელტეხილი-ანდიის ყოისუს კანიონი-ბუინაკსკი. აქედან კი ელჩები პირდაპირ ქ. ვარაჩანში ჩასულან[37].

1772 წელს ი. გიულდენშტედტმა მეფე ერეკლესთან ერთად იმოგზაურა კახეთში. მის დღიურებში დაცული მონაცემები იძლევიან საშუალებას აღვადგინოთ იმ პერიოდის სამიმოსვლო გზები. მოვიტანოთ გიულდენშტედტის მოგზაურობიდან ის ადგილები, რომელიც ასახავს თბილისი—სიღნაღის მარშრუტს.

აკადემიკოსმა თბილისიდან გეზი აიღო კახეთისაკენ. ხიდით გადავიდა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, გაიარა ნავთლული, მდ. ლოჭინი და გადაკვეთა მდ. იორი ხაშმის ციხის ქვემოთ 3 კმ-ზე. შემდეგ გაიარა პატარძეული, ნინოწმინდა, საგარეჯო, ბეჟანბაღი, ქოდალო. აქედან დაეშვა ქვევით დიდ ხევში და ჩაყვა მდ. ლაკბელს (ლაკბე?—ჯ. გ.), საიდანაც ამოვიდა და ავიდა მთისწინეთის თხემზე 3/4 საათის შემდეგ მივიდა სოფ. მელაანში, სადაც გაჩერდა. მელაანიდან წავიდა პირველი მთისწინეთით სოფ. მაღაროში, კიშას მიმართულებით (უნდა იყოს ქიზიყი—გ. გელ.) აქედან მოინახულაა წმ. ნინოს მონასტერი (ბოდბე—ჯ. გ.)-ვაქირი - მაშნაარი-საქობო-ასანური-ჯუგაანი-გუმბათის წყარო-ხირსა—ტიბაანი-პრასიანი-არბოშიკი-მირზაანი-მაჩხაანი (ამ მხარის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი)—ბოდბე-მაღარო-ნუკრიანი-ჭოტორი-ანაგისკარი („დიდი ღრმა ხეობა“)—ანაგა-სიღნაღის ციხე. აქედან გაემართა ბაიდარისაკენ („ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა მხარეს და არა ქიზიყს“)[38].

მ. მაჩაბელი იძლევა ცხვრის მარშრუტებს, რომლებითაც XIX ს-ში და, ალბათ, ადრეც შირაქის ველი უკავშირდებოდა კახეთის მთას და კერძოდ თუშეთს. საინტერესოა, რომ სამივე მარშრუტი გაივლიდა ალვანის მინდორს.

ჭიაურის გზა გაივლიდა სოფ. საქობოს, წნორს, ჭიაურის ხიდს, კაბალას, გავაზს, ყვარელს, შილდას, საბუეს, ნაფარეულს და ალვანის მინდორს.[39]

---

[37] С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу, Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII, 1939, გვ 139, 150.

[38] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 15—40.

[39] М. В. Мачабели, Эк. быт. гос. крестьян иорнетского уезда, Тифлисской губернии, в кни-е: Мат. для изуч. эк. быта гос. крест Зак. края т. V, Тифлис, 1887, გვ. 419.

მეორე გზა, რომელსაც წინამხრისა ეწოდებოდა, გაივლიდა ბოდბისხევს, ქვემო მაჩხაანს, ვაქირს, ანაგას, ტიბაანს, ჯარაანს, საქობოს, კარდანახს, სიღნაღ—თელავის გზას, ხორხელს და მიდიოდა ალვანის მინდორზე[40].

მესამე გზა—უკანამხრისა გაივლიდა მირზაანს, მაჩხაანს, ბოდბისხევს, ბოდბეს, მაღაროს, დამპალას, მანავს, თელავის გასწვრივ კახეთის შარას, მდინარე თეთრ-წყალს, ხოდაშენის შარას და აღწევდა ალვანის მინდორს[41].

თანამედროვე მთხრობელთაგან ჩაწერილი გზების მარშრუტები ასე გამოიყურება:

თელავი-წინანდალი-ქვემო ხოდაშენი-აკურა-ვაჩნაძიანი (დღ. შრომა)-ველისციხე-ჩუმლაყი-ახტალა-ვეჯინი-ბაკურციხე-კარდანახი-ვაქირი-ანაგის ხევი-სიღნაღი. ბაკურციხედან აღნიშნული მიმართულების გარდა გზა იდო სოფლებზე: ბარჯისხევი-ჩალაუბანი-ნუკრიანის კალოები (უკანამხრისაკენ)-ნუკრიანი-სიღნაღი ჩალაუბნიდან სიღნაღამდე იდო მეორე გზაც, რომელიც გადიოდა სოფლებზე; ქვემო მაღარო, ქვემო ბოდბე, ზემო მაღარო, ნუკრიანი, სიღნაღი.

სიღნაღიდან ლაშიანი ხევით გზა ჩადიოდა საქობოზე. ბოდბისხევში გზა ჩადიოდა ქედელზე.

სიღნაღი ნუკრიანის საშუალებით უკავშირდებოდა: ბოდბეს, მაღაროს და თბილისს. ეს უკანასკნელი გზა შემდეგი მიმართულებისაა: სიღნაღი-ნუკრიანი-ნუკრიანის კალოები-მელაანი-კაჭრეთი-ბადიაური...თბილისი.*

როგორც ვხედავთ, სამიმოსვლო გზებმა უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე მცირე ცვლილებები განიცადა. გზის მიმართულებანი კახეთში და, კერძოდ, ჭიზიყში ტრადიციული დარჩა.

ქალაქების—სიღნაღისა და ყარაღაჯის აღმოცენება ჰერეთის ანუ ცივ-გომბორის ქედსა და მის ჩრდილოეთით, სავსებით კანონზომიერია. ცივ-გომბორის ქედი, რომელიც გადაჭიმულია ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, ყოფდა რა ალაზნისა და იორის ხეობებს, ქმნიდა ამ ორი მდინარის „შუამდინარეთს“ და ფაქტობრივად წარმოადგენდა ერთიან ქვეყანას. ცივ-გომბორის ქედი იორ-ალაზნის შუამდინარეთში ისეთსავე როლს ასრულებდა, როგორც ლომის-ალევის ქედი ქსანი-არაგვის შუამდინარეთში[42]. რა თქმა უნდა, ცივ-გომბორის ქედის შემთხვევაში უფრო დიდ ისტორიულ-გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ-პოლიტიკურ მასშტაბებთან გვაქვს საქმე (ისევე როგორც სხვა მასშტაბებია, ერთი მხრივ, ალაზან-იორი და, მეორე მხრივ, ქსან-არაგვი).

კახეთის წინამხარი და უკანამხარი ერთიანი ქვეყნის ორი ნაწილია. კანონზომიერია, რომ სწორედ ცივ-გომბორის ქედზე წარმოიქმნება კახეთის ერთ-ერთი ცენტრი ბოჭორმა, ქალაქი ჰერეთი, ქალაქი და საეპისკოპოსო ხორნაბუჯში, საეპისკოპოსო ბოდბეში, მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია მაღაროში.

ხორნაბუჯის ძველ ნაქალაქარს, უფრო ზუსტად მის სამეურნეო ქვეყანას, უნდა მოეცვა თანამედროვე ხორნაბუჯის ციხის როგორც ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია(ყოლონთოს ანტიკური და ადრეფეოდალური ძეგლები, ყარაღაჯ-

[40] М. В. Мачабели, დასახ. ნაშრომი, გვ. 420.

[41] იქვე.

* როგორც ჩანს, ერთი გზა ცივ-გომბორის ქედის თავში მთელ სიგრძეზე მისდევდა.

[42] იხ. ჯ. გვასალია, ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, 1970; მისივე, საკანდ. დისერტაციის ავტორეფერატი, 1971, გვ. 16; შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 356.

ში აღმოჩენილი III ს. მონეტა ამისი მოწმენია), ისე აღმოსავლეთით და სამხრეთით მდებარე ტერიტორია. ყარაღაჯი უნდა ყოფილიყო ძველი ხორნაბუჯის ერთ-ერთი უბანი[43]. XIV ს-შიც, აოხრების შემდეგაც, ყარაღაჯი ეკონომიკურად მაინც დაწინაურებულია (მონეტების განძი; ზარაფხანა?). XVII ს. ნუმიზმატიკური მასალა ყარაღაჯიდან მიგვანიშნებს მის კანონზომიერ მოწინავეობაზე XVII ს-ში.

ასევე კანონზომიერია სიღნაღის ციხე-გალავნისა და ქალაქის აღმოცენება მაღაროსა და ბოდბეს სიახლოვეს. ცივ-გომბორის ქედის თხემების ათვისება განპირობებული იყო მათი სატრატეგიული მოხერხებულობით და მათზე გამავალი მრავალი გზა-გადასასვლელებით, რომლებიც აკავშირებდნენ წინამხარსა და უკანამხარს. ცივ-გომბორის ქედისა და მასზე განლაგებულ სიმაგრეთა თუ ცენტრებთან მიმართებაში უნდა აიხსნას ქალაქების—სიღნაღისა და ყარაღაჯის აღმოცენება—განვითარება.

ДЖ. Г. ГВАСАЛИА

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ГОРОДОВ КАХЕТИ
(Карагаджи, Сигнахи)

Резюме

Города Карагаджи и Сигнахи сформировались в позднее средневековье. Их появление на Цив-Гомборском хребте и к северу от него вполне закономерно. Цив-Гомборский хребет, разделяя ущелья рек Иори и Алазани, образовал между ними «междуречье». Цинамхари и Уканамхари Кахети представляли две части единой страны. Естественно, что именно на Цив-Гомборском хребте возникли политические и религиозные центры Кахети: Бочорма, Череми, Хорнабуджи, Бодбе, Магаро.

Территория Карагаджи являлась частью хозяйственного района города и крепости Хорнабуджи античного и раннефеодального периода. С другой стороны, территория Сигнахи примыкает к старым центрам Бодбе и Магаро. Возникновение городов Стгнахи и Карагаджи объясняется их связью с Цив-Гомборским хребтом и на нем расположенными укреплениями и центрами.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილებამ

[43] იქნებ ამის მოწმობა იყოს ისქანდერ მუნშთან დაცული ციხის სახელი ყორღანყუჯი; შეიძლება ფონეტიკურად დაკავშირდეს ერთმანეთთან ყორღანყუჯი (ხორნაბუჯი) და ყარაღაჯი.

ანა ბაქრაძე

თეიმურაზ I-ის ბეჭდები[1]

XVII ს-ის შუა წლებიდან სამეფო კარიდან გასულ ყველა საბუთს აქვს ბეჭედი (ზოგჯერ მას სცვლის ხელრთვა). დოკუმენტებში შემოინახა ქართველი მეფეების—როსტომის, ვახტანგ V-ის და VI-ის, ერეკლე I-ისა და მეორის, იმამყულიხანის, ბაქარის, არჩილის, თეიმურაზ II-ის და დასავლეთ საქართველოს მეფეთა ბეჭდების ანაბეჭდები. საქართველოს საარქივო ფონდებში არ გვხვდება მხოლოდ საქართველოს მეფეთაგან თეიმურაზ I-ისა და გიორგი XI-ის ბეჭდები (თუ არ ჩავთვლით ერთ შემთხვევას, სადაც გიორგის ბეჭედი ჩასმულია ორთავიანი არწივის ნახატ გამოსახულებაში და მასზე მოთავსებულია შემდეგი ლეგენდა: „მონა ღთისა, ძე დავითისა, გიორგი")[2]; როგორც წესი ამ მეფეთა მიერ გაცემულ საბუთებზე მათი ხელრთვაა.

მ. ბროსეს მიერ გამოცემულ ნაშრომში ქართველი მეფეების მიმოწერა რუსეთის იმპერატორებთან უცხოურ ენებზე მთელ რიგ შემთხვევებში აღნიშნულია რომ თეიმურაზ I-ის მიერ გაგზავნილი წერილების ბოლოს დასმული ყოფილა მისი ბეჭედი.[3] სამწუხაროდ, ბროსეს ამ ბეჭდების ლეგენდები არ მოჰყავს.[4]

მ. ბროსე თავის იმავე შინაარსის ნაშრომში მხოლოდ ფრანგულ ენაზე „Correspondance en grec des rois gèorgiens du Cakheth avec la Russie pendant le XVII e siécle (tiré du Bulletin scientifique publié par l'Académie impériale de Sciences de S. Pt t. X, N 7, 8)იძლევა თეიმურაზ I-ის ორი ბეჭდის ფოტორეპრდუქციას[5]. ორივე ბეჭედი უზის თეიმურაზის მიერ გაგზავნილ წერილებს რუსეთის იმპერატორებთან. პირველი მათგანი დათარიღებულია 1639 წლის 25 აპრილით, ხოლო მეორე 1652 წლით.[6]

ორივე ბეჭედი მსხლისებური ფორმისაა (პირველი ზომით 8×6 სმ, მეორე 4,5×3,8) სმ. პირველი ბეჭდის შუაგულში ჯვრის გამოხატულებაა, რომლის

---

[1] მოხსენება 1985 წ. 17—19 ოქტომბერს ბათუმში გამართულ წყაროთმცოდნეობის საკავშირო სესიას.

[2] ა. ბაქრაძე, მასალები ქართული სფრაგისტიკის ისტორიისათვის, თბ., 1978, № 29.

[3] М. Броссе, Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, 1861, გვ. 64, 77, 79, 80.

[4] მხოლოდ ერთ შემთხვევაში მოაქვს ლეგენდის რუსული თარგმანი", «Милостию божиею царь Грузии Теймураз». იქვე გვ. 64.

[5] ბეჭდების ფოტოები ბროსეს ამონაბეჭდში გადმოღებული აქვს ცალკე გაშლილ ფურცელზე.

[6] წერილები დაცული მოსკოვის ძველი აქტების ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში ЦГАДА, Ф. 110, Сношение Грузии с Россией, оп. 2, д. 3, გვ. 1—14; д. 5, გვ. 1.

ხოლო ამ წერილების ფოტოები ინახება ჯ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში № 57—59. ერთ-ერთი ამ ბეჭდის ფოტო-სურათი მოტანილი აქვს ს. ბარნაველს თავის ნაშრომში „საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალა, თბ., 1965, ტაბ. VIII, სურ. 3. ს. ბარნაველს ბეჭდის ლეგენდა წაკითხული არ აქვს.

მკლავებში ასომთავრული ასოებია ჩასმული.[7] გარშემო კიდეების გასწვრივ მხედრული ლეგენდაა, რომელიც შემდეგნაირად იკითხება: „წყალობითა ღთისათა [თეიმ]ურაზ მეფე ყოვლისა საქართველოსა". წერილს აქვს ვრცელი ხელრთვაც. „მეფე თეიმურაზ ქართველთა, წყალობითა ღთისათა" (სურ. 1).

მეორე ბეჭდის ზემოთა მხარეს ჯვრების გამოხატულებაა; ჯვრების ქვეშ სამეფო გვირგვინია; კიდეებზე მხედრული ლეგენდაა, რომელიც შემდეგნაირად იკითხება: „მეფე თეიმურაზ [სა]ქართველოსი" (სურ. 2).

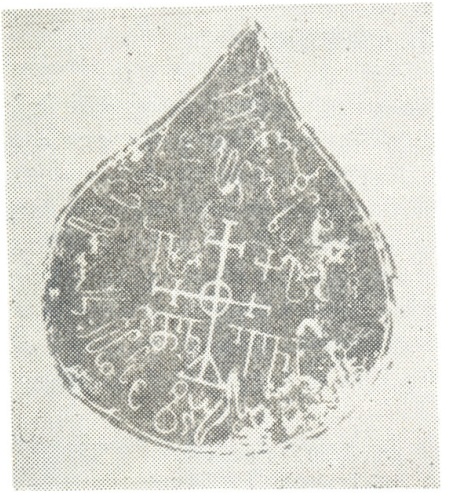

თეიმურაზ I-ს მესამე ბეჭედიც ჰქონდა. ამ ბეჭდის ფოტო და მისი ლეგენდის წაკითხვა მოცემული აქვს პროფ. ი. ტაბაღუას მის მიერ გამოქვეყნებულ საგაზეთო წერილში სათაურით „ეპისტოლე ესე".[8] ბეჭედი მრგვალი ფორმისაა.[9] გარშემო კიდეების გასწვრივ ასომთავრული ლეგენდაა შემდეგი შინაარსის: „მეფე თეიმურაზ ქართლის მტკიცედ მპყრობელი". ბეჭედი დასმული ყოფილა თეიმურაზ I-ის მიერ რომის პაპთან ურბან VIII-თან გაგზავნილ წერილზე, რომელიც შედგენილი იყო 1626 წლის 20 ნოემბერს.

როგორც გვქონდა აღნიშნული საქართველოში თეიმურაზის საბუთებში არც ერთხელ არ გვხვდება მისი ბეჭედი, რომელსაც სცელის ყველგან მისი ხელრთვა. ისმება კითხვა რატომ არის შემორჩენილი თეიმურაზის ბეჭდები მხოლოდ მის მიერ უცხოელ მოღვაწეებთან მიმოწერაში?

რუსული და ირანული სფრაგისტიკის ცნობილი მკვლევრები ნ. ლიხაჩოვი და რობინო დე ბორგომალე (Robino de Borgomale) აღნიშნავენ, რომ ერთი და იმავე პირს რამდენიმე ბეჭედი ჰქონდა, რომლებსაც ისინი სხვადასხვა შემთხვევისათვის ხმარობდნენ: «Византийцы, как и в настоящее время на Востоке, имели по несколько печатей, на востоке обычно три. Официальная печать была с именем и титулом, малая же печать, служившая для частных писем, когда иногда даже нежелательно, чтобы по надписи на

---

[7] წარწერა ვერ იკითხება. მეორე სტრიქონში შეიძლება იკითხებოდეს „ძლევა" ძ[ლ]ევ.

[8] გაზეთი „კომუნისტი", 1982 წ. 23 თებერვალი.

[9] წერილი უკვე აწყობილი იყო, როდესაც გამოვიდა ი. ტაბაღუას ნაშრომი („საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში", ტ. II, თბ., 1986), სადაც დაბეჭდილია ბეჭდის ფოტო, გვ. 285.

булле было видно, от кого идет послание, нередко содержала только изречение без имени».[10]

«На Востоке письма и документы были скреплены печатями, но не личными подписями. Должностное лицо имело по несколько печатей. Одну официальную, больших размеров, четырехугольной или овальной формы с именем и полными титулами владельца. Он пользовался также и другими печатями меньших размеров для своей деловой переписки, контрактов и еще более маленькой только с его именем, которая была предназначена для скрепления личных писем к друзьям. Были, наверно, еще и другие для специального пользования».[11]

საქართველოშიც, როგორც სფრაგისტიკული მასალიდან ჩანს, ერთ და იმავე პირს ორი, სამი და ხშირად მეტი ბეჭედი ჰქონდა. დღემდე საბუთებში შემონახულია ერეკლე II-ის შვიდი ქართული ბეჭედი,[12] თეიმურაზ II-ისა და გიორგი XII-ის რვა-რვა ბეჭედი, დარეჯან დედოფლის ორი, ნაზარალიხანის ხუთი იმერეთის მეფის სოლომონის ოთხი და ა. შ. ასევე რამდენიმე ბეჭედი ჰქონდათ თანამდებობის მქონე დიდებულებს და სხვა მოხელეებს.

ეს ბეჭდები იხმარებოდა მათი მფლობელთა მოღვაწეობის სხვადასხვა პერიოდში და მათი ლეგენდები იცვლებოდა მათი თანამდებობრივი რანგისა და ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის ცვლილებებთან ერთად. სფრაგისტიკული მასალიდან ისიც ნათლად ჩანს, რომ ერთი და იმავე პირის სხვადასხვა ბეჭედი იხმარებოდა სხვადასხვა შინაარსის საბუთებისათვის—უფრო მნიშვნელოვან დოკუმენტებს (წყალობას, შეწირულებას) ერთი ბეჭედი ჰქონდა დასმული, ნაკლებად მნიშვნელოვან საბუთებზე კი (პირად წერილებზე, არზა-ოქმებზე) მეორენაირი ბეჭდები ჩანს.[13]

თეიმურაზის ზემოდ აღნიშნული სამივე ბეჭედი უზის მის მიერ რუსი და უცხოელი მოღვაწეებისადმი გაგზავნილ წერილებს. ხოლო საქართველოში გაცე-

---

[10] Н. П. Лихачев, Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, Труды музея палеографии, Л., 1928, вып. I. გვ. 166,

[11] „En Orient, lettres et documents étaient scellés et non signés. Un homme de substance avait plusieurs sceaux. L'un officiel, de grande dimension et de forme carrée ou ovale portait dessus son nom entier et ses titres. Il se servait d'un autre plus petit pour ses papiers d'affaires, traités, contrats etc, et un autre plus petit encore et qui ne portait que son nom, était destiné à sceller les lettres à ses amis et intimes. Il en avait probablement d'autres encore pour des usages spéciaux." H. L. Robino de Borgomale, La sigillographie iranienne moderne, Journal asaiatique t. CCXXXIX, année 1951, fascicule n 2., Paris, გვ. 194.

ციტატა მოტანილია ს. ბარნაველის ნაშრომიდან — დასახ. ნაშრ., გვ. 80—87.

[12] ერეკლე II-ის ბოხჩაში ნაპოვნი ნივთების სიაში აღნიშნულია, რომ ამაში იყო"...ცხრა საბეჭდაი ბეჭედი" (მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, გვ. 282—283, თბ., 1955.

ჯ. ტაბატაძის მიერ გამოქვეყნებულ წერილში „ერეკლე II-ის და გიორგი XII-ის რამდენიმე სპარსული საბუთი" მითითებულია ერეკლეს ორი სპარსული ბეჭედი. ქართული წყაროთმცოდნეობა, წ. VI, თბ., 1985.

[13] ა. ბაქრაძე, მასალები ქართული სფრაგისტიკის ისტორიისათვის, კატალოგი, ნაკვ. 1, თბ., 1978, გვ. 27—28.

მულ დოკუმენტებზე უველგან მხოლოდ მის ხელრთვას ვხვდებით. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თეიმურაზ I-ის სამივე ბეჭედს ერთი და იგივე დანიშნულება ჰქონდა. მათ თეიმურაზი ხმარობდა უცხოური კორესპონდენციებისათვის. .გააჩნდა თუ არა მას სხვა ბეჭდები? ცნობების უქონლობის გამო ამის შესახებ გარკვევით ვერაფერს ვიტყვით.

თეიმურაზ I-ის სამივე ბეჭდის ლეგენდის შინაარსი არსებითად ერთნაირია. იგი იხსენიება „მეფედ საქართველოსი", „მეფედ ყოვლისა საქართველოსი" და „მეფედ ქართლისა მტკიცედ მპყრობელი".

როგორც დადგენილი გვაქვს, ბეჭდების ლეგენდებში ასახულია ქვეყანაში არსებული პოლიტიკური ვითარება.[14] მაგ. XVII საუკუნეში ირანული გავლენის ხანაში ქართლის მეფეთა ბეჭდებზე შემდეგი შინაარსის ლეგენდებია: „ყაენის ფეჯთა მტუერი, მეფე როსტომ ვამტკიცებ", „ყაენის ბანდა ყულარალასი, მეფე ნაზარალიხან ვამტკიცებ" „ბედნიერის ყაენის ბანდა მეფე ნაზარალიხან ვამტკიცებ", „ყაენის ფეჯთა მტუერი, შაჰნავაზ მეფე ვამტკიცებ" და სხვ. დასავლეთ საქართველოში, ოსმალთა ბატონობის ხანაში „მონა ღთისა, ყმა ხონთქრისა, მეფე გიორგი", „მონა ღთისა, ყმა ხონთქრისა, ხანი გურიისა მამია'?. ..". ასეთივე შინაარსის არის სოლომონ მეფის ერთ-ერთი ბეჭდის ლეგენდა „მონა ღთისა, ყმა ხონთქრისა, მეფე სოლომონ". ეს ბეჭედი ჩანს სოლომონ I-ის მეფობის პირველ წლებში ხრესილის ომამდე; სოლომონის მიერ ოსმალების დამარცხების შემდეგ, ეს ბეჭედი გამოდის ხმარებიდან და მის ადგილს იჭერს სოლომონ I-ის ქართული შინაარსის ლეგენდიანი ბეჭდები: „მეფე იმერეთისა სოლომონ", „კეთილ ძირთაგან რტოანი, მეფე ვარ ბაგრატოანი, სოლომონ".

თეიმურაზ I-ის ბეჭდების ლეგენდები არ შეეფერება იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებას. როგორც ცნობილია, თეიმურაზ I-ის მეფობა უწყვეტი არ ყოფილა. თავისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის უმეტესი ნაწილი მან ექსორიობაში გაატარა.

თეიმურაზს თავისი ბეჭდების ლეგენდებით სურდა ეჩვენებინა რუსეთისა და უცხოელი ხელმწიფეებისათვის, რომ მისი ძალაუფლება ავტორიტეტული და მტკიცეა, რაც სინამდვილეს არ შეეფერებოდა.

A. K. БАКРАДЗЕ

ПЕЧАТИ ЦАРЯ ТЕЙМУРАЗА I

Резюме

В статье рассмотрены три печати царя Теймураза I. На основании изучения сфрагистического материала предполагаем, что все три печати имели одно и то же назначение, а именно — служили для скрепления иностранных корреспонденций, и легенды печатей не соответствовали существующей в то время в стране политической ситуации.

წარმოდგენა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

[14] ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26.

ოთარ ცქიტიშვილი

არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან

(აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით)

წინა წერილში, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის საქართველოში არაბთა პირველი ლაშქრობების ცნობებს რომ შეეხება[1], შეძლებისდაგვარად მოტანილია მასალა ამ არაბი მემატიანისა და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის ჯერჯერობით ნაკლებად ცნობილი მისი ისტორიული ნაშრომის შესახებ. ამიტომ ამ საკითხზე ახლა სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

წინამდებარე მცირე მოცულობის წერილში კი გვსურს ქართველ ისტორიკოსთა ყურადღება მივაპყროთ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ეპიზოდზე არაბთა მფლობელობის ხანაში ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის იმ ახალი ცნობების მიხედვით, რომელნიც ამ შემთხვევაშიც საგრძნობლად გამოირჩევა თავისი სიახლით სხვა არაბ ისტორიკოსთა მიერ მოწოდებული ცნობებისაგან.

საკითხი ეხება წანართა ტომის აჯანყების ისტორიას კახელებთან ერთად მეორე აბასიანი ხალიფა ალ-მანსურის (754—775 წწ.) დროს, როგორც ჩანს, 770—771 წწ.

წანართა შესახებ, სამწუხაროდ, ბევრი არაფერია ცნობილი. ვიცით ის, რომ წანართა პირველსაცხოვრისის ადგილად წყაროთა ჩვენებების საფუძველზე („ქართლის მოქცევა“, VII ს. სომეხი ანონიმის ნაშრომი, კლავდიუს პტოლემაიოსი, კონსტანტინე პორფიროგენეტი, ალ-მასუდი და სხვ.) მკვლევრები ივ. ჯავახიშვილი, ვ. მინორსკი, ს. ჯანაშია, ს. კაკაბაძე, მ. ლორთქიფანიძე, ს. ერემიანი, ნ. ლომოური, დ. მუსხელიშვილი, თ. პაპუაშვილი, შ. ბადრიძე, ჯ. გუასალია და სხვ.) არაგვის ხეობასა და დარიალის ხეობას, თანამედროვე ხევს, ყაზბეგის რაიონს, მიიჩნევენ[5].

აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობის თანახმად, წანარები (ას-სანარიჲა) ყოფილან ჯურზანში (ქართლში) მცხოვრები „ურწმუნონი“. მიუხედავად არაბი ისტორიკოსის ასეთი მითითებისა, ზ. ბუნიატოვი აღნიშნავს, რომ წანარები იყვნენ მთიელი ხალხი, რომელიც ცხოვრობდა მდინარე ალაზნის ჩრდილოეთით და შექიდან ჩრდილო-დასავლეთით, ილისუს ოლქში[3]. სამწუხაროდ,

---

[1] იხ. ო. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობა არაბთა პირველი ლაშქრობების შესახებ საქართველოში, მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, № 1, 1984, გვ. 92—104.

[2] ამ საკითხზე სათანადო ლიტერატურის მითითებით დაწვრილებით იხ. მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 391—392; თ. პ ა პ უ ა შ ვ ი ლ ი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI) სს.), თბ., 1982, გვ. 26—33.

[3] იხ. А х м а д и б н А с а м а л - К у ф и, Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана VII—IX вв.), перевод с арабского языка З. М. Б у н и я т о в а, Баку, 1981, გვ. 83, შენიშვნ. 106.

ზ. ბუნიატოვს მითითებული არა აქვს, თუ რა ცნობებს ეყრდნობა ეს თვალსაზრისი.

აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი, მართალია, ძალზე ზოგადად უთითებს წანართა ადგილსაცხოვრისს, მაგრამ სრულიად დასაშვებია, რომ იგი მათ მიიჩნევდეს აღმოსავლეთ საქართველოს საერთოდ[4] და, კერძოდ, საკუთრივ ქართლის მცხოვრებლებად. ამდენად, თანამედროვე მკვლევართა თვალსაზრისი, ზ. ბუნიატოვის გამოკლებით, შეიძლება ითქვას, საკმაოდ დამაჯერებლად ემთხვევა არაბი მემატიანის მითითებას წანართა ტომის განსახლების ადგილის შესახებ .

ცნობილია, რომ წანართა აჯანყებას ქართლში თანაემთხვევა არაბი მოხელის ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაის მმართველობის წლები არმინიაში[5].

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ორგზის ყოფილა დანიშნული არმინიის მმართველად. პირველად იგი განაგებდა არმინიას პირველი აბასიანი ხალიფა აბუ ალ-აბას ას-საფაჰის (750—754 წწ) დროს ჰიჯრ. 136 წ., რაც უდრის ევროპული წელთაღრიცხვის 753—754 წწ., აბუ ალ-აბასის ზეობის დასასრულამდე, ხოლო მეორედ — მეორე აბასიანი ხალიფა ალ-მანსურის გამგებლობის ბოლო წლებში — ჰიჯრ. 154—158 წ., ანუ 770—775 წწ.[6] 753—754 წწ. წანართა აჯანყების შესაძლებლობას მ. ლორთქიფანიძე სამართლიანად გამორიცხავს. მაშასადამე, მათი აჯანყების ერთადერთ შესაძლებელ თარიღად რჩება 770—775 წწ. მაგრამ, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ტექსტის ცნობებისა და ზოგი სხვა მოვლენის გათვალისწინება იძლევა იმის საშუალებას, რომ კიდევ უფრო დაკონკრეტდეს და დაზუსტდეს წანარ-კახთა აჯანყების წლები.

არმინიის გამგებლად ხელმეორედ დანიშნული არაბი სარდალი ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა[7], აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობის მიხედვით, აქ მარტო არ ჩამოსულა. იგი ხორასანელთა, სირიელთა და ერაყელთაგან შემდგარი 50 000-იან ჯარს მოუძღვებოდა.

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას ჩამოსვლას არმინიაში, ალბათ, არა შემთხვევით, დამთხვევია, როგორც არაბი მემატიანე წერს, წანართა, ჯურზანის „ურწმუნოთა“, აჯანყება. არ არის გამორიცხული, რომ ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას დანიშვნა არმინიის მმართველად და მის აქ ჩამოსვლას წინ უსწრებდა ქართლის

---

[4] ვინაიდან VIII ს. მეორე ნახევრის ქართლში, ყოველ შემთხვევაში, ამ საუკუნის 80-იან წლებამდე, დამოუკიდებელი კახეთის სამთავროს წარმოქმნამდე, ჯერ კიდევ შესაძლებელია კახეთიც იგულისხმებოდეს.

[5] როგორც ცნობილია, არმინია იყო არაბთა მიერ შექმნილი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული, რომელშიც შედიოდა აღმოსავლეთ საქართველო, ქართლი, და საკუთრივ სომხეთი.

[6] იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბ., 1954, გვ. 13, შენიშვ. 1; მისივე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 199, შენიშვ. 7; З. М. Буниятов, დასახ. ნაშრომი, გე. 83, შენიშვ. 105.

[7] არაბ. ავტორთა ცნობით, ამ ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას სახელთან ყოფილა დაკავშირებული არხის სახელი ბაილაკანში და ბაღისა და ძიწის ნაკეთებისა ალ-ჰასანია ჰარდავში (იხ. ალ-ბალაზური, მ. დეგუეს გამოცემა, გვ. 210; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, BGA, V, გვ. 294; შდრ. მისი გეოგრაფიული ნაშრომის ტაშკენტის ხელნაწერის თავი არმინიაზე). როგორც ჩანს, თავის დროზე, კონკრეტულად თუ როდის, ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას არმინიის გამგებლად პირველად თუ მეორედ ყოფნისას, ამის თქმა ძნელია, მას გარკვეული სასარგებლო სამეურნეო სამუშაოებიც ჩაუტარებია და მისი ეს დამსახურება ხალხს მიეწყებისათვის არ მიუცია.

ადგილობრივი მოსახლეობის რაღაც გარკვეული სოციალურ-პოლიტიკური აქციები[8], მიმართული არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. ალბათ, ამის შედეგი იყო არმინიის გამგებლად ახალი არაბი მხედართმთავრის დანიშვნა ნაცვლად გადაყენებული ბაქარ იბნ მუსლიმ ალ-უკაილისა და მისი გამოსტუმრება ამიერკავკასიაში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სამხედრო ლაშქრით, რაზედაც წანარებს, როგორც არაბი მწერლები (ალ-ბალაზური, ალ-იაკუბი, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი[9], აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი) გვატყობინებენ, ახალი მძლავრი განმათავისუფლებელი მოძრაობით უნდა ეპასუხნათ.

სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების გამწვავება არაბთა მფლობელობის ხანაში VIII ს. მეორე ნახევრის ქართლში სავსებით ბუნებრივი ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ მდგომარეობას, შექმნილს აღნიშნული საუკუნის 30-იან წლებში ქართველი ხალხისათვის სრულიად უცხო სამხედრო-პოლიტიკური ორგანიზმის თბილისის საამიროს დაარსებით და იმ ახალი მკაცრი და მძიმე სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-რელიგიური პოლიტიკის გამო, რომელსაც ახალმა აბასიანმა დინასტიამ მიმართა დაპყრობილ ქვეყნებში ხელისუფლების სათავეში მოსვლისთანავე 750 წ.

ცნობა არმინიაში ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას 50000-იანი ჯარით ჩამოსვლის შესახებ პირველად გვხვდება არაბულ წყაროში.

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას წანარებთან გამკლავება გაძნელებია, მათი დაშოშმინება ვერ მოუხერხებია და ამიტომ დახმარებისათვის ხალიფა ალ-მანსურისათვის მიუმართავს. მას არაბი მხედართმთავრისათვის დასახმარებლად, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობის თანახმად, დამატებით გამოუგზავნია 30000-იანი ცხენოსანი არმია ოთხი არაბი სარდლის ამირ იბნ ისმაილ ალ-ჯურჯანის, ისა იბნ მუსა ალ-ხურასანის, ალ-ფადლ იბნ დინარისა და მუკათილ იბნ სალიჰის მეთაურობით.

დღემდე ჩვენ ვიცოდით, რომ ალ-მანსურს ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბასათვის გამოეგზავნა 20000-იანი ჯარი და ვიცნობდით მხოლოდ ერთ მხედართმთავარს ამირ იბნ ისმაილს, რომელიც ამ ლაშქარს ხელმძღვანელობდა[10].

მაშასადამე, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ტექსტის მიხედვით, ჩვენთვის ცნობილი გახდა ქართლში გამოლაშქრებული დამატებით კიდევ სამი არაბი სარდლის სახელი: ისა იბნ მუსა ალ-ხურასანი, ალ-ფადლ იბნ დინარი და მუკათილ იბნ სალიჰი.

თუ აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ამ ცნობას გავითვალისწინებთ, შეიძლება ითქვას, რომ ქართველი ხალხის აჯანყებას უფრო ფართო და არაბთა სახა-

---

[8] ყოველ შემთხვევაში, ამ ჩვენს თვალსაზრისს რაღაცნაირად მაინც ეხმაურება არაბ მემატიანეთა ცნობები, რომელთა მიხედვით ხალიფა ალ-მანსურის მმართველობის წლებში არაბები ებრძოლებიან წანარებსა და ავიწროვებდნენ მათ მანამ, სანამ ხარაჯა არ გადაახდევინეს (იხ. ალ-ბალაზური, იქვე, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, იქვე; შდრ. ტაშკენტის ხელნაწერის თავი არმინიაზე). ეს გარემოება ქართულ ისტორიულ ნაშრომებშიც არის აღნიშნული.

[9] ცნობა წანართა აჯანყების შესახებ იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანისაც მოაქვს თავის გეოგრაფიულ ნაშრომში (იხ. იქვე), თუმცა იგი არსად ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში დღემდე არ ყოფილა მითითებული. იგივე ცნობა წანართა აჯანყებაზე იხ. ტაშკენტის ხელნაწერის თავში არმინიაზე.

[10] ალ-ბალაზური, გვ. 209; ალ-იაკუბი, თ. ჰაუთსმას, გამოცემა, II, გვ. 447; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 294; შდრ. ტაშკენტის ხელნაწერის თავი არმინიაზე; მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, გვ. 380.

ლიფოსათვის უფრო საშიში ფორმები მიუღია, ვიდრე აქამდე გვქონდა მასზე წარმოდგენა. ალბათ, ამით უნდა აიხსნას ის განსაკუთრებით საგანგებო ღონისძიებანი, რომელთათვისაც ხალიფა ალ-მანსურს მიუმართავს: არმინიის ძველი გამგებლის ბაქარ იბნ მუსლიმ ალ-უკაილის საკმაოდ მალე გადაყენება თანამდებობიდან და მის ადგილზე ახალი მოხელის ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას დანიშვნა არმინიის მმართველად, თანაც ისეთი პირისა, რომელიც ერთხელ უკვე ყოფილა აქ დანიშნული იმავე თანამდებობაზე და ამიტომ, უნდა ვიფიქროთ, ერთგვარად იცნობდა ადგილობრივ მკვიდრთა ადათ-ჩვეულებასა და ტრადიციებს, ახალი გამგებლის გამოგზავნა არმინიაში 50 000-იანი ლაშქრით და, დაბოლოს, ზემოთ აღნიშნული მნიშვნელოვანი სამხედრო დახმარების აღმოჩენა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბასათვის აჯანყებულთა წინააღმდეგ საბრძოლველად.

წანართა ამ აჯანყების ფართო მასშტაბებიდან გამომდინარე (საჭიროება 20 000-იანი არაბთა მაშველი ჯარის გამოგზავნისა ქართლში ამირ იბნ ისმაილის მეთაურობით) ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში გამოითქვა ეჭვი იმის შესახებ, რომ შეუძლებელია ასეთი მძლავრი აჯანყების მამოძრავებელი ძალები მხოლოდ წანარები ყოფილიყვნენ. როგორც ჩანს, მასში აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ, კახეთის მოსახლეობაც ღებულობდა მონაწილეობას[11]. ის, რომ წანართა ამ შეიარაღებულ გამოსვლებში მუშაილ ალ-არმანის ხელმძღვანელობით კახეთის მოსახლეობაც მონაწილეობდა, ამაზე მიუთითებს სწორედ აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი. მაგრამ ის ფაქტი, თუ რამდენად შეიძლება დაკავშირებული იყოს კახეთის დამოუკიდებელი სამთავროს წარმოშობა წანართა მეთაურობითა და ამდენად, საკითხი იმის შესახებ, რომ არაბული წყაროების VIII ს. დასასრულისა და IX ს. დასაწყისის სანარია იგივე კახეთია, ვფიქრობთ, დამატებით კვლევა-ძიებას საჭიროებს[12].

---

[11] იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გარეთიანების ისტორიიდან, გვ. 13—14; მისივე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გარეთიანება, გვ. 140; მისივე, ახალი ფეოდალური სამთაროების წარმოქმნა, გვ. 379—380.

[12] თ. პაპუაშვილი შესაძლებლად თელის, რომ VIII—IX სს. ტერმინი „წანარეთი“ არის ზოგადი, კრებითი მნიშვნელობის შემცველი ეთნოპოლიტიკური სახელწოდება კახეთის მთიანეთის მოსახლეობისა (თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII—XI სს.), გვ. 49 შმდ), მაგრამ მიუღებლად მიაჩნია თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ წანარები მიჩნეულ იქნან კახეთის სამთავროს შემქმნელებად (იქვე, გვ. 148—149).

თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. მინორსკის მითითებით წანარებმა თავიანთი სამფლობელოები აღმოსავლეთით კახეთშიც განავრცეს(იხ. Hudúd al-Alam, The Regions of the World: A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. Translated and explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold (1930), translated from Russian, 1937 (GMS, N. S. XI), გვ. 400.

იგი ამავე დროს იმასაც წერს, რომ ალ-მასუდი წანარებს კახელებში ურევსო, მაშინ როცა წანარები წარმოშობით ძირითადად ჩეჩნები იყვნენო (იხ. V. Minorsky, Caucasica IV, 1. Sahl ibn Sunbát of Shakki and Arrán, 2. The Caucasian Vassals of Marzubán in 344—955, BSOAS Vol. XV, Part 3, 1953, გვ. 505—512, შდრ. В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, М., 1963, გვ. 210. შენიშვნ. 100).

ზოგი მკვლევრის თვალსაზრისით წანარები სვანები უნდა ყოფილიყვნენ (იხ. Н. Я. Марр, Из поездок в Сванию, Христианский Востокъ, т. II, вып. I, СПб., 1913, გვ. 32, შენიშვნ. 1 მისივე, К истории передвижения яфетических народов с юга на север Кавказа, Известия Императорской Академии наук, № 15, 1916, გვ. 1397—1398; С. Н. Какабадзе, О племени цанар, Исторический сборник, книга III, Тифлис, 1928, გვ. III—113; ჯ. გვასალია,

ყოველ შემთხვევაში აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობის თანახმად, VIII ს. 70-იანი წლების დასაწყისში არაბული წყაროების სანარია და კახეთი ჯერ კიდევ ორი სხვადასხვა ოლქია. სანარია არაა კახეთი. არაბი მემატიანე აღნიშნავს, რომ ხალიფა ალ-მანსურის მიერ ქართლში გამოგზავნილი დამხმარე ძალის პასუხად „ას-სანარია და ﺨﺎﺨﻰ-ის (ჰჯჰიტის, კახეთის)[13] მცხოვრებნი, რომელნიც აგრეთვე ურწმუნონი არიან, გაერთიანდნენ. ისინი შეერთდნენ დიდი რაოდენობით მუსლიმთა წინააღმდეგ და ბრძოლა გაუმართეს".

მაშასადამე, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფისთან ლაპარაკია იმ საერთო კავშირზე წანართა და კახეთის მცხოვრებლებს შორის აღნიშნულ ა ჯანყებაში, რომლის შესაძლებლობის შესახებ ადრევე გამოთქვა აზრი მ. ლორთქიფანიძემ თავის ზემოთ მითითებულ ნაშრომებში, თუმცაღა სათანადო ისტორიული წყარო მას ხელთ არ ჰქონდა.

როგორც ცნობილია, წანარ-კახთა ამ პოლიტიკურმა კავშირმა VIII ს. 70-იან წლებში და მათმა ბრძოლამ არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ აღმოსავლეთ საქართველოში მარცხი განიცადა. სხვა შედეგი აღებული დროისათვის არც იყო მოსალოდნელი. არაბთა სახალიფოს სამხედრო-პოლიტიკური სიძლიერე ჯერ კიდევ აღმავლობის გზაზე იდგა, არ იყო დაწყებული მისი ფეოდალური დაშლა-დაქუცმაცების პროცესი. VIII ს-ის მეორე ნახევრის თბილისის ამირა აღმოსავლეთ საქართველოში მოქმედებს როგორც ბაღდადის ცენტრალური ხელისუფლების ადგილობრივი რიგითი მოხელე, იგი აბასიანთა დინასტიის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-იდეოლოგიური პოლიტიკის განუხრელი გამტარებელია. საქართველოში ჯერ არ დამდგარა ხელსაყრელი პირობები პოლიტიკური გაერთიანებისათვის. როგორც ცნობილია, ქართველმა ხალხმა ბრძოლა მაღალი მიზნის განსახორციელებლად, პოლიტიკური გაერთიანებისათვის, შედარებით გვიან დაიწყო და იგი წარმატებით დაასრულა მხოლოდ X საუკუნეში. პირიქით, VIII ს. მეორე ნახევარი ეს ის ხანაა, როცა ქართლში წარმოიქმნება ცალკეული დამოუკიდებელი პოლიტიკური ინსტიტუტები, სამთავროები (კახეთი, ჰერეთი). მიმდინარეობს პოლიტიკურად გაერთიანებული ქართლის რღვევის პროცესი. წანარ-კახელთა ერთიანი კავშირი კი, მიმართული არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ,

---

წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 59, № 3, 1970, გვ. 753; მისივე, მთიულეთის ისტორიული გეოგრაფიდან, კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, III, თბ., 1971; მისივე, არაგვის კარი (დარიალანი), ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.

საკითხი წანართა ეთნიკური წარმომავლობის შესახებ სათანადო ლიტერატურის მითითებით უკანასკნელ ხანს დაწვრილებით განიხილა თ. პაპუაშვილმა ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 33 შდგ. იგი წანარების წარმოშობას უკავშირებს დასავლურ-ქართულ ეთნიკურ სამყაროს — ჰანებს, სანებს (იქვე, გვ. 39—46).

[13] ეჭვი არ არის აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ტექსტს, ალბათ, გადამწერის მიერ დაშვებული დამახინჯებული ფორმა ჰაჰიტი არაბული წყაროების ხაჰიტია, რომელიც, როგორც დადგენილია ქართულ ისტორიოგრაფიაში, კახეთს ნიშნავს (იხ. ე. სიხარულიძე, არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, არაბული „დაცვის სიგელები", სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 73, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, I, თბ., 1959, გვ. 179; მისივე, საქართველოში არაბთა პირველ ლაშქრობათა ზოგიერთი საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე", I, 1961, გვ. 191—195).

წარმოადგენს ერთ-ერთ ეპიზოდს აღებული ხანის საქართველოს სინამდვილეში.

აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობით, ქართველებს მხოლოდ ერთ ბრძოლაში დაუკარგავთ 10 000 მეომარი, მაშინ როცა დღემდე ცნობილი იყო, რომ არაბებს ერთ დღეში გაუნადგურებიათ მოწინააღმდეგის 16 000 კაცი და შემდეგ დადევნებიან კიდეც დამარცხებულებს[14].

აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ტექსტის მიხედვით, აჯანყებული წანარებისა და კახელების დამარცხებისა და დიდძალი ნადავლის ხელში ჩაგდების შემდეგ ზემოთ ხსენებული ოთხი არაბი მხედართმთავარი ერაყს დაბრუნებულა, ხოლო ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა არმინიაში დარჩენილა და ამ დროისათვის მის ადმინისტრაციულ ცენტრში, ბარდავში, გამგზავრებულა, იქ დასახლებულა, თავის სამი ვაჟიშვილისათვის მოუხმია და მათთვის სხვადასხვა თანამდებობები დაურიგებია: კაჰტაბა დაუნიშნავს ბაბ ვა ალ-აბვაბის (დარუბანდის) გამგებლად, მეორე შვილი იბრაჰიმი — ჯურზანის ქვეყნის, თბილისისა და მასთან მომიჯნავე ტერიტორიის მმართველად, ხოლო მუჰამადი — მეოთხე არმინიაში მდებარე ახლატის (ხლათის), კალიკალასა და მათი შემოგარენის გამგებლად.

თავის დროზე მ. ლორთქიფანიძემ ფრიად სასარგებლო საქმე გააკეთა, როცა დაადგინა შესაძლებლობის ფარგლებში თბილისის ამირების სია[15]. ამ სიაში ქართლში მოქმედ ამირთა შორის დასახელებულია სულ ორი პირი იაზიდ იბნ უსაიდ ას-სულამი და ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა. მესამე ამირას საახელი კი, რომელიც ამირად უნდა ყოფილიყო, იოანე საბანისძის „აბო თბილელის მარტვილობის" მიხედვით, 772 წ. ხალიფა ალ-მანსურისა და ქართლის ერისმთავარ ნერსეს დროს, ამოუცნობი და დაუდგენელი რჩებოდა[16]. ახლა, თუ აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობას გავითვალისწინებთ, შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ 772 წ. თბილისის ამირად მჯდარა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბას ვაჟიშვილი იბრაჰიმ იბნ ალ-ჰასანი.

იბრაჰიმ იბნ ალ-ჰასანის თბილისის ამირად ყოფნის წლის გათვალისწინება შესაძლებლობას გვაძლევს დაკონკრეტდეს ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენის თარიღი, თუკი იბრაჰიმი მხოლოდ ამ ბრძოლის მარცხით დამთავრების შემდეგ იქნა გამოგზავნილი მამამისის მიერ ქართლში. როგორც ჩანს, აჯანყებულთა გაერთიანებულ გამოსვლას ადგილი უნდა ჰქონოდა 770—771 წწ.

ამ თარიღის სასარგებლოდ ლაპარაკობს აგრეთვე აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ტექსტის სხვა მითითებაც, რომლის მიხედვით, როგორც აღინიშნა, ქართველი ხალხი არაბი მოხელის არმინიაში ჩამოსვლისთანავე აჯანყებულა 770 წ. და იგი ვერც ერთბაშად დაუმარცხებია მას. ქართლში არაბთა მაშველი ძალის ჩამოსვლამდე, თქმა არ უნდა, გარკვეული დრო გავიდოდა. ამასობაში აჯანყებულ წანარებსაც მიუმართავთ კონტრზომებისათვის და კახელებთან კავშირი შეუკრავთ. ქართველი ხალხი ერთიანი ფრონტით გამოსუ-

---

[14] ალ-იაკუბი, II, გვ. 447; მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, გვ. 380.

[15] მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, მიმომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 185—201.

[16] იქვე, გვ. 199, 201.

ლა დამპყრობთა წინააღმდეგ საბრძოლველად. ალბათ, ქართველთა და არაბთა შორის **არა ერთ ბრძოლასაც ჰქონდა** ადგილი და, როგორც ჩანს, ამის გამო წერს აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფი, რომ წანარებმა ერთ ბრძოლაში და არა ერთ დღეში 10 000 კაცი დაკარგესო[17].

როგორც ვხედავთ, აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის მოტანილ ცნობათა მიხედვით ზოგი საკითხი ქართველი ხალხის ბრძოლის ისტორიიდან VIII ს-ის 70-იანი წლების დასაწყისში დაზუსტდა და დაკონკრეტდა, ზოგი ფაქტიც ამ არაბი მემატიანის წყალობით ახლახან შევიტყვეთ. ამან მოგვცა საფუძველი გვეთქვა, რომ აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობები საგრძნობლად გამოირჩევა თავისი სიახლით სხვა არაბ ავტორთა ცნობებისაგან.

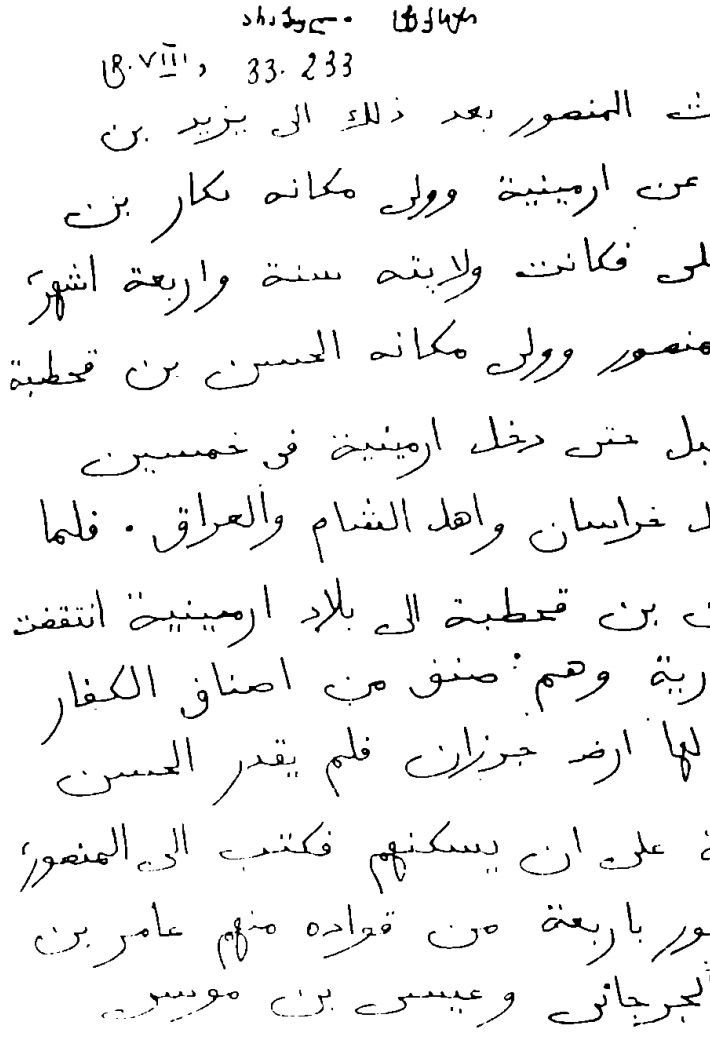

17 ყოველ შემთხვევაში, ალ-იაკუბი იმასაც აღნიშნავს, რომ ბრძოლა წანართა და არაბებს შორის რამდენიმე დღე გაგრძელდაო (იხ. ალ-იაკუბი, II, გვ. 447).

83. 234

الخراساني والفضل بن دينار ومقاتل بن صالح، فأقبل هؤلاء القواد في ثلاثين الف فارس فسار بهم الحسن بن قحطبة الى جرزان. قال: واجتمعت الصنارية واهل خاخط وهم أيضا صنف من الكفار فاجتمعوا على المسلمين في جمع عظيم واقتتلوا، فظفر الله المسلمين بهم، فقتلوا في معركة واحدة منهم عشرة آلاف وأغنمهم الله اموالهم ودوابهم وسلاحهم، ورجع قواد المنصور الى العراق

وبقي الحسن بن قحطبة بارمينية فأقبل حتى نزل الى مدينة برذعة، ودعا بابن له يقال له قحطبة فولاه الباب والأبواب، ودعا بابنه ابراهيم فولاه بلاد جرزان من تفليس وما ولاها، ودعا بابنه محمد، فولاه أرمينية الرابعة من بلاد أخلاط. وقاليقلا وما ولاها.

თარგმანი

გვ. 233.

ამბობს (მემატიანე): შემდეგ ალ-მანსურმა (ბარათი) გაუგზავნა იაზიდ იბნ უსაიდს, გადააყენა იგი არმინიის (გამგებლობიდან) და მის ნაცვლად მმართველად დანიშნა ბაჭარ იბნ მუსლიმ ალ-უკაილი, რომლის გამგებლობა გაგრძელდა წელიწადი და ოთხი თვე. შემდეგ ალ-მანსურმა ისიც გადააყენა და მის ადგილზე გამგებლად დანიშნა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა ატ-ტაი. მაშინ იგი გაემართა არმინიაში შესასვლელად ხორასანელთა, სირიელთა და ერაყელთაგან შემდგარი 50 000-იანი ჯარით. როცა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა შევიდა არმინიის ქვეყანაში, მას აუჯანყდნენ ას-სანარიაა (წანარები), ჯურზანის (ქართლის) ურწმუნონი. ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბამ ვერ შეძლო მათი დაწყნარება და (ამის შესახებ) მიწერა ალ-მანსურს. მაშინ ალ-მანსურმა დახმარება აღმოუჩინა მას ოთხი სარდლით, რომელნიც იყვნენ ამირ იბნ ისმაილ ალ-ჯურჯანი, ისა იბნ მუსა.

გვ. 234.

ალ-ხურასანი, ალ-ფადლ იბნ დინარი და მუკათილ იბნ სალიჰი. ეს მხედართმთავრები გაემართნენ 30 000 ცხენოსნით. ჯურზანს მათთან ერთად წავიდა ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა. ამბობს (მემატიანე): ას-სანარია და ჰაჰიტის (ყახეთის) მცხოვრებნი, რომელნიც აგრეთვე ურწმუნონი არიან, გაერთიანდნენ. ისინი შეერთდნენ დიდი რაოდენობით მუსლიმთა წინააღმდეგ და ბრძოლა გაუმართეს. მაშინ ალაჰმა აჩუქა მუსლიმებს გამარჯვება და ერთ ბრძოლაში ამოხოცეს 10 000 (მეომარი). ალაჰმა ნადავლის სახით არგუნა მათ მათი ქონება. პირუტყვი და იარაღი. ალ-მანსურს სარდლები კი (ამის შემდგომ) დაბრუნდნენ ალ-ირაყს (ერაყს).

ალ-ჰასან იბნ კაჰტაბა დარჩა არმინიაში, გაემგზავრა, დასახლდა ბარზაას (ბარდავს) და იხმო თავის შვილები: კაჰტაბა დანიშნა ალ-ბაბ ვა ალ-აბვაბის (დარუბანდის) გამგებლად, იბრაჰიმი დანიშნა ჯურზანის ქვეყნის, თბილისისა და იმ (ტერიტორიის) მმართველად, რომელიც მას ეკვრის, ხოლო მუჰამადი — მეოთხე არმინიაში მდებარე ახლატის (ხლათის), კალიკალასა და მათი შემოგარენის გამგებლად.

О. В. ЦКИТИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ АРАБСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА

(по данным Ахмада ибн Асама ал-Куфи)

Резюме

В статье рассмотрена история освободительной борьбы грузинского народа (цанар и кахетинцев) против арабского господства в Восточной Грузии в начале 70-ых годов VIII в.

Вновь засвидетельствованные данные труда «Китāб футӯх ал-булдāн» («Книга завоевания стран») арабского историка Абу Мухаммада Ахмада ибн Асама ал-Куфи (ум. в 926 г.) подтверждают историческую достоверность выдвинутого в свое время в грузинской историографии предположения о возможном союзе племени цанар и

населения Кахети в борьбе против владычества арабов в указанную эпоху.

Конкретизированы и уточнены, а также засвидетельствованы неизвестные грузинской исторической науке некоторые другие исторические факты. В частности, сведения Ахмада ибн Асама ал-Куфи позволили уточнить дату восстания грузинского народа — 770—771 гг., установить личность того тбилисского эмира, имя которого до последнего времени оставалось неизвестным. Им оказался Ибрахим ибн ал-Хасан, сын правителя Арминии ал-Хасана ибн Кахтаба ат-Таи.

Впервые в грузинской историографии публикуется извлечение из арабского исторического труда Ахмада ибн Асама ал-Куфи по хайдарабадскому изданию 1968—1975 гг. (ч. VIII, с. 233—234), освещающее рассмотренные события, и его грузинский перевод.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად.
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

გოჩა ჯაშარიძე

ერთი ტოპონიმის შესახებ იაჰია ანტიოქიელის „ისტორიაში“

ქრისტიანი არაბი ისტორიკოსის ჲაჰიჲა იბნ სა'იდ ალ-ანტაქის, იგივე იაჰია ანტიოქიელის[1] (გარდ. 1066) „ისტორია“ ითვლება მნიშვნელოვან წყაროდ X-XI სს I მესამედის სირია-მესოპოტამიის, ფატიმიანთა ეგვიპტისა და ბიზანტიის ისტორიის შესასწავლად. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია, ის შეიცავს საინტერესო ცნობებს საქართველო-ბიზანტიისა და საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობათა შესახებაც.

1883 წელს ვ. როზენმა პირველად გამოსცა იაჰია ანტიოქიელის თხზულების ის ნაწილი, რომელიც ბიზანტის იმპერატორ ბასილ I-ის (976—1025) მოღვაწეობას ეხება[2]. არაბულ ტექსტს მან დაურთო რუსული თარგმანი[3], გამოკვლევა და ვრცელი შენიშვნები. „ისტორიის“ სრული ტექსტი, რომელიც 425/1034 წლამდე მოდის[4], 1909 წ. დაბეჭდეს ლ. შეიხომ, ბ. კარა დე ვომ და ჰ. ზაიათმა. 1924 წ. ე. კრაჩკოვსკიმ და ა. ვასილიევმა დაიწყეს ამ თხზულების ახალი, მეცნიერული გამოცემა ფრანგული თარგმანითურთ[5], რაც, სამწუხაროდ, არ დასრულდა და შეწყდა 404/1013-14 წლის ამბებზე.

---

[1] იაჰია ანტიოქიელის შესახებ იხ.: Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского, издал, перевел и объяснил В. Р. Розен, СПб., 1883, გვ. 09-057. M. Canard, al-Antāki, Yahya b. Sa'id b. Yahya, The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol. I, გვ. 516., საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 38-39. ბ. სილაგაძე, იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, VI, თბ., 1985, გვ. 108—109.

[2] Император Василий Болгаробойца.., 1972 წ. ეს ნაშრომი ხელახლა გამოიცა პარიზში M. Canard-ის წინასიტყვაობით.

[3] იაჰია ანტიოქიელის თხზულების სრული რუსული თარგმანი დაცულია სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის არქივში, ვ. როზენის ფონდში. იხ. М. Ю. Рощин, „Люди Писания“ в государственной структуре фатимидского Египта, Сб. „Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах“, М., 1984, გვ. 17, შენ. 2.

[4] Eutychii Patriarchae Alexandrini. Annales. Pars posterior accedunt Annales Yahia Ibn Saïd Antiochensis. Conjuncta Opera ediderunt L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Arabici. Series tertia. Tomus—VII. Beruti—Parisis, 1909 (შემდეგ—იაჰია ანტიოქიელი, 1909) გვ. 91 და შმდ. სავარაუდოა, რომ თავდაპირველი სახით ეს თხზულება მოდიოდა 458/1066 წლამდე. Император Василий Болгаробойца..., გვ. 054—055. M. Canard, al-Antaki.., გვ. 516.

[5] Histoire de Yahya-Ibn-Sa'id d'Antioche continuateur de Sa'id-ibn-Bitriq, Éditée et traduite en Français par I. Kratchkowsky et A. Vasiliev, Fasc. I, «Patrologia Orientalis», t. 18, fasc. 5, Parisis, 1924, 1957, გვ. 701—833., Fasc. II „Patrologia Orientalis“, t. 23. fasc. 3. Parisis 1932, 1976. გვ. 349—520. ამ გამოცე-

იაჰია ანტიოქიელის ცნობები საქართველოს შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში შეიტანა ვ. როზენის გამოცემის[6] მიხედვით. ეს ცნობები სათანადოდ არის შესწავლილი და შეფასებული ქართველ მკვლევართა მიერ[7] და ამის შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. შევჩერდებით მხოლოდ ერთ ტოპონიმზე, რომელსაც არაბი ისტორიკოსი სამჯერ იხსენიებს დავით კურაპალატის მოღვაწეობასთან დაკავშირებით და რომლის მნიშვნელობაც დაზუსტებას მოითხოვს. არაბული გრაფიკით ეს ტოპონიმი არის ﻟﻠﻠ

იაჰია ანტიოქიელის თანახმად—ე. კრაჩკოვსკისა და ა. ვასილიევის კრიტიკული გამოცემის მიხედვით—937 წ. იმპერატორ ბასილის წინააღმდეგ აჯანყებულმა ბარდა ფოკამ[8] დახმარება სთხოვა ქართველთა მეფეს ქალაქ ლლ-ს მფლობელს[9] (საჰიბ)—დავითს.

ბარდა ფოკას აჯანყების ჩაქრობის შემდეგ ბასილმა შერისხა დავითი, ქართლის მეფე (მალიქ ალ-ჯურზან), ლლ-ს მფლობელი[10] და დასასრულ, დავით კურაპალატი გარდაიცვალა ქალაქ ლლ-ში[11].

მის შესახებ იხ. И. Ю. Крачковский, Предисловие к кн.: „История Йахйи ибн Са'ида Антиохийского", „Избранные сочинения", т. 6, М.—Л., გვ. 460—462.

[6] Император Василий Болгаробойца., არაბ. ტექსტი, გვ. 22, 25, 29, 58—60, 61, 70. რუსული თარგმანი, გვ. 24, 27, 41, 61—63, 65, 70. ვ. როზენის გამოცემაზე დაყრდნობით, ეს ცნობები არაბულიდან ქართულად თარგმნა და კომენტარებითურთ დაბეჭდა ბ. სილაგაძემ. დასახ ნაშრ., გვ. 114—120. იაჰია ანტიოქიელის „ისტორიის" 1900 წ. გამოცემის გაცნობამ გვიჩვენა, რომ ვ. როზენის ნაშრომში, რომელიც ძირითადად იმპერატორ ბასილ I-ის მოღვაწეობით იყო დაკავებული, არ შევიდა მხოლოდ ერთი პატარა ცნობა იმპერატორ რომანოზ III-ის ძმისშვილზე ბაგრატ IV-ის ქორწინების შესახებ, იაჰია ანტიოქიელი (1909), გვ. 252.

[7] იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II. თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. II, თბ., 1983, გვ. 128, 130, 134—135; ვ. გაბაშვილი, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI—XII სს) თსუ შრომები, ტ. 125, 1965, გვ. 55—81; ო. ცქიტიშვილი, მასალები საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისათვის გიორგი I-ის მეფობის ხანაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე", № 4, 1968, გვ. 115—133., ვ. კოპალიანი, საქართველოსა და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970—1070 წლებში, თბ., 1969, გვ. 7, 29—31, 36, 52—53 და შდ. მ. ლორთქიფანიძე, ტაო-კლარჯეთი („ქართველთა სამეფო"), „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები", ტ. II, თბ., 1973, გვ. 479—481; მისივე, „საქართველოს შინაპოლიტიკური და საგარეო ვითარება X ს-ის 80-იანი წლებიდან XI ს-ის 80-იან წლებამდე. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები", ტ. III, გვ. 174—179., შ. ბადრიძე, საქართველო და ბიზანტია, „საქართველოს ურთიერთობები ბიზანტიასა და დასავლეთ ევროპასთან", თბ., 1984, გვ. 57—73; Н. Ломоури. К истории восстания Варды Склира, თსუ შრომები, ტ. 67, 1957, გვ. 36, 40. М. Лордкипанидзе. Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X—XI вв., კრ. „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები", ტ. II, თბ., 1972, გვ. 35, 36., Sh. Badridze, Contribution a'l'histoire des relations entre le Tao et Byzance (Les années 70 du Xe siècle), Insurrection de Barda Skleros. ჟურნ. «Bedi Kartlisa», t. XXXIII, Paris, 1975, გვ. 162—203 და სხვ.

[8] ბარდა ფოკას აჯანყებისა და მასში დავით კურაპალატის მონაწილეობის შესახებ იხ.: История Византии, М., 1967, გვ. 218—219. შ. ბადრიძე, საქართველო და ბიზანტია, გვ. 67—68; მ. ლორთქიფანიძე, ტაო-კლარჯეთი, გვ. 480—481.

[9] Histoire de Yahya-Ibn-Sa'id d'Antioche, fasc. II (შემდეგ—Histoire.., fasc. II), გვ. 424. შდრ. Император Василий Болгаробойца.., არაბ. ტექსტი, გვ. 22.

[10] Histoire.., fasc II, გვ. 429. ზოგიერთ ნუსხაში ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი—ქალაქია (მადინა), იქვე, შენ. 5,

[11] Histoire.., fasc. II, გვ. 460. შდრ. Император Василий Болгаробойца.., არაბ. ტექსტი, გვ. 39.

იაჰია ანტიოქიელის „ისტორიის“ ზოგიერთ ნუსხაში ალ-ს ნაცვლად გვხვდება ალი[12] და ალ-ც[13]. 1909 წ. გამოცემაში უპირატესობა ენიჭება ალ-ფორმას[14], ვ. როზენის, ე. ი. კრაჩკოვსკისა და ა. ვასილიევის გამოცემებში კი—ალ-ს, რომელსაც გვაძლევს ამ თხზულების ნუსხათა უმრავლესობა.

ვ. როზენი ალ-ს კითხულობდა როგორც ალ-თაი-ს[15]. მართალია, მან დაუშვა ანი-დ (ალი) წაკითხვის შესაძლებლობაც, მაგრამ შემდეგ ისევ ალ-თაის მისცა უპირატესობა[16]. მისი აზრით, უფრო სწორია „ისტორიის“ ის ადგილი, სადაც დაკითხული დასახელებულია უბრალოდ ალ-თაისა და არა ქალაქ ალ-თაის მფლობელად. ალ-თაი არის ქვეყანა, ოლქი და არა ქალაქი. ის გაიგივებულია ტაოსთან. მკვლევარი ამის თაობაზე წერდა: „Под Давидом царем Грузин, владетелем города ал-Тай подразумевается без сомнения Давид, куропалат тайкский... Что ал-Тай здесь назван „городом“, а не областью или страной, ошибка уже самого автора, тем более простительная, что другим арабам это имя было и осталось совершенно неизвестным“[17]. ვ. როზენის შრომის საძიებელში ალ-თაისთან დაკავშირებით წერია: შდრ. ტაიკი, ტაიკის პროვინცია[18]. იაჰია ანტიოქიელის თხზულების არაბულ ტექსტზე დართულ „კორიგენდაში“ ასევე გატარებულია ალ-თაისა და ტაოს იგივეობის თვალსაზრისი[19].

ალ-ს ვ. როზენისეული წაკითხვა ე. კრაჩკოვსკიმ და ა. ვასილიევმა უცვლელად დატოვეს იაჰია ანტიოქიელის „ისტორიის“ ფრანგულ თარგმანში[20]. ქართულ თარგმანში კი ალ-ს შეესაბამება ტაო[21].

არაბული წყაროების შესწავლა ამჟამად საფუძველს გვეძლევს გადავსინ ოთ ალ-ს ტრადიციული წაკითხვა-იდენტიფიკაციის საკითხი. ირკვევა, რომ ეს სახელწოდება სრულიადაც არ იყო უცნობი არაბი ავტორებისთვის, როგორც ამას ვ. როზენი აღნიშნავდა. ალ-ს იხსენიებენ XIII ს. არაბი გეოგრაფი ჲაკუთი[22] და ისტორიკოსი მუჰამმად ალ-ჰამავი[23]. ალ-ის ფორმით ის დამოწმებულია

---

[12] Histoire.., fasc. II, გვ. 429, შენ. 6. გვ. 460, შენ. 7.

[13] იქვე, გვ. 429, შენ. 6.

[14] იაჰია ანტიოქიელი (1909), გვ. 170. სხვა შემთხვევებში, ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი ამ გამოცემის ძირითად ტექსტში არ შედის. ის შეტანილია ვარიანტებში. გვ. 168, შენ. 11, გვ. 184, შენ. 3.

[15] Император Василий Болгаробойца, რუს. თარგმანი, გვ. 24, 25, 41.

[16] იქვე, არაბ. ტექსტი, გვ. 22, შენ. 17. Corrigenda, გვ. 71.

[17] იქვე, გვ. 208, შენ. 160.

[18] იქვე, გვ. 439.

[19] იქვე, Corrigenda, გვ. 71.

[20] Histoire., fasc. II, გვ. 424. 429, 460. В. П. Степанешко, К датировке получения сана куропалата Давидом II. Багратидом Тао. თსუ შრომები (ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია), ტ. 227, თბ. 1982, გვ. 76.

[21] ბ. სილაგაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 115.

[22] Jacut's geographisches Wörterbuch. Hrsg. von. Ferd. Wüstenfeld. Bd. I. Leipzig, 1866. გვ. 350. ჲაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ნაკვ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ე. სიხარულიძემ, თბ., 1963, გვ. 17.

[23] მუჰამმად ალ-ჰამავი, თა'რიხ ალ-მანსური, აბუ-ლ-'იდ დუდუს რედ. დიმაშქ, 1302/1982, გვ. 209, 213.

XIII—XIV სს. ისტორიკოსების ალ-ჲუნინისა[24] და იბნ ად-დავადარის[25] შრომებშიც.

XIII საუკუნის გეოგრაფის ჲაკუთის „გეოგრაფიულ ლექსიკონში", რომელიც ვ. როზენის დროს უკვე გამოცემული იყო, ეს ტოპონიმი იკითხება როგორც ულთა[26]. ულთა კი იგივეა, რაც ოლთისი—ტაოს, სამხრეთ საქართველოს ცნობილი ქალაქი, რომლის წარმოშობაც, ქართველი მკვლევრების თანახმად, IX-X საუკუნეებს უკავშირდება[27].

ამრიგად, იაჰია ანტიოქიელი არა ცდება, როცა ეკლ-ს ქალაქს უწოდებს. მას მხედველობაში აქვს ულთა, ოლთისი და არა ტაო. რამდენადაც ვიცით, არაბულ წყაროებში ეს ოლთისის ყველაზე ადრეული მოხსენიებაა[28].

ეკლ-ს მნიშვნელობის გარკვევის შემდეგ იაჰია ანტიოქიელის ზემომოტანილი ცნობები ახალ შინაარსს იძენს. ირკვევა, რომ დავით კურაპალატი გარდაცვლილა ოლთისში[29], რაც სხვა (ქართულ და სომხურ) წყაროებში აღნიშნული არ არის. გარდა ამისა, საყურადღებოა ისიც, რომ დავითი ულთას (ოლთისის) მფლობელად იწოდება. არაბულ წყაროებში არც თუ იშვიათია ისეთი შემთხვევები, როცა ამა

---

[24] ალ-ჲუნინი, ზაჲლ მირ'ათ აზ-ზაჰან, II, ჰაიდარაბად, 1955, გვ. 410., З. М. Буниятов, Материалы по истории Грузии в сочинении Кутб ад-Дина ал-Йунини „Зайл мир'ат аз-заман", „მაცნე", ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 4, 1972, გვ. 130, 131.

[25] Die Chronik des Ibn ad-Dawadari, Achter Teil. Der Bericht über die frühen Mamluken. Hrsg. von U. Haarmann, Kairo, 1971, გვ. 141.

[26] ჲაკუთის ცნობები... გვ. 17., Арабские источники об Армении и сопредельных странах (Йакут ал-Хамави, Абу-л-Фида, Ибн Шаддад). Составил А. Т. Налбандян, Ереван, 1956 (სომხურ ენაზე), გვ. 21, 136, № 58.

[27] Ш. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 37. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, გვ. 349., მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1981, გვ. 29.

[28] ოლთისი დამოწმებულია სომხურ, სპარსულ და თურქულ წყაროებშიც. სომხურ წყაროებში, კ. თუმანოვის თანახმად, ის პირველად გვხვდება XI ს. ისტორიკოსთან ასოღიკთან (C. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963 გვ. 455)—უხტიკის (შდრ. ზემოხსენებული არაბ. اكتى-უქთი) ფორმით. სპარსულენოვან ისტორიკოსთან იბნ ბიბისთან (Akhbar-e Seljuqe-ye Rum. The Historical Texts about the Seljuqs in Asia Minor with an Introduction and Appendixes by Dr. T. Mashkour. Teheran, 1971, გვ. 178) ვხვდებით اولتى. თურქულ წყაროებში არის اولتى ოლთი. (ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი. თურქული ტექსტი, ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო ძ. სეანიძემ, თბ., 1979, გვ. 36, № 110, 315 № 119., თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანთ, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ, თბ., 1983, გვ. 62, № 108), ანდა اولت (გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ს. ჯიქიამ, წიგნი I, ტექსტი, თბ., 1947, გვ. 408—410).

[29] 1001 (ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 128. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 158), ან 1000 წ. 31 მარტს, რასაც არაპირდაპირ მხარს უჭერს იაჰია ანტიოქიელიც—C. Toumanoff, The Bagratids of Iberia from the Eight to the Eleventh Century ჟურნ. „Le Museon", t. LXXIV, 1-2, 1961, გვ. 40. Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертци, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарии и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, გვ. 143, შენ. 13.

თუ იმ ხელმწიფეს მისივე სატახტო ქალაქის მფლობელად იხსენიებენ ხოლმე. ასე, მაგ., კილიკიის სომხეთის მეფეები სატახტო ქალაქის—სისის მიხედვით სისის მფლობელად (საჰიბ სის), ხოლო ალ-მოჰადიანთა (მაღრიბში) სახელმწიფოს გამგებელი აბუ ჰაფს ალ-მურთადა (1248—1266) თავისი რეზიდენციის—მარაქიშის—მიხედვით მარაქიშის მფლობელად (საჰიბ მარაქიშ) იწოდებიან[30] და სხვ. ამ მაგალითების საფუძველზე ოლთისიც სატახტო ქალაქად იგულისხმება, რაც, თავის მხრივ, ადასტურებს ქართულ. ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ეს ქალაქი იყო დავით კურაპალატის რეზიდენცია და იმიერტაო პოლიტიკური ცენტრი[31].

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ სახელწოდება ტაო იაჰია ანტიოქიელისათვის საერთოდ უცნობი დარჩა. დავით კურაპალატი მისთვის იყო მალიქ ალ-ჯურზან, მალიქ [ბილად] ალ-ჯურზია, ანდა მალიქ ალ-ჯურზ[32] ე. ი. ქართლის, ქართველთა ქვეყნის, ქართველთა წეფე და არა ტაოს გამგებელი. არაბი ისტორიკოსი დავით კურაპალატს უწოდებს დავედ ალ-ჯურზის[33]—ივერიელს, ქართველს და არა ტაოელს. უნდა ვივულისხმოთ, რომ სწორედ ასე იცნობდნენ ამ დიდ სახელმწიფო მოღვაწეს მახლობელ აღმოსავლეთში.

Г. И. ДЖАПАРИДЗЕ

ОБ ОДНОМ ТОПОНИМЕ В „ИСТОРИИ“ ЯХЬИ АНТИОХИЙСКОГО

Резюме

Христианский арабский историк XI в. Яхья Антиохийский в своей „Истории“, касаясь взаимоотношений Византии и Грузии последней четверти X в. и деятельности царя Тао (в южной Грузии) Давида III Куропалата (ум. в 1000 или 1001 г.), трижды упоминает название местности التى. Давид Куропалат владел этим городом и скончался там же.

В. Р. Розен и вслед за ним И. Ю. Крачковский и А. А. Васильев التى читали как ал-Тай. В. В. Розен принимал его за область Тао и считал ошибкой арабского историка то, что он называл „ал-Тай“ городом, а не областью или страной. التى отождествляется с Тао и в работах других современных исследователей.

Автор статьи не разделяет эту точку зрения и, учитывая данные как „Географического словаря“ Йакута (XIII в.), так и других арабских источников XIII—XIV вв., предлагает новое чтение التى, в частности, Ултā и идентифицирует ее с Олтиси, городом в Тао, резиденцией Давида Куропалата.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

[30] Ibn ad-Dawadari, გვ. გვ. 103. 180, 363.

[31] ვ. ქ ო პ ა ლ ი ა ნ ი, საქართველოსა და ბიზანტიის ურთიერთობა., გვ. 65, დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1980, გვ. 174, მ ი ს ი ვ ე, ოლთისი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 519.

[32] Histoire.., fasc. II, გვ. 424, 429, 460.

[33] იქვე, გვ. 425.

გიორგი ოთხმეზური

სტელა ნაეკლესიარ „ბერიჯვარიდან“

1983—85 წწ-ში ლენინგორის რ-ნში მუშაობდა ძეგლთა დაცვის მთავარი სამმართველოს პასპორტიზაციის განყოფილების ექსპედიცია (ხელმ. ლ. გიორგაძე). ამ ექსპედიციაში საქ. სსრ მეცნ. აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან მეც ვიღებდი მონაწილეობას. ჩემი მიზანი იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი ეპიგრაფიკული ძეგლების აღრიცხვა-ფიქსაცია, უცნობი წარწერების გამოვლენა და შესწავლა. მოკვლეულ იქნა 28 უცნობი წარწერა (ლაპიდარული, ფრესკული, ჰედური), რომლებიც ქრონოლოგიურად თავსდებიან VIII/IX—XVIII სს-ში (ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში ახლო მომავალში იქნა გამოქვეყნებული). ამათგან ყველაზე ადრეულია მუშაობის დასასრულს სოფ. ქვემო კიტრეულში, ნაეკლესიარ „ბერიჯვარზე“ აღმოჩენილი სტელა ((სურ. 1), რომელიც ამჟამად ლენინგორის რ-ნის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება. სტელა მართკუთხედის ფორმისაა: ყოველი წახნაგის სიგრძე — 49 სმ.; სიგანე — 19 სმ. ოთხივე წახნაგ-

სურ. 1

ზე რელიეფური გამოსახულებებია. სამ მათგანს ახლავს ქართული ასომთავრულით შესრულებული წარწერები.

I. ერთ წახნაგზე ორი რელიეფური კომპოზიციაა. ზედა ნაწილში ანგელოზის გამოსახულებაა. სტელის ზედა ნაწილი, სადაც წარწერა იყო მოთავსებული, ჩამოტეხილია. შემორჩენილია მხოლოდ ერთი გრაფემა —Ↄჲ* ↄ (სიმაღლე 1,1) შეიძლება [ჩ´ⴆ] ა— /ჭმ/(იდა)ჲ... (სურ. 2).

სურ. 2

11. ამავე წახნაგის ქვედა ნაწილში მოცემულია ნათლისცემის სცენა—ემბაზში ჩამდგარ ქრისტეს ნათლავს იოვანე ნათლისმცემელი, რომლის გამოსახულების მარცხნივ მოთავსებულია 8 სტრიქონიანი წარწერა. წარწერის ფართობი: 15X3,5; გრაფემების სიმაღლე: 0,8—1,5; ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. დაზიანება: წახნაგის ქვედა მარცხენა კიდე ჩამოტეხილია, რასაც გაყოლია ბოლო ორი სტრიქონის პირველი გრაფემები, მაგრამ მათი აღდგენა ადვილად ხერხდება (სურ. 3).

---

* გრაფიკული მონახაზები შესრულებულია არქ. ლ. გიორგაძეს მიერ, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებთ.

1. ⴼⵜ [ⵁ]
2. ⵁⵇ
3. ⵒⵛ
4. ⵀⵗ
5. ⵀⵛⵕ
6. ⵖⵗⵝ
7. ⵔⵏⵗⵜ
8. [ⵗ]ⵖⵗ

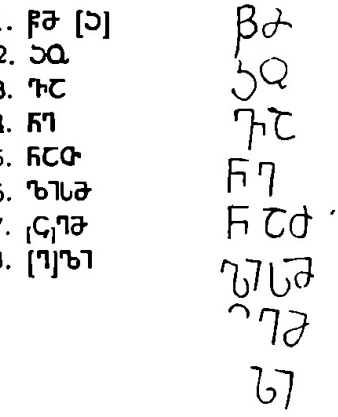

ⵖⵒ(იდა)ⴷ ⵍ²ⴷⴰⵍ³ⵏⴰ ⵍ⁴ⵏⵍ⁵ ნათ
ⵍ⁶ლის ⵒⵍ⁷ცემ ⁸[ე]ლი

სურ. 3

III. მეორე წახნაგზეც ორი რელიეფური კომპოზიციაა. ზედა ნაწილში, გამოსახულებების მარცხნივ, მარჯვნივ და შუაში ამოკვეთილია 7 სტრ. წარწერა. წარწერის ფართობი: 9,5X14,6; გრაფემების სიმაღლე: 0,7—1,5; ჭარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. დაზიანება: წახნაგის ზედა

მარცხენა კუთხე ჩამოტეხილია, რასაც გაყოლია წარწერის პირველი ორი სტრიქონის დასაწყისი ნაწილი; გამოქარვისა და გადარეცხვისაგან გადაშლილია მეორე სტრიქონის ბოლო სამი გრაფემა (სურ. 4).

1

1. ...[ჩ]ბ1ⴰჩᲔᲠᲗ
2. :..ⵜ1 Ი1---
3. ᲘᲨ
4. ჩ1
5. ᲒᲠ
6. ჩჩ
7. ᲠᲠ

ვⴰⵛⵗᲔᲠᲗ.
ⵜ1Ი1

Იⵊ
ჩ1
ᲒᲠ
ᲨᲩ
ᲠᲠ

...[ნ] (მი)დ(ა)ო ნ(ე)ტარ(ო)
I²... ქ(რისტ)ე ⴰი--- I³ⴰ(ო) -
ვ(ა) I⁴ნეI⁵ და I⁶ჩ(უ)ნI⁷ ცა,

სურ. 4

IV. ამავე წახნაგის ქვედა ნაწილში გამოსახულებების მარცხნივ და შუაში ამოკვეთილია წარწერა. წარწერის ფართობი: 6X6,5; გრაფემების სიმაღლე: 1—1,5; ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. წახნაგის ქვედა მარცხენა კიდე ჩამოტეხილია და წარწერის ძირითადი ნაწილი დალუპულია (სურ. 5). გამოსახულებების მარცხენა მხარეს მხოლოდ სამი გრაფემა იკითხება: ⴔⴑⵂ —შგ, ხოლო გამოსახულებებს შორის ოთხ სტრიქონად:

1. ⵒ
2. ⴑⴑ
3. ⵛ
4. ⵀ

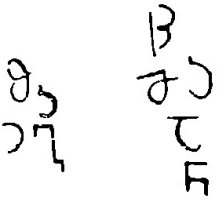

ნ1²მ(იდა)ჲ, ი³ა(მე)ი⁴ნ,

ყველა ეს წარწერა შესრულებულია ერთი ხელით. ისინი შეიძლება დათარიღდნენ VIII—IX სს-ის მიჯნით. დათარიღების საფუძველია პალეოგრაფიული ნიშნები: ყველაში ⵑⴑⵒ, ⵂⵛ, ⵂⵒ, ⵂⵀ გრაფემებს არა აქვთ მარცხნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზები, მხოლოდ ორ შემთხვევაში შეიმჩნევა ოდნავი მიდრეკილება განივი ხაზებისაკენ (III წარწერის მეორე და მეოთხე სტრ.), ⵒ წ-ს ზედა და ქვედა რკალები შეკრულია; ⵂნ და ⵂჩ გრაფემები გაკუთხოვნებულია, ერთ შემთხვევაში (III წარწერის პირველი სტრ.) ნახმარია ნუსხური ⵡ ო (ასეთივე მაგალითი გვაქვს VIII ს-ის წრომის სტელის წარწერაში); გრაფემები დაგრძელებულია, წარწერა შესრულებულია მაღალი დუქტუსით.

სურ. 5

სტელის მესამე წახნაგზე წარწერის არავითარი კვალი არაა, მაგრამ მასზე შემორჩენილი გამოსახულება სტილისტურად იდენტურია წინა ორ წახნაგზე მოთავსებული გამოსახულებისა, ამიტომ ისიც მათ თანადროულად უნდა მივიჩნიოთ. საერთოდ სტელა (მისი სამი წახნაგი) სტილისტურად ძალიან ახლოს დგას VIII ს-ით დათარიღებულ უსანეთის სტელასთან[9].

V. შედარებით გვიან არის დამუშავებული სტელის მეოთხე წახნაგი. წნულის ორნამენტის მარცხნივ და მარჯვნივ, ზედა კუთხეებში მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზების გამოსახულებებია განმარტებითი წარწერებით (სურ. 6):

1. [მ]ი[ქ]ა[ე]ლ
2. გ(ა)ბ(რი)ელ

წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით შეიძლება დათარიღდეს X ს-ით; **ქგ, ქე, ხლ** გრაფემებს აქვთ მარცხნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზი; **ქ ბ** — რკალგახსნილია: **ხ** ლ-ს ყელი დაბალია; **ჰ და ხ** ლ გრაფემებს ემჩნევა ოდნავი მიდრეკილება წაისრულობისაკენ, რაც ამ სახის დამწერლობის საწყისი ეტაპისათვის (X ს-ის დასასრული) არის დამახასიათებელი.

როგორც ზემოთ მოტანილი მასალიდან ჩანს, წარწერების მიხედვით, სტელის დამუშავებაში ორი ეტაპი გამოიყოფა. თავდაპირველად, საფიქრებე-

სურ. 6

[9] იხ. ვ. გიორგაძე, კ. თოფურია, სტელა, ბალთა, შტანდარტი... გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 19/IX—1981 წ.

ლია სტელა იოვანე ნათლისმცემლის სახელზე იყო აღმართული (შემორჩენილ წარწერებში, ჩემი წაკითხვით, იგი ორჯერ მოიხსენიება) და შესაძლოა სამანის დანიშნულება ჰქონდა, ხოლო X ს-ში ფუნქცია დაკარგული სტელა მიქაელ და გაბრიელ მთავარანგელოზების სეხელზე აგებულ ეკლესიაში საშენ მასალად გამოიყენეს: ხელახლა დამუშავდა მისი ერთი წახნაგი და ის სარკმლის სათაურად (თავსართად) იქნა გამოყენებული, რამაც გამოიწვია კიდეც სტელის მეორე წახნაგის სერიოზული დაზიანება. ამ დაზიანების შედეგად დაიღუპა, როგორც ჩანს, იმ დიდი ფეოდალის სახელის აღმნიშნელი წარწერა, რომელსაც ეკუთვნოდა ეს სტელა.

Г. К. ОТХМЕЗУРИ

СТЕЛА ИЗ «БЕРИДЖВАРИ»

Резюме

В 1985 г. в «Бериджвари» (с. Квемо Китреули, Ленингорский р-он) была найдена стела с надписями, исполненными грузинским заглавным письмом. Она была доставлена в краеведческий музей Ленингорского района, где находится по сей день.

На одной грани стелы имеются изображение сцены крещения и надпись «Иоанн Креститель». На второй грани читаются лишь фрагменты надписи. Палеографически эти надписи могут быть датированы рубежом VIII—IX вв. На одной из граней изображение архангелов с надписью: «Михаил», «Гаврил». Эти надписи по палеографическим данным можно отнести к X в.

Датировка надписей по палеографическим данным дает основание проследить два этапа в обработке стелы. На рубеже VIII—IX вв. стела была воздвигнута на имя Иоанна Крестителя (он дважды упоминается в надписях) и выполняла функцию межи. В X в. стела, потерявшая функцию, была использована как строительный материал для церкви на имя архангелов Михаила и Гаврила — заново была обработана и употреблена как навершие окна. Это вызвало серьезное её повреждение, в результате чего погибла часть надписи, где возможно было имя феодала, которому принадлежала эта стела.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

თ. იველაშვილი

ქალის დანიშვნის ზოგიერთი თავისებურება ქართული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით

საქორწინო ურთიერთობის მრავალსაფეხურიან სისტემაში დაწინდვა სრულდებოდა როგორც მცირეწლოვან, ისე ასაკად მოსულ ქალ-ვაჟის მიმართ, მაგრამ ამ უკანასკნელთათვის მას უფრო სრული, და, შეიძლება ითქვას, ჩამოყალიბებული სახე ჰქონდა. წერილობითი მონაცემებისა და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, წარსულში დაწინდვა საქართველოს ყველა კუთხის მოსახლეობისათვის იყო დამახასიათებელი[1].

მთხრობელთა ერთი ნაწილი დაწინდვისა და ნიშნობის რიტუალებს ერთმანეთთან აიგივებს და ორივეს ერთი სახელწოდებით (ნიშნობა, დაწინდვა, ბელგა) მოიხსენიებს. მაგრამ აშკარაა, რომ ეს აღრევა მეტისმეტად გვიანდელია. რამდენადაც უკანასკნელ ათწლეულში საქორწინო ურთიერთობის სფეროდან თანდათანობით ქრება (შეიძლება ითქვას ზოგ რეგიონში სრულიად გაქრა) ნიშნობის რიტუალი[2], ამიტომ მოხდა მოსახლეობის ნაწილში აღნიშნული ჩვეულებების ერთმანეთში აღრევა. წარმოდგენილ ნაშრომში ჩვენ განვიხილავთ დაწინდვის ტრადიციულ ფორმას, რომელიც დამახასიათებელი იყო საქართველოს მოსახლეობისათვის უკანასკნელ დრომდე და, რომელსაც გამონაკლის შემთხვევაში დღესაც აქვს ადგილი.

დაწინდვა სრულდებოდა ქალის ოჯახში. მოსახლეობის ერთ ნაწილში, როდესაც სასიძოს ოჯახის ეკონომიური მდგომარეობის შემოწმებაც სავალდებულოდ მიიჩნიეს, დასაშვები იყო ამ შემოწმების შემდეგ წინდი ვაჟის ოჯახშივე აეღოთ[3], მაგრამ ეს წესი ყოფაში გვიან დამკვიდრდა.

მას შემდეგ, რაც ქალის ოჯახი დათანხმდებოდა სასიძოს ოჯახთან დამო-

---

1 თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950; ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1955; რ. ხარაძე, დიდი ოჯახის გადმონაშთები სვანეთში, თბ., 1939; ი. ჭყონია, ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, თბ., 1955; ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960; მ. ბექაია, ქორწინების ძველი და ახალი ტრადიციები აჭარაში, ბათუმი, 1974; ნ. მაჩაბელი, ქორწინების ინსტიტუტი ქართლში, თბ., 1978; მ. ბალიაური, ქორწინების წესები ხევსურეთში (არხოტის თემი) ძველად (ხელნაწერი) რე. 1; თ. იველაშვილი, კახეთის 1976—77, 1979—80 წწ. ექსპედიციის, სამცხე-ჯავახეთში 1976—1980 წწ. მიველინებისა და იმერეთში 1981—1982 წწ. მიველინების მასალები (ხელნაწერი).

2 ნიშნობის შესახებ იხ. ი. ჭყონია. დასახ. ნაშრ., გვ. 125—180; თ. იველაშვილი, — ნიშნობის წესები სამცხე-ჯავახეთში — „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის", 1980, XX.

3 ნ. მაჩაბელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 44; თ. იველაშვილი, სამცხე-ჯავახეთში 1976—1980 წწ-ში მიველინების მასალები.

ყვრებაზე და ამის შესახებ „მოციქული“[4] „სიტყვას გაიტანდა“||„პირს აიღებდა“, ვაჟის მხარზე იმავე ღღეს თუ არა, მეორე ღღეს მაინც დაწინდავდა სასძლოდ შერჩეულ ქალს. ამისათვის არც ერთ მხარეს საგანგებო მომზადება არ ჭირდებოდა.

მთხრობელთა უმრავლესობის გადმოცემით, დაწინდვისათვის საგანგებო ღღის შერჩევა არ იცოდნენ. მცირე ნაწილის მითითებით კი ამ რიტუალისათვის უფრო ხუთშაბათს ან კვირა ღღეს არჩევდნენ იმ მოტივით, რომ „ხუთშაბათის რძალი კარგი ქალი იქნება“-ო[5].

ქალის დასაწინდად მის ოჯახში საღამოპირს მოციქულის თანხლებით მივიდოდნენ სასიძოს მამა, ბიძა, ღედის ძმა, ნათლია. მოგვიანო პერიოდში წესად შემოვიდა ქალს — ვაჟის ღედის ან უფროსი ძის — წასვლაც. საქართველოს ზოგიერთ რეგიონშიც, თუ რაიმე გარკვეული მიზეზების გამო, სასიძოს მამას არ შეეძლო დაწინდვის რიტუალში მონაწილეობის მიღება, მაშინ, ზემოთ დასახელებულ პირებთან ერთად მისი ღედა მიდიოდა[6], თუმცა გადამწყვეტი სიტყვა მაინც თანმხლებ მამაკაცებს ეკუთვნოდათ.

ვაჟის მხრიდან მომსვლელებს ოჯახის შეძლების მიხედვით თან მიჰქონდათ დასაწინდი ნივთები: — თავსაფარი, ბეჭედი და სხვა სამკაულები. მისულ სტუმრებს ოჯახის წევრები იზოში მიეგებებოდნენ და მასალმება-მოკითხვის შემდეგ სახლში შეიწვევდნენ. სტუმრების მისვლის შემდეგ ქალის ოჯახიდან ვინმე ახალგაზრდა ვაჟი (მოგვიანებით ქალიც) სოფლიდან რამდენიმე ახლობელს მიიპატიჟებდა. მისული სტუმრები და დამხვდურნი ცოტა ხანს ისაუბრებდნენ, მერე კი ოჯახის უფროსის მიწვევით სუფრასთან გადაინაცვლებდნენ. როგორც აღვნიშნეთ, ამ ცერემონიალისათვის არც ერთ მხარეს დიდი მზადება არ ჭირდებოდა, ამიტომ სახელდახელო სუფრა იშლებოდა სუფრის თავში ყოველთვის ოჯახის უფროსი ჯდებოდა, მის მარჯვნივ ვაჟის მხრიდან მისული სტუმრები, ხოლო მარცხნივ ოჯახის ახლობლები უფროს-უმცროსობის მიხედვით იკავებდნენ ადგილს. მამაკაცების შემდეგ სუფრასთან ქალებიც განცალკევებით სხდებოდნენ[7].

ამ ცერემონიალის დროს ვაჟის მხარეს მხოლოდ ერთი-ორი ლიტრი არაყი მიჰქონდა, დანარჩენი პურ-მარილი ქალის ოჯახისა იყო. გამონაკლისს წარმოადგენდა მთიულეთ-გუდამაყრის მოსახლეობა, სადაც სასიძოს მხარეს დასაწინდ ნივთებთან ერთად მცირეოდენი საშამილ-სასმილიც მიჰქონდა (არაყი, ჭადები, ხმიადები). არსებული წესის თანახმად, სუფრაზე პირველი სადღეგრძელო ვაჟის ოჯახიდან მოტანილი სასმილით უნდა შეესვათ. მათ მიერ მოტანილ სასმელი თუ ერთი ხელი პურობისათვის საკმარისი აღმოჩნდებოდა, ქალის ოჯახს დამატება ალარ უხდებოდა[8].

რამდენიმე სადღეგრძელოს შემდეგ, ვაჟის ოჯახის წარმომადგენლებიდან

---

4 „მოციქული“ — მომთხრობი, დისპანი გაგზავნილი. იხ. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 285.

5 მთხრობელთა უმრავლესობას ხუთშაბათი დღე მიაჩნია ქორწილის დაწყების დღედაც.

6 ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 114; თ. იველაშვილი, სამცხე-ჯავახეთში 1979 წ. მიველინების მასალები, რვ. 2.

7 საერთოდ, ქალები იმ შემთხვევაში სხდებოდნენ სუფრასთან თუ ვაჟის მხრიდან მოსულებში ქალიც იყო.

8 ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 117; თ. იველაშვილი, სამცხე-ჯავახეთში, 1979 წ. მიველინების მასალები, რვ. № 1, 2.

უფროსს დასაწინდი ნივთები უნდა გადაეცა ქალის მამისათვის. სასძლოს და მის დედას წინდის მიღების უფლება არ ჰქონდათ. ეს მხოლოდ ოჯახის უფროსი მამაკაცის მოვალეობას შეადგენდა. მთიულეთ-გუდამაყრის მოსახლეობის თავისებურებას ის შეადგენდა, რომ „ღმერთისა და ხვთიშვილების“ გადიდების შემდეგ ვაჟიანთ მხარე ბელგაში მატანილ მივთებს ამოიღებდა და ქალის დედას გადასცემდა. თუმცა მთხრობელთა დიდი ნაწილი წინდის მიმღებად ასახელებს არა სასძლოს დედას, არამედ ოჯახის უფროს მამაკაცს[9]. მთიულეთ-გუდამაყრის მაგალითზე ი. ჭყონია განიხილავს რა ამ საკითხს, გამოთქვამს მოსაზრებას რომ „ვაჟიანთაგან ქალის დედისადმი ბელგის ნიშანთა გაღაცმა და მისგან მიღება დედას ქალიშვილის ქორწინებაში ერთ-ერთ კითხულ პირად წარმოგვიჩენს“[10]. მართალია, იმერეთის მოსახლეობაშიც დამოწმდა ის ფაქტი, რომ ზოგჯერ წინდის მიმღების სასძლოს დედა იყო[11], მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ერთეული შემთხვევები მეორადი გვიანდელი მოვლენა იყო და მოცემულ მაგალითზე მისი ამგვარი გააზრება ცოტა გაზვიადებული ჩანს.

მოგვიანებით, როდესაც დაწინდვის ცერემონიალში თვით დასაწინდი ქალ-ვაჟის მონაწილეობა აუცილებელი გახდა, წინდს უშუალოდ ვაჟი გადასცემდა საცოლეს. ნადიმის დაწყებისას ისინი ცალ-ცალკე ისხდნენ (სასძლო ქალებში, სასიძო კი მამაკაცებში). მათი სადღეგრძელოს წარმოთქმისას ორივეს ერთად დააყენებდნენ და სუფრასთან მსხდომთაგან უხუცესი — „ბედნიერი“ ქალ-ვაჟს სასმისებს მიაწოდებდა. ქალ-ვაჟი სასმისებს ერთმანეთს სამჯერ შეუცვლიდა, ვაჟი საცოლის მიერ მიწოდებულ სასმისს გამოცლიდა, ხოლო ქალი თავის კუთვნილ სასმისს სამამამთილოს, ან ვაჟის მხრიდან მოსულთა შორის უხუცესს მიართმევდა. სასმისების დაცლის შემდეგ ვაჟი საცოლეს წინდს გადასცემდა და ნადიმის დასასრულამდე სუფრასთან ერთად ისხდნენ.

წინდის გადაცემის შემდეგ ქალ-ვაჟის მხარეები შეთანხმდებოდნენ ნიშნობის დღეზე და იმ ხარჯსა და საჩუქრებზე, რაც ნიშნობის დროს ვაჟის ოჯახს ევალებოდა[12]. ამ შეთანხმების შემდეგ სტუმრები გაემგზავრებოდნენ. იმ შემთხვევაში თუ შორი გზა ჰქონდათ გასავლელი და ამინდიც არახელსაყრელი იყო, ღამეს სასძლოს ოჯახში გაათენებდნენ და მეორე დღის დილით გაემგზავრებოდნენ. მას შემდეგ რაც დაწინდვის ცერემონიალში სასიძოს მონაწილეობა სავალდებულო გახდა, დასაშვები იყო, რომ ის ერთი-ორი დღე სასიმამროს სახლში დარჩენილიყო. უნდა აღინიშნოს, რომ მოსახლეობის უმრავლესობაში ამგვარი სტუმრობის დროს დაწინდული ქალ-ვაჟი ერთმანეთს ერიდებოდნენ. ვაჟი ყოველთვის ქალის ნათესავ-მეზობლებში იძინებდა. შეიძლებოდა ისეც მომხდარიყო, რომ ვაჟი ამ სტუმრობის დროს საცოლეს არც კი დალაპარაკებოდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დაწინდვისათვის განკუთვნილ ნივთებს შეადგენდა თავსაფარი, ბეჭედი და სხვა სახის სამკაულები. რომელთა მიტანა დამოკიდებული იყო ვაჟის ოჯახის ეკონომიკურ შეძლებაზე. წარსულში, საერ-

9 თ. ივერაშვილი სამცხე-ჯავახეთში 1978 წლის მოლინების მასალები, რე. № 1, 2, 3.

10 ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

11 თ. ივერაშვილი, სამცხე-ჯავახეთში 1979—1980 წლების მოლინების მასალები, რე. 1, 2; მისივე, იმერეთში 1981—1982 წლების მოლინების მასალები. რე. № 1, 2.

12 ნიშნობა და მასთან დაკავშირებით გაღებული ხარჯების შესახებ იხ. თ. ივერაშვილი, ნიშნობის წესები სამცხე-ჯავახეთში, მსე, ტ. XX, თბ., 1979.

თოდ, წინდად გაღებული საჩუქარ-ნივთის ღირებულებას დიდი ყურადღება არ ექცეოდა. მაგალითად: სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობაში შეიძლებოდა იგი მხოლოდ თავსაფარი ყოფილიყო. იმერეთში დასაშვები იყო ქალი სულ უმნიშვნელო რამით, — ხელზე წითელი ძაფის შებმითაც კი დაეწინდათ[13]. სამეგრელოს მოსახლეობაში დაწინდვა ზოგჯერ უბრალოდ ხდებოდა: ახალგაზრდა ვაჟს როცა ქალი მოეწონებოდა იგი მის მშობლებს მდაბლად თავს დაუკრავდა და ეს სრულებით საკმარისი იყო, რომ ქალი დანიშნულად მიეჩნიათ. ხდებოდა ისეც, რომ სადმე ჯარიანობაზა თუ ხალხის თავშეყრის დროს ვაჟის მამა ან ბიძა ქალს ქუდს ესროდა თუ მოახვეურებდა, ქალი დანიშნულად ითვლებოდა და უარის თქმა აღარ შეიძლებოდა[14]. მთიულეთ-გუდამაყარში მცირეწლოვანთა დაწინდვისას მის აკვანზე ჰდეს ამოაგდებდნენ და ძაფით გახვრეტილ ქვას შეაბაღდნენ[15]. ძალიან ხშირი იყო წინდად ლითონის ფულის გაღება (მის შესახებ ქვემოთ).

საქართველოს მოსახლეობის დიდ ნაწილში დაწინდვის დროს წინდი მხოლოდ სასიძოს მხარეს უნდა გაეღო. გამონაკლისს წარმოადგენდა სამცხე-ჯავახეთის აჭარისა და თუშეთის მოსახლეობა. მათთან იგი საცოლესაც უნდა გაეგზავნა საქმროსათვის. სამცხე-ჯავახეთში საცოლე საქმროს თავსაფარს უგზავნიდა,[16] თუშეთისა და აჭარის მოსახლეობაში საქმროსადმი საცოლეს მიერ გაგზავნილ საჩუქარს წარმოადგენდა საკუთარი ხელით დამზადებული სათუთუნე||ქისა, ჩახსაკრავები და სხვა სახის წვრილმანი ნივთები[17]. დაწინდვის დროს თავსაფრის მიტანა ვაჟის ოჯახის მიერ სასძლოსათვის დამახასიათებელი იყო საქართველოს ყველა კუთხეების მოსახლეობისთვის.

მკვლევართა ნაწილი ვარაუდობს, რომ თავდაპირველად დაწინდვა || ბიოლგისათვის „თავსაბურავი არ იყო დამახასიათებელი, მისი საჭიროება არც უნდა არსებულიყო, რადგან აკვანში მწოლიარე ქალისათვის იგი მოუხერხებელი იქნებოდა". აქედან გამომდინარე იგი მიჩნეულია დაწინდვა || ბიოლგისა და პატარა ნიშნის განმასხვავებლად, რადგან თავსაფარს ამ უკანასკნელისათვის დამახასიათებლად თვლიან[18]. შესაძლებელია, მცირეწლოვანთან დაწინდვის დროს, მართლაც, არ იყო სავალდებულო თავსაფრის მიტანა. მაგრამ სრულასაკოვანთა დაწინდვისას იგი უკვე მის აუცილებელ თანმხლებ ატრიბუტად იქცა და თანდათანობით თავსაფრის მიტანა სავალდებულო წესად დამკვიდრდა.

წინდად თავსაფრის გაღება არ გამორიცხავდა სხვა სახის საჩუქრების და მათ შორის ფულის მიცემასაც. საქართველოს მრავალ კუთხეში ქალის და-

---

13 თ. ივერაშვილი, იმერეთში 1982 წლის მიველინების მასალები, რვ. № 1.

14 თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1955, გვ. 86—87; ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 263.

15 ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 52; თ. ივერაშვილი, სამცხე-ჯავახეთში 1979 წლის მივლინების მასალები, რვ. № 1.

16 ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი № 87, ს. ხოსიტაშვილი, ქორწინების წესები სამცხე-ჯავახეთში, — კრ. მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1972, გვ. 170.

17 თ. სახოკია, დასახ. ნაშრ., გვ. 89; მ. ბექაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 34; თ. ივერაშვილი, 1980 წელს სამცხე-ჯავახეთში მივლინების მასალები, რვ. № 1; მისივე, კახეთის 1979 წლის ექსპედიციის მასალები (ახმეტის რაიონი), რვ. 1.

18 ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

წინდვა ხდებოდა ლითონის მონეტებით, რაც განსაკუთრებით მიღებული იყო საქართველოს მთის მოსახლეობაში. ასე მაგალითად, ხევსურეთში დაწინდვის დროს წინდად აძლევდნენ ვერცხლის ფულს ან ვერცხლის „ცვარს", „ყაწიმს" ან „აბზინტას" (სამკაულებია, რომელსაც ქალები იკეთებენ ტანსამოსზე)[19]. დასაშვები ყოფილა აგრათვე განსაკუთრებით მცირეწლოვანის დაწინდვის დროს, ვერცხლის აბაზიანის ან სამშაურიანის მიცემაც, რომელსაც ქალის მამა ინახავდა[20]. ხევში აკვანში და მცირეწლოვანთა დაწინდვის დროს ვაჟის მამა ქალის მხარეს ნიშანს აძლევდა და საპატრძლოს აკვანზე „ჭდეს დახურავდა". ნიშნად მიღებული ყოფილა ვერცხლის ერთი ჯვრიანი მანეთიანი, უფრო გვიან, ყოველ შემთხვევაში XIX საუკუნის პირველი ნახევრიდან ჯვრიან მანეთიანს შენაცვლებია სამი მანეთი, რითაც ერთი ცხვრის ყიდვა შეიძლებოდა[21]. მთიულეთ-გუდამაყრის, რაჭისა და აჭარის მოსახლეობაში ფართოდ იყო მიღებული წინდად ვერცხლის მანეთიანის მიცემა[22]. მთხრობლები აღნიშნულის საილუსტრაციოდ არა ერთ მაგალითს გვისახელებდნენ[23].

მთიულეთ-გუდამაყრის მოსახლეობის ეთნოგრაფიული ყოფის შესწავლის საფუძველზე, ი. ჭყონიას მოსაზრებით, „პირველ ნიშანთა „ბელგა"—მთიულეთი. „ლიშნის დაჭერა" — ხევსურეთი) შედარებისას ირკვევა, რომ ადრე ქალის ნიშნობისას პირველ მანეთში თეთრი და ქალის სამკაულები უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრებას ისიც უჭერს მხარს, რომ აკვანში ნიშნობისას „ჭდის ამოგდებასთან" ერთად მთიულეთში ვაჟიანი ჩამოჰკიდებდნენ ქვას და სხვა რამ სამკაულს. საფიქრებელია, რომ როგორც თეთრი ისე სხვა სამკაული არა მხოლოდ ნიშნის მოვალეობას ასრულებდა, არამედ თვალისაგან დასაცავ საშუალებასაც წარმოადგენდა. ამას გვაფიქრებინებს გახვრეტილი ქვის ბავშვის ყელზე ჩამოკიდება. აღნიშნულ მონაცემთა ამგვარი გააზრება ნაშრომში ვერცხლის, — როგორც ფულის მოქმედებას გამორიცხავს და, მაშასადამე, მისი მიჩნევა ქალის სიყიდვით დროინდელ გადმონაშთად ფასფუძვლო იქნებოდა"[24]. ნათქვამს დავუმატებდით, რომ მართალია, დაწინდვის დროს გაღებულ „ვერცხლის მანეთიანს", „ჯვრიან მანეთიანს" და საერთოდ, ვერცხლის ფულს გარკვეულ დრომდე არ გააჩნდა საკუთრივ ფულის მნიშვნელობა და სამკაულის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენდა, მაგრამ ეს სრულიადაც არ გამორიცხავს დაწინდვის რიტუალში სიყიდვითი ელემენტის არსებობას. დაწინდვის დროს გაღებული საჩუქრის სახეობა და რაოდენობა კი არა, არამედ თვით ეს რიტუალია სიყიდვითი ხასიათის მანიშნებელი. ამას გვაფიქრებინებს არა მხოლოდ დაწინდვის შინაარსობრივი მხარე, არამედ მისი მრავალგვარ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიურ-შინაარსობრივი მნიშვნელობაც (ამის შესახებ ქვემოთ).

---

19 მ. ბალიაური, ჭორწინების წესები ხევსურეთში (არხოტის თემი) ძველად (ხელნაწერი), რვ. № 1, გვ. 11.

20 გ. ქობულოელი, ხევსურის დაბადება და აღზრდა (1941 წ. ხელნაწერი) გვ. 26.

21 ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 109.

22 ი. ჭყონია დასახ. ნაშრ., გვ. 118; თ. იველაშვილი, საწცხე-ჯავახეთში 1980 წელს მიელინების მასალები, რვ. № 1.

23 ასე მაგალითად, 81 წლის სტეფანე გიორგის ძე გოგრიჭიანის გადმოცემით, მის ბაბუას ვაჟიშვილისათვის გზაში (ონიდან ღებს მიდიოდა) დაუწინდავს თავისი მეგობრის მცირეწლოვანი ქალიშვილი და წინდად ვერცხლის მანეთიანი მიუცია.

24 ი. ჭყონია დასახ. ნაშრ., გვ. 118.

წერილობითი მონაცემებით ირკვევა, რომ საქართველოს ზოგიერთი კუთხის მოსახლეობაში ქალის დაწინდვის დროს წინდად გამოყენებული ყოფილა ტყვია და ფინთიხი[25]. რ. ხარაძე სვანური ეთნოგრაფიული მასალების შესწავლის საფუძველზე ფიქრობდა, რომ დაწინდვის საშუალებად ტყვიისა და ფინთიხის გამოყენება „უნდა წარმოადგენდეს იმ ხანის გარდმონაშთს, როდესაც ქალის ცოლად შერთვა მოტაცების გზით ხდებოდა და, ამდენად, ტყვიას აქ, უკვე შემდეგი ხანისათვის ქალის ძალით წაყვანის სიმბოლური მნიშვნელობა შეუნარჩუნებია“[26]. დასაშვებია, რომ ტყვია და ფინთიხი ამ შემთხვევაში თავდაპირველად წარმოადგენდა ავი თვალისა და ბოროტი სულებისაგან დაცვის ერთ-ერთ საუკეთესო ხალხურ საშუალებას (ტყვია ლითონის, ხოლო ფინთიხი ცეცხლის მნიშვნელობით). ამავე დროს, ქალის მოტაცების გზით ქორწინებას არ უნდა ჰქონოდა ისეთი ფართო ხასიათი, რომ დაწინდვის რიტუალში მას თავიდანვე ასეთი სიმბოლური მნიშვნელობა მიეღო.

დაწინდვის შემდეგ ქალი გათხოვილად || დაწინდულ-დანიშნულად ითვლებოდა და რომელიმე მხრიდან უარი მიუღებელი იყო. გამონაკლისს წარმოადგენდა ისეთი შემთხვევა, როდესაც ერთ-ერთ მხარეს მომავალი ახალი ოჯახის საზიანოდ რაიმე უარყოფითი მემკვიდრეობითი თვისება აღმოაჩნდებოდა, რომლის შესახებაც მოპირდაპირე მხარემ დაწინდვამდე არაფერი იცოდა. თუ ვაჟის მხარე ამბობდა უარს, მაშინ წინდად მიტანილი ნივთების უკან დაბრუნებას აღარ მოითხოვდა. ქალის ოჯახიდან უარის შემთხვევაში ვაჟის მხარეს წინდის ყველა ნივთი უკლებლივ მოციქულის ხელით უკან უბრუნდებოდა.

წერილობითი მონაცემებიდან, კერძოდ, სამართლის ძეგლებიდან ნათლად ჩანს, რომ ერთ-ერთი დანიშნულის (განსაკუთრებით კი ქალის) მხრიდან უარი მეორის მიმართ იმითაც გამოიხატებოდა, რომ უარის მთქმელს წინდის ნივთები უნდა დაებრუნებინა დაწუნებულისათვის და ამ უკანასკნელსაც სრული უფლება ჰქონდა (იმ შემთხვევაში თუ ქალი იყო დაწუნებული) თავის საკუთრებაში დაეტოვებინა ან (თუ ვაჟი იყო უართქმული) მოეთხოვა წინდად გაღებული ნივთების უკლებლივ უკან დაბრუნება[27].

სათანადო წერილობითი და ეთნოგრაფიული მონაცემების უქონლობის გამო ჯერჯერობით მეტად ძნელია, შეიძლება ითქვას შეუძლებელია მიახლოებით მაინც განისაზღვროს თუ საზოგადოების განვითარების რომელი პერიოდიდან დაიწყო ნივთების მიტანით ქალის დაწინდვა. ერთი რამ კი ცხადია: — უკვე ჩვენი წელთაღრიცხვიდან V საუკუნეში ეს წესი დამკვიდრებული და ჩამოყალიბებული სახით უნდა არსებულიყო საქართველოში. ამ ვარაუდის დამადასტურებელ ერთ-ერთ თვალსაჩინო ნიმუშად შეიძლება დასახელოთ „წამება წმინდისა შუშანიკისა დედოფლისა“. მასში გარკვევით არის აღნიშნული, რომ ვარსქენ პიტიახშის მიერ ნაცემ-ნაგვემი შუშანიკი, როდესაც იაკობ ხუცესმა ციხეში მოინახულა, შუშანიკმა თხოვა „ხუცეს მიუ-

25 ნ. ჯანაშია, აფხაზები, — „მოამბე“. 1897, № 5; რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

26 რ. ხარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 86.

27 ი. დოლიძე, ძველი აღმოსავლეთის სამართალი, თბ., 1960, გვ. 27—28; ქართული სამართლის ძეგლები, 1. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, კომენტარი და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ, თბ., 1963, გვ. 243, 539 და ა. შ.

ძღუანოა სამკაული ესე მისი? ნუუკუ ითხოვდეს, რამეთუ მე ამას ცხორებასა არღარად მეკმარები". ჰონებთან საბრძოლველად წასვლის წინ ვარსქენმაც მოითხვა ძუშანიკისაგან ის ნივთები, რაც მას სამკაულად მიუტანია. ამისათვის მან იაკობ ხუცესი დაიბარა და უბრძანა, რომ „უწყია ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა. და ჩემი სამკაულები მას არ დაუტეო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს.— იპოოს ვინმე რომელმან განიკაფოს იგი. მიეედ და მომართუა იგი ყოველივე, რა ცა რაარს". როდესაც ხუცესმა მიართვა პიტიახშს შუშანიკისაგან უკლებლივ დაბრუნებული ყველა ნივთი, მან აღნიშნა: „მერმე ცა იპოოს ვინმე, რომელმან ესე შეიმკოს"[28]. აღნიშნული ფაქტი სამეცნიერო ლიტერატურაში საქართველოში სყიდვითი ქორწინების არსებობის დამადასტურებელ ერთ-ერთ მაგალითად არის მიჩნეული[29]. ჩვენ კი ვფიქრობთ, აქ ლაპარაკია მხოლოდ დაწინდვის დროს მირთმეულ საჩუქარზე. ვარსქენისა და შუშანიკის ამგვარი საუბარი იაკობ ხუცესთან, თვალსაჩინოდ გვიჩვენებს საქორწინო კავშირის განწყვეტის შემთხვევაში მისი ინიციატორის წინაშე დაწუნებულის უფლება-მოვალეობებს ქორწინების (ხელისდადების) საბოლოო ნიშნის მიმართ, რის შესახებაც ზოგადად ზემოთ გვქონდა საუბარი.

დაწინდვა საქართველოს ცალკეული კუთხის მოსახლეობაში სხვადასხვა სახელწოდებით აღინიშნებოდა: — „დაწინდვა", „ხელისდადება", „ბეგა", „ბეჲ", „დანიშვნა", „შანა" ||„შარნა" და ა. შ. მიუხედავად ამ რიტუალის სახელწოდებათა ამგვარი სხვადასხვაობისა, იგი შინაარსობრივად ყველგან ერთი და იგივე და მისი ზოგადქართული სახელწოდებაც „დაწინდვა" თითქმის ყველა კუთხის მოსახლეობისათვის ცნობილი იყო.

მოკლედ ამ სახელწოდებათა შესახებ: ეთნოგრაფიული მასალებიდან და წერილობითი მონაცემებიდან ნათლად ჩანს, რომ წარსულში საქართველოს ყველა კუთხეში ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ტერმინი „დაწინდვა". იგი ყოველგვარი შეთანხმებისა და ხელშეკრულების დამაჯერებლობისათვის გაღებული მატერიალური ღირებულების მქონე სხვადასხვა ნივთის აღსანიშნავად იყო განკუთვნილი, რომელშიც საბოლოო მიღწა კი იგულისხმებოდა[30].

ტერმინ „წინდის" თავდაპირველი ბუნებისათვის (რა თქმა უნდა, შედარებით თავდაპირველი) მეტად საყურადღებო და მნიშვნელოვანია ხევსურული ანდრეზები. რ. ხარაძის მითითებით, სხვა საკითხებთან ერთად „საინტერესოა ანდრეზებში სიტყვა წინდის თავდაპირველი მნიშვნელობით ხმარებაც, აქ დაწინდვის სახით წარმოდგენილია მძევლობის ინსტიტუტი, ხოლო ტერმინი წინდი თვითონ მძევლის გამომხატველია. როგორც ცნობილია, ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინი წინდი გარკვეულ დროს ბევ მნიშვნელო-

---

28 იაკობ ხუცესი, წამება წმიდისა შუშანიკისა დედოფლისა, თბ., 1978, გვ. 27—28.

29 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტფ., 1928; წიგნში 1, გვ. 163; ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა... გვ. 228.

30 სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, თბ., 1949, გვ. 871; ქართული სამართლის ძეგლები. 1. გვ. 405—440... 2. გვ. 134...; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 3, თბ., 1953, გვ. 1025—1026.

ბით იხმარებოდა, რაც ნივთიერსა თუ ფულად ანაზღაურებაში იხატებოდა. ანდრეზებში კი წინდი როგორც ჩანს, უფრო ძველი, თავდაპირველი სახითაა შემონახული, როდესაც პირობის შესრულების თავდება თვითონ ადამიანია, მეს სახით თავია მიცემული და არა მისი ღირებულების ექვივალენტი საქონელი, ნივთი თუ ფული"[31].

მ. კოვალევსკი ტერმინ „დაწინდვის" ძირს — „წინდ" — ქართულ ენაში სომხური ენიდან შემოსულად მიიჩნევდა[32]. აკად. ივ. ჯავახიშვილმა საფუძვლიანად შეისწავლა რა სომხური საისტორიო წყაროები, სამართლიანად აღნიშნა, რომ „თვით სომხებს ამ ცნებისათვის საკუთარი ტერმინი არ ჰქონდათ და სპარსულისაგან ნასესხებ ტერმინს — ქრ. გრავ"-ს, გირაოს ხმარობდნენ. მისი მართებული დასკვნით არც ერთ წყაროდან არ ჩანს, რომ სიტყვა „წინდი" ქართულ ენაში ნასესხებ-შემოსული იყოს რომელიმე სხვა ენიდან[33]. ივ. ჯავახიშვილის ამ მოსაზრების მართებულობის ერთ-ერთ დამადასტურებელს უნდა წარმოადგენდეს ხევსურულ ანდრეზებში შემონახული წინდის ბუნება და შინაარსი.

როგორც აღვნიშნეთ, საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში საკმაოდ ადრეული ხანიდან ყოფაში ფარხოდ იყო გავრცელებული ტერმინი „დაწინდვა". მაგრამ თუ რა დროიდან მოხდა ამ ტერმინის გამოყენება საოჯახო, კერძოდ, საქორწინო ურთიერთობის მოგვარების საქმეში ქალის დაბეგება-დათაციების აღსანიშნავად, მისი ზუსტი განსაზღვრა მეტად ძნელია. წერილობითი მონაცემებით ირკვევა, რომ უკვე XI—XII საუკუნეებიდან იგი აღნიშნული მნიშვნელობით ფართოდ უნდა ყოფილიყო ხმარებული საქორწინო ურთიერთობაში. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების 1103 წლის დადგენილებაში სპეციალური ბუხლი ეძღვნება საქორწინო ურთიერთობის მოწესრიგებას და კერძოდ, — დაწინდვას. მასში აღნიშნულია, რომ „კუალად ამასაც განვსაზღვრებთ, რაითა ამიერითგან არღარა ეკურთხოედინ გვრ-ნნი, ჩჩულთა ქალ-ყრმათა, არამედ უკუეთუ საჭიროდ რადმე იყოს მშობელთა მათ დიად დაუწინდნენ იგინი ურთიერთას"[34]. „ვეფხისტყაოსანშიც" გეხედება ტერმინი „დაწინდვა" აღნიშნული მნიშვნელობითა და შინაარსით. კერძოდ, როდესაც ჭაჭეთის მეფემ ნესტან-დარეჯანი თავისი მცირეწლოვანი ვაჟის საცოლედ გამოაცხადა, მის შესახებ რუსთველი 1227-ე სტროფში ამბობს: „ქვე დაუწინდავს საცოლედ როსლან ცოტასა ყმისადა"[35].

მეტად საინტერესოდ გამოიყურება ტერმინები „ხელისდადება", „ხელსადები", „ხელის დაკვრა", ყველა ესენი წარსულში საქართველოს მრავალ კუთხეში საქორწინო ურთიერთობის მოწესრიგების საქმეში დაწინდვის სინონიმად იხმარებოდა (სამცხე-ჯავახეთი, ქართლი, კახეთი, ხევსურეთი, რაჭა და

---

31 რ. ხარაძე, ხევსურული ანდრეზი—ხალხური სამართლის წყარო, — „მიმომხილველი", 2, თბ., 1951, გვ. 394.

32 М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, I, გვ. 164—165.

33 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი 2, გვ. 462.

34 ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 134; ქართლის ცხოვრება, 1. თბ., 1955, გვ. 177, 185 და ა. შ. ქრთული სჰმრთლის ძეგლები, III, გვ. 117, 118; ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 442.

35 შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 229.

ა. შ.)[36]. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არა მხოლოდ აღნიშნული ტერმინები გამოიყენებოდა დაწინდვის აღსანიშნავად, არამედ ამ რიტუალის დროს დასაწინდ ქალზე ხელისდადების — ხელის დაკვრის წესიც სრულდებოდა. ასე მაგალითად: სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობაში ქალის დაწინდვის დროს, როდესაც სასძლოც იქ იყო, სამამამთილო ან ვაჟის მხრიდან ყველაზე უხუცესი წინდის ნივთების გადაცემისას სასძლოს მხარეს ან თავზე ხელს დაადებდა და ისე დალოცავდა. წერილობითი მონაცემებით, ქართლში ქალის დათავისების მიზნით ნიშნის გადაცემასთან ერთად საჭირო ყოფილა ქალზე ხელის დადება. — „მხარზე დაკრავდნენო ხელს ამორჩეულ ქალს"[37].

ხელის დაკვრით ქალის დაწინდვის შედარებით სრული სურათი შემორჩენილი იყო საქართველოს მთაში, — კერძოდ ხევსურეთში. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში დაცული საარქივო მასალებით, ხევსურეთში „დანიშვნის" და მოტაცების გარდა იცოდნენ „ქალისად ხელის დაკვრა". „ხელის დაკვრა" ხდებოდა შემდეგნაირად. თუ ქალი მოეწონებოდათ და არ ხერხდებოდა მოტაცება და არც ნიშნის მიცემის დრო იყო (ეჩქარებოდა რომ არავის წაერთმია), ასეთ შემთხვევაში ხდებოდა ხელის დაკვრა. და ეს ხდებოდა მაშინ, როდესაც ხალხი იყო შეკრებილი ერთად. ქეიფის, დღეობის და სხვა სტუმრიანობის დროს ქალს მხარზე ან თავზე ხელს დაჰკრავდა საქმროს ძმა ან ბიძაშვილი და ხალხის გასაგონად იტყოდა: „ხალხო ყველამ გაიგონეთ, რომ ეს ქალი დღეს ამას იქით ჩვენს სახელზედ ას. დღეის ამის იქით ამაზე არავინ იფიქროს რომ თავისუფალია. ყველამ გაიგასად, ყველამ გაიგონას, რო ეს ქალი ქმრიანი ას. არავისად აქვს უფლება რომ ითხოვოს ცოლად"[38].

დაწინდვის მსგავსად, ტერმინი „ხელის დაკვრა" || ხელის დადება", როგორც ჩანს, ქართული უნდა იყოს საკუთრივ და არა რომელიმე ენიდან შემოსულ / ნასესხები. ქართული წერილობითი მონაცემებით, საქართველოს მოსახლეობაში აღნიშნული ტერმინები გარკვეული მნიშვნელობით ფართოდ იყო ხმარებაში ადრეული ხანიდანვე. ისტორიული დოკუმენტებისა და ქართული სიტყვარების მიხედვით, „ხელის დადება" ანუ „ხელის აღმართვა" ეს იყო ადამიანსა თუ საგანზე ხელისდამდების უფლების აღიარება, მისი მფარველობის ქვეშ მოქცევა ხელდებული ადამიანისა თუ საგნისა[39]. საერთოდ, ხელის დადებისა თუ ხელის აღმართვის ფაქტი უხვად გვხვდება ქართულ წერილო-

---

[36] А. Хаханов, Ю. Месхи, 1891, № 3, გვ. 19; Ф. Мтавриев, Простонародная свадьба в Кахети, СМОМПК, 31. 1902, გვ. 151--152; მ. ბალიაური, ქორწინების წესები ხევსურეთში (არხოტის თემი). ხელნაწერი, რვ. 1; ი. ჭყონია, ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, გვ. 123—134; ნ. მაჩაბელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 87; ივ. ჯავახიშვილის სახ. სამცხე-ჯავახეთის ისტ. მუზეუმი, ხელნაწერი № 4, გვ. 12; თ. იველაშვილი, 1976—1980 წწ. სამცხე-ჯავახეთში მიღწევების მასალები, რვ. № 1, 2, 3, 4; მისივე, № 1976—78, 1979—80 წწ. კახეთის ეთნ. ექსპედიციის მასალები. რვ. № 1, 2, 3.

[37] ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 124.

[38] მ. ბალიაური, დასახ. ხელნაწერი გვ. 32.

[39] სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა ქართული, გვ. 915; ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 567; ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII; ქართული სამართლის ძეგლები, I, 409, 451—52; II, 257, 300, III, 257, 762...

ბით წყაროებში[40] და, რაც მეტად საყურადღებოა, მატერიალური კულტურის ძეგლებზე[41] ხელისდამდების უფლების აღიარების მნიშვნელობით.

დოკუმენტური მასალის შესწავლის საფუძველზე ნ. ბერძენიშვილმა ხელის დადების || ხელის აღმართვის წესის არსებობა იმავე ასაკისად ჩათვალა რა ასაკისაც უნდა იყოს „მიწის კერძო საკუთრების დამცველი პოლიტიკური ორგანიზაცია (სახელმწიფო)“[42].

არსებული მონაცემების ანალიზის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილმა და ნ. ბერძენიშვილმა გამოთქვეს მოსაზრება, რომ, საერთოდ, „ხელი“ უფლების ნიშანია და წარმოადგენს ადრეფეოდალური ხანის მემკვიდრეობას[43]. ეს შეხედულება დღეისათვის ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში მიღებული და გაზიარებულია. ბოლო ხანებში გ. მამულიამ უფრო დააკონკრეტა ზემოთ მითითებული მკვლევართა მოსაზრება. 1978 წელს გამოქვეყნებულ თავის მონოგრაფიაში მან ხაზგასმით მიუთითა, რომ „ჴელი“ როგორც უფლების მატერიალური ნიშანი აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე II ათასწლეულის ბოლოსათვის ყალიბდება[44].

ხელის მნიშვნელობის შესახებ ზემოთქმულიდან გამომდინარე საქორწინო ურთიერთობაში დაწინდვის „ხელისდადება“ || „ხელისდაკვრით“ აღნიშნა ნიშნავდა დამწინდველის უფლების აღიარებას დაწინდულ ქალზე, ხოლო „ხელსადები“ კი უშუალოდ იმ ნივთს ეწოდებოდა, რომელსაც ხელისდამდები გაიღებდა დაწინდულ ქალზე „ჴელის“ ნიშნად.

ხელისდადებით ქალის დაწინდვა საერთოდ ძალიან დიდ სიძველეს ამჟღავნებს და ეს სპეციალურ ლიტერატურაშიც აღიარებულ ფაქტს წარმოადგენს. იგი დასტურდება არა მხოლოდ ქართველი და კავკასიელი ხალხის, არამედ სხვა მრავალი ხალხის საქორწინო ურთიერთობის მოგვარების სფეროშიც. უშუალოდ ხელით ქალის დაწინდვის ჩვეულების შესახებ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა. მ. მაქსიმოვი მას უკავშირებს ნაყოფიერების კულტს[45]. ლ. მელიქიშვილის შეხედულებით, შესაძლებელია დაწინდვის ცერემონიალის ხელისდადებით შესრულების მნიშვნელობა, მართლაც, ნაყოფიერების კულტთან იყოს დაკავშირებული, მაგრამ მოცემულ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს უფრო გვიანდელ მოვლენასთან-მფლობელობის სიმბოლოსთან.

---

40 ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 409, 452...; II, გვ. 257, 300..; III, გვ. 257, 762...

41 გ. ჩუბინაშვილი, ქართული დარბაზი., I დარბაზი დიღომში, თბ., 1927; მისივე, Болнисский Сион, Тб., 1941; გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, „მიმომხილველი“, I თბ., 1926; ვ. ბარდაველიძე, გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამანტი I ხევსურული, თბ., 1939; ლ. მელიქსეთბეგი, მეგალითური კულტურა საქართველოში, თბ., 1938; მისივე, Рельефы руки на памятниках материальной культуры феодальной Грузии, მსე IX, თბ., 1957; ვ. ციკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც ისტორიული წყარო, თბ., 1957; ვ. ითონიშვილი, საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში, „მაცნე“, თბ., 1964; მისივე, ხევი ძველად და ახლა, თბ., 1967, და სხვ.

42 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, ნაბ., 1966, გვ. 158.

43 ივ. ჯავახიშვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 108; ნ. ბერძენიშვილი, დასახ., ნაშრომი, გვ. 135—191.

44 გ. მამულია, კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბება ძველ საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 173.

45 М. Максимов, Об одном свадебном обряде, ЮО, №4.

ამავე დროს არ უნდა იქნეს დავიწყებული ის ფაქტიც, რომ ხელისდადების რიტუალის შემსრულებლად პირველ რიგში გვევლინება სასიძოს მამა, ბიძა, ბიძაშვილი, ე. ი. გვარის წარმომადგენელი. ეს კი უფლებას გვაძლევს დაწინდვის ცერემონიალს ამგვარი მნიშვნელობით (შინაარსობრივადაც) და ამ ფორმით (ხელისდადებით) შესრულება საზოგადოების განვითარების გარკვეული საფეხურიდან ვივარაუდოთ[46]. ავტორის მიერ გამოთქმული ეს მოსაზრება საინტერესოა, მაგრამ არ მიუთითებს თუ ამ „გარკვეულ პერიოდში" კონკრეტულად საზოგადოების განვითარების რომელი პერიოდი იგულისხმება.

რაც შეეხება „დაწინდვის" სინონიმ სხვა ტერმინებს — „ბელგა" || „ბეჲ", „ნიშანი || „დანიშვნა", და ა. შ. არაქართული წარმოშობის სიტყვებია და მეზობელ ხალხთა ენებიდანაა შემოსული. კერძოდ, აღნიშნული ტერმინები თურქულენოვანი ხალხებისათვისაა დამახასიათებელი და მათ ეტიმოლოგიურ კვლევასაც უმთავრესად ამ ენებისაკენ მივყევართ. ამ ტერმინებიდან გამონაკლისს უნდა წარმოადგენდეს „ბეჲ ბელგა". მართალია, იგი თურქულ ენაში ფართოდ იყო და დღესაც არის გავრცელებული[47], მაგრამ აქაც ნეოლოგიზმთა რიგს მიეკუთვნება და ახალი შესული ჩანს. „ბეჲ" || „ბელგა" ქართველი ხალხის ყოფაში წარსულში ფართოდ იყო გავრცელებული. მას ქართულ სიტყვარებში არ გააჩნია ვრცელი ეტიმოლოგიური განმარტება. გამონაკლისს წარმოადგენს სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, სადაც საინტერესო ცნობა გვხვდება. მასში ერთ ადგილზე „ბეჲ" || „ბე" განმარტებული არაა და მხოლოდ მითითებულია: „ნ. „არაონი". ხოლო „არაონი" კი შემდეგი სახითაა განმარტებული: „ეს არის მცირე საწინდარი რომელსა თურქნი ბე-ს უწოდებენ"[48].

ა. ნეიმანის ქართულ სინონიმთა ლექსიკონშიც „არაონი" განმარტებულია როგორ ბე[49]. ამ ტერმინის უფრო სრული ახსნა მოცემულია დ. ჩუბინაშვილის მიერ. მას „არამონი", „არაონი", „რამონი", „რიმონე" — განმარტებული აქვს როგორც მცირე საწინდარი, რომელიც ბერძნულია[50]. მისი ამ განმარტებიდან ჩანს, რომ აღნიშნული ტერმინი ბერძნული ენებიდანაა შემოსული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ არაონი მხოლოდ ქართულ სიტყვართა ერთ ნაწილშია მოცემული და სხვა წერილობითი მონაცემებითა თუ ეთნოგრაფიული მასალებით კი საერთოდ არ მოწმდება.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შესაძლებლად მიგვაჩნია, რომ ამ ჩვეულების ჩამოყალიბება-გაფორმების სათავეები სოციალური უთანაბრობის, კერძოდ, კერძო საკუთრების წარმოშობის ხანას დაუკავშიროთ. ყოველ შემთხვევაში დაწინდვის ჩვეულების შინაარსობრივი და მას სახელწოდებათა შინაარსობრივ-ეტიმოლოგიური განხილვა საფუძველს გვაძლევს აღნიშნულ საკითხს ამ კუთხით შევხედოთ. რა თქმა უნდა ჩვენი ეს ვარაუდი ჰიპოთეზური ხასიათისაა და მას ჯერჯერობით დასაბუთების პრეტენზია არ გააჩნია.

---

[46] Л. Меликишвили, Некоторые стороны осетинского свадебного ритуала,—„Кавказский этнографический сборник", V, т. 2. Тб., 1979, გვ. 158.

[47] Д. А. Магазаник, Турецко-русский словарь, М., 1945, გვ. 69.

[48] სულხან-საბა ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58.

[49] ა. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 52.

[50] დ. ჩუბინაშვილი, Грузинско-русский словарь, 1887, გვ. 43.

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ დაწინდვა წარმოადგენდა სასძლოდ შერჩეული ქალის დათავისება-დაპატრონებას, მასზე ხელის დადებას, ვაჟის ოჯახის უფლების აღიარებას. მართალია, წინდად გაღებული ნივთები ამ დროს სასძლოს საკუთრებას წარმოადგენდა და თითქოს მასში არ გვხვდება სყიდვითი ელემენტები, მაგრამ თვით რიტუალი ქალის დაწინდვა თავისთავად გულისხმობდა სყიდვით ელემენტებს. ვაჟის ოჯახს გარკვეული ნივთი-საჩუქარი უნდა გაეღო იმისათვის, რომ სასძლოდ შერჩეულ ქალს დაპატრონებოდა, თავისი ღუღების ქვეშ ყოლოდა. საჩუქრის მიღება კი, თავის მხრივ, უკვე გარკვეულ ჯილდებულებას გამოხატავდა მიმღების მხრიდან გამღების წინაშე. იგი შემდეგში თანდათანობით სყიდვით ელემენტად იქცა და ამ სახით შევიდა დაწინდვის რიტუალში და საერთოდ, საქორწინო ურთიერთობის მოწესრიგების სფეროში.

საქართველოს მოსახლეობაში დღეისათვისაც კიდევ გვხვდება დაწინდვის ცალკეული შემთხვევები, მაგრამ მას დიდი ხანია დაკარგული აქვს ადრინდელი მნიშვნელობა და მხოლოდ სიმბოლურ ხასიათს ატარებს.
ამ უკანასკნელ ხანებში მის შესრულებას მაშინ აქვს ადგილი, როცა ქალ-ვაჟის დაქორწინება ხდება მათი ნება-სურვილით, მაგრამ „გარიგებით", ე. ი., როცა სასიძო „მოციქულს" აგზავნის საცოლეს ოჯახში.

Т. В. ИВЕЛАШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРУЧЕНИЯ ПО ГРУЗИНСКИМ ЭТНОГРАФИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Резюме

На основе сравнительного анализа этнографических материалов, письменных источников и данных специальной литературы в статье на примере изучены обычаи обручения. В итоге исследования установлены как характерные особенности местных традиций, так и обрядовые нормы, присущие грузинскому обручальному ритуалу в целом.

В статье особо рассматриваются вопросы происхождения различных элементов обручения, тенденции их видоизменения и развития в соответствии с переменой общественно-экономических условий жизни народа. Показаны последствия трансформации обручения, установлены взаимосвязи между формой и содержанием отдельных терминов, связанных с рассматриваемым феноменом.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

ნუგზარ ანთელავა

ნათესაურ ურთიერთობათა გუნებრის საკითხისათვის

(„მითორგინაფა")

საკითხი ნათესაობისა და ნათესაურ ურთიერთობათა ბუნების შესახებ ერთ-ერთი საინტერესო პრობლემათაგანია ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში. ჯერ კიდევ ლ. მორგანი ქორწინებისა და ოჯახის თავდაპირველი ფორმების მისეულ რეკონსტრუქციაში ამოდიოდა იქიდან, რომ მამობა თავის საფუძველში ბიოლოგიურ მოვლენას წარმოადგენს და რომ ტერმინი „მამა" წარმოდგა იმ მამაკაცის აღსანიშნავად, რომელსაც ადამიანის გაჩენაში ედო წილი. როგორც მიუთითებენ, სწორედ ამან განაპირობა რიგი უზუსტობანი მორგანისეულ რეკონსტრუქციაში[1]. მართალია, არ შეიძლება ბიოლოგიური საწყისის სრული უარყოფა ნათესაურ დამოკიდებულებებში, მაგრამ არც იმის უგულებელყოფა შეიძლება, რომ დედ-მამას შვილების მიმართ გარკვეული უფლება-მოვალეობანი აკისრია; სხვაგვარად რომ ვთქვათ, დედობა და მამობა ერთდროულად ბიოლოგიურიცაა და სოციალურიც, თუმცა ეს ერთიანობა შედარებითი ხასიათისაა და განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე საზოგადოების მიერ არაერთგვაროვნად შეიმეცნება.

ზემოხსენებული პრობლემა 60-იან წლებში გაცხოველებული კამათის საგანი გახდა ჟურნალების „Man"-ისა და „Philosophy of science"-ის ფურცლებზე, სადაც აღინიშნა, რომ ნათესაური ურთიერთობები განაყოფიან ორ თვისებრივად განსხვავებულ საფეხურად — ბიოლოგიურ-გენეტიკურ ნათესაობად და სოციალურ ნათესაობად[2]. ხსენებული დებულება ემყარება იმ მრავალრიცხოვან მასალას, რომლის მიხედვითაც უკლასო საზოგადოების საფეხურზე მყოფ ხალხებში დედობისა და მამობის გაყოფა ბიოლოგიურ და სოციალურ ასპექტებად ძალზე გავრცელებულ მოვლენას წარმოადგენდა. სწორედ ამის გამო ინგლისურენოვან სპეციალურ ლიტერატურაში ბიოლოგიური მამობა აღინიშნება ტერმინით „genitor", სოციალური კი—„pater"; რუსულ ენაში პირველის ექვივალენტია „породитель",[3] ხოლო ქართულში შეიძლება იყოს „გამჩენი".

რამდენადაც ნათესავებს შორის განსაზღვრულ უფლება-მოვალეობათა არსებობა გამომდინარეობს მათი არა ბიოლოგიური ურთიერთობიდან, არამედ სოციალურიდან, საბჭოთა ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში დამკვიდრებულია აზრი, რომლის თანახმად ნათესაობა თავისი არსით სოციალურ მოვლენას წარმოადგენს[4].

---

[1] Ю. И. Семёнов, Происхождение брака и семьи, М., 1974, გვ. 36—37.

[2] Philosophy of science, vol. 30, № 3, 1963; vol. 31, № 3, 1964; „Man", vol. 64, art. 130, 217, 1964; vol. 65, art. 38, 65, 108, 109, 1965.

[3] Ю. И. Семёнов, დასახ. ნაშრომი, გვ.38.

[4] იქვე, გვ. 39; იქვე იხ. სათანადო ლიტერატურა.

თავისთავად ცხადია, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ისეთი ეთნოგრაფიული მასალის გამოწიაღებას ან უკვე აღწერილის ახლებურად გააზრებას, რომლებიც ხელს შეუწყობენ აღნიშნული პრობლემების შემდგომ შესწავლას.

ქვემოთ ვეხებით სამეგრელოს ეთნოგრაფიულ ყოფაში უკანასკნელ დრომდე შემორჩენილ წეს-ჩვეულებას — „მითორგინაფას", რომელიც თავის დროზე აღწერა თ. სახოკიამ.

გავიხსენოთ „მითორგინაფა".

„...შვილად აყვანის აქტი მაშინღა ითვლება... კანონიერად, როცა შეასრულებენ ჩვეულებას, რომელიც მაყურებელზე სტოვებს უშვილო დედაკაცის მიერ შვილის შობის შთაბეჭდილებას... შვილად აყვანის ცერემონიის რამდენიმე დღის წინათ მომავალს დედას თავი ისე უჭირავს, როგორც ორსულობის უკანასკნელ დღეებში მყოფ მშობიარეს; მუცელზე ბალიშს იკეთებს, რომ გამობერილად ეჩვენოს მაყურებელს; ნელა მოძრაობს, კვნესით და სულის ბრუნებით. მეზობელი ქალები მის მდგომარეობას თანაგრძნობით და სერიოზულად უყურებენ, ეკითხებიან თუ როდის მოილოგინებო. ბოლოს თვით „მოლოგინებაც" დგება: „მშობიარე" ლოგინში ჩაწვება, კვნესის სწორედ ისე, როგორც ბავშვის დაბადების დროს მელოგინენი, ბებია თავს დასტრიალებს, რჩევას აძლევს. ამშვიდებს... და ამ დროს ლოგინში შეცგორებენ ბავშვს. აქედან დაერქვა თვით პროცესს „სქუაში მითორგინაფა" (შეგორება შვილისა). ბავშვის ატარების დროს ყველანი ჩქარობენ მიულოცონ დედას მშვიდობით შეძენა ვაჟისა. მშობიარე კიდევ რამდენსამე დღეს დარჩება ლოგინში. ამ შემთხვევაში საჭმელად აძლევენ საგანგებოდ მომზადებულ ტიბუ-ს[5] (თბილს) ანუ სახვრეპ წვენს. ახალი მშობლები „ნაშვილევს" ისე ზრდიან, როგორც საკუთარს. მეზობლებიც ასეთად თვლიან"[6].

„მითორგინაფას" ჩვეულება შედარებით მოკლედ აღწერილი აქვს ს. მაკალათიას „...წინასწარი შეთანხმებით ორსული ქალისაგან ბავშვს იშვილებენ და უშვილო ქალი მუცელზე ბალიშს გაიკეთებდა, ვითომ ორსულად იყო. როდესაც ორსული ქალი მოიმშობიარებდა, უშვილო ქალიც ლოგინად წვებოდა და როგორც მშობიარე კვნესოდა. ამ დროს მალულად მოიყვანდნენ ახლად დაბადებულ ბავშვს და მას ლოგინში შეუგორებდნენ, რასაც ეწოდებოდა „მითორგინაფა" ან „მითოდგუმა" და ასეთი ბავშვი ითვლებოდა მის ნამდვილ შვილად"[7].

აღწერილი ჩვეულება არაერთგზის შესულა სამეცნიერო ლიტერატურაში და ყველა ავტორთან გააზრებული იყო, როგორც კუვადის გადმონაშთი. აი, რას წერს მის შესახებ თ. სახოკია: „მეგრული „სქუაში მითორგინაფა" მოგვაგონებს აფრიკის ზოგიერთ ტომთა ასეთსავე ჩვეულებას, რომელსაც ლიტერატურაში ეძახიან Cuvade-ს ანუ გამოჩეკას. „გამოჩეკა" ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის III საუკუნეში იცოდნენ თანამედროვე მეგრელების წინაპრებმა — ტიბარენებმა (მეგრულად — ტბაზე მოსახლენი), რომელნიც თანამედროვენი იყვნენ ალექსანდრიის პოეტის აპოლონ როდოსელისა.

---

[5] „ღომისა და ოჯალეშის ნადუღისაგან აკეთებდნენ ტიბუს — მოსქო ცხელ ხსნარს" (გ. ელიავა, მზარეთმცოდნის თვალით, თბ., 1978, გვ., 45).

[6] თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 75.

[7] ს. მაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 270—271.

„ტიბარენები მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში (ცხოვრობდნენ, იქ დღესაც ცხოვრობენ მეგრელები ანუ ლაზები... აი, რას წერს აპ. როდოსელი ამ ჩვეულების (სქუაში მითორგინაფა ანუ ვაჟის შეგორება) შესახებ: „ორსული ქალი მოილოგინებს თუ არა, მისი ქმარი მოყვება კვნესას ჩაწვება ლოგინში და თავს შეიხვევს. ამ დროს ქალებს მოაქვსთ მასთან ყუათის მომგვრელი საჭმელი, ტანის საბანად წყალს უცხელებენ, როგორც ამას უშვრებიან მელოგინე ქალებს (Argonavtide II. Apollonius de Rhodes, ნამოწმები Charles Letourneau-ს მიერ მის „Marriage primitif“-ში გამოცემა 1889 წ. პარიზი“)[8].

30-იან წლებში „მითორგინაფას“ შეეხო პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი და იგი კუვადის წესს დაუკავშირა[9].

ს. მაკალათიამ აღწერა რა ჩვენთვის საინტერესო ჩვეულება დაასკვნა, რომ „...„მითორგინაფა“ წარმოადგენს „კუვადას“ (Cuvade) ...ნაშთს და ახასიათებდა დედამთავრული ოჯახიდან მამამთავრულზე გადასვლის პერიოდს“[10]. ავტორი იმოწმებს აპ. როდოსელის მიერ აღწერილ და ტიბარენებში გავრცელებულ ჩვეულებას, ასევე სტრაბონის ცნობებს მსგავსი ჩვეულების არსებობის შესახებ დასავლეთის იბერებში, კელტებსა და სკვითებში[11].

მოგვიანებით ამ საკითხით დაინტერესდა აკად. გ. ჩიტაია, რომელმაც „მითორგინაფა“ კუვადის ჩვეულებას დაუკავშირა[12]. აღნიშნავს რა, რომ „ძველ კოლხეთში თოხის კულტურა განვითარებული სახით იყო წარმოდგენილი ბრინჯაოს ეპოქის მთელს მანძილზე“, გ. ს. ჩიტაია ასკვნის: „მატრიარქატიდან პატრიარქატისაკენ... გარდამავალი პერიოდი თავის ასახვას პოულობს არამარტო საწარმოო იარაღების გარდამავალ ფორმებში, არამედ ხალხურ ჩვეულებებშიც. მხედველობაში გვაქვს ტიბარენებსა, მეგრელებსა და ბასკებში დამოწმებული კუვადა, რომელიც საზოგადოებრივი განვითარების ამ გარდამავალი საფეხურის დამახასიათებელ მოწმობას წარმოადგენს“[13].

უკანასკნელ ხანებში აღნიშნულ ჩვეულებას შეეხო პროფ. ალ. რობაქიძე, რომელიც მხარს უჭერს თ. სახოკიასგან მომდინარე თვალსაზრისს[14].

ასეთია საკითხის ისტორია. ავტორთა ერთ ნაწილთან ეს მასალა, სხვა მონაკვეთებთან ერთად, კულტურულ-ისტორიული კავშირების მაჩვენებელია, ერთი მხრივ, ტიბარენებსა და მეგრელებს შორის, მეორე მხრივ, ბასკებსა და ქართველებს შორის (თ. სახოკია, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ს. მაკალათია, გ. ჩიტაია), *ხოლო მეორე ნაწილთან გვეკლინება, როგორც ქართული ნიმუში გადა-*

---

[8] თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 75.

[9] Л. Меликсет-Беков, К вопросу об обычае кувады на Кавказе, Юбил. сборник, в честь акад. Н. Я. Марра, АН СССР, 1935. გვ. 732.

[10] ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 271.

[11] იქვე.

[12] G. Tschitaya, Hackbaukultur in Colchis. Veröffentichungen des Instituts für Deutsche Volkckunde, Bd. 13. Berlin, 1957; მისივე, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში (კოლხეთში), ისტ. ინსტ-ტის შრომები, ტ. IV, 2, 1959.

[13] გ. ჩიტაია, თედო სახოკიას სამეცნიერო მოღვაწეობა თედო სახოკია, კრებული, თბ., 1969, გვ. 12.

[14] ალ. რობაქიძე, ტრადიცია და ცხოვრების წესი, სერია: „ტრადიცია და თანამედროვეობა“, თბ., 1981., გვ. 27—28.

მონაშთისა, რომლის გამოყენება შესაძლებელია კულტურის ადრეული საფეხურის რეკონსტრუქციისათვის (ალ. რობაქიძე).

იმისათვის, რომ ავხსნათ აღნიშნული ჩვეულების შინაარსი, აუცილებელია მოკლედ მაინც შევეხოთ ზოგად ეთნოგრაფიაში Cuvade-ს სახელით ცნობილ ჩვეულებას.

მოყოლებული ანტიკური ხანიდან, ახალი პერიოდის ჩათვლით მრავალ ავტორთან ვხვდებით ჩვეულებების აღწერას, რომლებმაც მოგვიანებით კუვადის (ფრანგ. Cuvade გამოჩეკა) სახელწოდება მიიღო. ზოგად ეთნოგრაფიაში ამ ტერმინით აღინიშნება რიგი ქცევის წესებისა და ნორმებისა, რომლებიც ბავშვის დაბადებასთან არიან დაკავშირებულნი და რომლებსაც ერთი საერთო ნიშანი აერთიანებთ — ყველა მათგანი განეკუთვნება არა დედას, არამედ მამას.

ჩვეულების თანახმად, ბავშვის დაბადების წინ და განსაზღვრული დროის შემდეგაც მამას ეკრძალება მუშაობა. ბარი იარაღის ხმარება. ვალდებულია დაიცვას დიეტა; ხშირ შემთხვევაში წევა ლოგინში, როგორც მშობიარე და ა. შ.

ჯერ კიდევ XIX ს-ის დასასრულსა და XX ს-ის დასაწყისში კუვადის შესახებ გამოითქვა ორი სხვადასხვა აზრი. პირველის თანახმად (ბახოფენი, ტაილორი), კუვადის ჩასახვა განეკუთვნება დედისეული გვარიდან მამისეულზე გადასვლის პერიოდს, როდესაც მამა ითხოვს უფლებების განმტკიცებას შვილებზე, რომლებიც აღრე დედასა და მის გვარს ეკუთვნოდნენ: კუვადისათვის დამახასიათებელი სიმბოლური აქტის საშუალებით მამა თავისად ცნობს შვილებს. მეორე თვალსაზრისი ამ ჩვეულებას მაგიის თეორიის პოზიციებიდან ხსნის (ტაილორი, ფრიზერი)[15]. მაგიური აზროვნების თანახმად ადამიანს შეუძლია ბუნებრივი გზით გავლენა იქონიოს მატერიალურ საგანსა თუ მოვლენაზე, რათა მიიღოს სასურველი შედეგი. ორივე თვალსაზრისს დღემდე თავისი მომხრეები ჰყავს. იმ ავტორებთანაც კი, რომლებიც მხარს უჭირენ პირველ მოსაზრებას, აღიარებულია კუვადას ჩვეულებაში მაგიის განსაზღვრული ელემენტების არსებობა[16]. აქვე უნდა ითქვას, რომ კუვადა ფიქსირებულია ისეთ ხალხებში, რომლებშიც ნათესაობა დედის ხაზით აითვლება, მაგ., მელანეზიელებში, არაპაკებსა და მაკუშებში[17]. თავისთავად ცხადია, რომ აქ მამის რაიმე უფლებებზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია.

აღნიშნულმა ფაქტმა და იმან, რომ მაგიის ელემენტები დამახასიათებელია კუვადასთან დაკავშირებულ ყველა ჩვეულებასთან, დაბადა აზრი, არ შეიძლება მისი ახსნა ვიწრო ასპექტით, კერძოდ, შობის იმიტაციით.[18]. მაგია კუვადისათვის დამახასიათებელია არა როგორც გვიანი მოვლენა, უკვე ჩამოყალიბებულ ჩვეულებაზე დაფენილი, არამედ ჩასახვის დროიდანვე არსებული; მხოლოდ მოგვიანებით წამოიწევს წინა პლანზე მამის სურვილი ხაზი გა-

---

[15] А. М. Хазанов, Загадочная кувада, „Этнографы рассказывают", М., 1978. გვ. 41—42; იქვე, იხ. ლიტერატურა კუვადაზე.

[16] С. А. Токарев, Сущность и происхождение магии, Труды Ин-та этнографии АН СССР, 1959, т. 51, გვ. 16.

[17] А. М. Хазанов, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

[18] იქვე, გვ. 44.

უსვას თავის პრიორიტეტსა და როლს ბავშვის გაჩენაში, თავის უფლებებს შვილებზე[19].

როგორც ვნახეთ, კუვადის სახელით ცნობილი ჩვეულება დაკავშირებულია მხოლოდ და მხოლოდ მამასთან და არა დედასთან; ჩვეულებაში პირველადია მაგიის ელემენტები, რაც გამოიხატება მშობიარობისადმი ხელშეწყობის სურვილში, ხოლო განაცხადი მამობრივ უფლებებზე— მეორადი.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, აქვე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ „მითორგინაფა“ და კუვადა თვისებრივად განსხვავებული ჩვეულებებია.

ახლა გავეცნოთ ჩვენ მიერ ველზე მიკვლეულ დასავლურ-ქართულ მასალას; დავიწყოთ მეგრულით.

Ძველად სამეგრელოში თუკი ახალ რძალს ერთი წლის განვლის შემდეგ შვილი არ ეყოლებოდა, იტყოდნენ: „ნერჩი გოჭყორელი რენია“ (ფუძე გამწყრალი არისო); თვლიდნენ, რომ მის შემოსვლას ოჯახში ფუძის მფარველი („ნერჩი პატონი“) უკმაყოფილებით შეხვდა და ამის გამო ერთმა წელიწადმა, რომელიც პატარძლისთვის ახალ ოჯახში თავისებური აკლიმატიზაციის პერიოდი იყო, უნაყოფოდ ჩაიარა. ამიტომ ოჯახის წევრი ქალები ასრულებდნენ ე. წ. „ნერჩი გითოხვამას“ (ფუძის გამოლოცვა). ამ დღისთვის რაიმე საგანგებო მზადება არა ჰქონიათ და მისი შესრულება შეიძლებოდა ნებისმიერ „გეკულა“[20] დღეს. „ნერჩი გითოხვამა“ აუცილებლად სამზადში უნდა მომხდარიყო მამაკაცთა დაუსწრებლად. უშვილო ქალს დაჩოქილს უნდა შემოევლო კერიის გარშემო სამჯერ ისე, რომ წინ ოჯახის უფროსი ქალი გასძღოლოდა ანთებული სანთლით ხელში და თან ელოცა: „ნერჩი პატონი, ვაგაჭყორა დო გუუტიბინე უ ვაიჭარეს, დაშებული აფუდა სი ქაპატიი, სქანი სახელი ხვამელი“ (ნერჩი ბატონო, ნუ გაუწყრები და წყალობას ნუ მოაკლებ უბედურს, თუ დანაშაული აქვს, შენ აპატიე, შენი სახელი დაილოცოს).

თუკი „ნერჩი გითოხვამა“ ვერ უშველიდა ქალს, მაშინ იტყოდნენ: „თეჭიანი ნერჩის აფუ ჰოფილი“ (იქაური ნერჩს ჰყავს შეპყრობილი) და მამრობულ სახლში აგზავნიდნენ. იქაც მსგავსი რიტუალი სრულდებოდა. მხოლოდ ნერჩს შესთხოვდნენ „გაეშვა“ ქალი ქმრის ოჯახში. თუ ესეც უშედეგოდ ჩაივლიდა, ქალი „მოსქე—წაჩხურის“[21] ეკლესიაში მიჰყავდათ გამოსალოცად; ყოფილა შემთხვევები, რომ უკვე „მოსქე-წაჩხურიდან“ მობრუნებული მუცელზე ბალიშს აიკრავდა და ისე დადიოდა, როგორც ფეხმძიმე... ბოლოს დაასკვნიდნენ, „უსქე“ (უნაყოფო) ყოფილაო და გადაწყვეტდნენ ბავშვის აყვანას.

შეიგულებდნენ ორსულ ქალს, გამოაკითხავდნენ ოჯახის და წინაპრების ავკარგიანობას და თუ ყველა მონაცემი დააკმაყოფილებდათ, წინასწარი შეთანხმების შემდეგ, ეწვეოდნენ საჩუქრებით დატვირთულნი. ვიდრე ჩვილს წამოიყვანდნენ ტარდებოდა რიტუალი, რომელსაც „ძუძუშა კიბირიში გედგუმას“ (ძუძუზე კბილის დადგმა) ეტყოდნენ. უშვილო ქალს ბავშვის დედის ძუძუზე კბილი უნდა დაედგა და ეთქვა: „სი — დიდა, მა — სქუა“ (შენ — დედა, მე — შვილი), რაზედაც კბილდადგმული პასუხობდა: „სი სქუა, მა—დიდა“ (შენ—შვილი, მე—დედა). ასე ამბობდნენ მაშინაც კი, როცა „უსქე“ ქალი ახალ-

---

[19] А. М. Хазанов, დასახ. ნაშრ., გვ. 44—45.

[20] „გეკულა“ დღეს სამეგრელოში იწოდება სამშაბათი, ხუთშაბათი, შაბათი და კვირა.

[21] „მოსქე-წაჩხურის“ ხატი შვილიერების მომნიჭებლად ითვლებოდა.“

შობილის დედაზე უფროსი იყო. ამის შემდეგ ოჯახებს შორის მჭიდრო ნათესაური კავშირი მყარდებოდა და ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ. ბავშვი ამ დღიდან დაანლოებით ერთი კვირის შემდეგ მოჰყავდათ სახლში. ამასობაში მომავალი დედა მუცელზე ბალიშაკრული დადიოდა. ჩვილის მოყვანის დღეს საგანგებოდ მოიწვევდნენ ბებია ქალს — „დედოფანიას დედოფანიას"[22] და ქალს „მოსალოგინებლად ჩააწვენდნენ. მერმე ყოველივე ისე სრულდებოდა, როგორც ეს თ. სახოკიასა და ს. მაკალათიას აქვთ აღწერილი.

„მითორგინაფას" მსგავსი ჩვეულება განსხვავებული სახით დავამოწმეთ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც. ასე მაგ., გურიაში შვილის აყვანის დღეს მოიწვევდნენ ახლო ნათესავებს, აგრეთვე ბებია ქალს. მომავალი დედა ლოგინად წვებოდა, ბებია ქალი კი აიღებდა დედის პერანგს, რომელსაც ერთი ბოლოთი მიკერებული ჰქონდა დაახლოებით 1 მ. სიგრძის ლენტი, რომლის მეორე ბოლოს ჩვილს შემოაკრავდა წელზე და ჭიპთან გაუნასკვავდა; შემდეგ მთლიანად პერანგში შეახვევდა და მწოლიარეს მიუწვენდა. ასე დააძინებდნენ ბავშვს. თუ იგი მალე და მშვიდად დაიძინებდა, იტყოდნენ — „მოსიყვარულე და დამჯერი ბალანა იქნებაო". მერე ბებია ქალი ან ოთახში მყოფი ვინმე მანდილოსთაგანი გარეთ გავიდოდა და მომავალ მამასა და სტუმრებს ამცნობდა — „ბალანამ დეიძინა". როგორც კი გაიღვიძებდა და ატირდებოდა ჩვილი, მამასა და ოჯახის სხვა წევრებს მიუსულოცავდნენ შვილის შეძენას... გამოღვიძებისთანავე ჩვილს პერანგიდან გამოაწიაღებდა ბებია ქალი და ლენტს ჭიპთან შეაჭრიდა. წელზე შემოკრული ლენტი ბავშვს ერთ წლამდე უნდა ეტარებია ისე, რომ არ შეეწუხებია. ამის გამო, როცა უკვე გაზრდილის დაცინვა ან გამოჯავრება უნდოდათ, ეტყოდნენ: „წაი, შე ზონრიანოო". პერანგს, რომელშიც ბავშვი იყო გახვეული, მიკერებულ და გადაჭრილ ლენტთან ერთად ინახავდნენ; როდესაც ამ წესით აყვანილი დედის სიცოცხლეშივე გარდაიცვლებოდა, საფლავში ლენტიან პერანგს ატანდნენ: „მისიანებში არ გადეიდისო". „თუ ბალანას ამფრად ეიყვანდი — გვითხრა ინფორმატორმა, რომელიც არაერთხელ ყოფილა მოწმე ამ ჩვეულებისა, — ღვიძლი შვილივით იქნებოდაო"[23].

საინტერესო ცნობას გვაწვდის მწერალი გ. წერეთელი. მოთხრობაში „მამიდა ასმათი" აღწერილია უკვე ზრდასრული ადამიანის შვილად აყვანის წესი. „ერთხელ ქვრივმა შეიკერა დიდი, განიერი პერანგი, რომელშიც ორი კაცი კარგად მოთავსდებოდა. დაიბარა მოძღვარი, მოიპატიჟა ოთარის ცოლი და მეზობლები, ოთარიც იქ იყო. ასმათმა უთხრა ოთარს: მე — დიდა, შენ — შვილიო". მერე გადაიცვა ტანსამოსზე დიდი პერანგი, შიგ ოთარი გააძვრინა, შემდეგ გადმოაგდო ძუძუ და ზედ კბილი დაადგმევინა. მოძღვარმა აიაზმის წყალი უკურთხა. ამას შემდეგ ყველა დარწმუნდა, რომ ოთარი ასმათის ნამდვილი შვილობილი ყოფილა"[24].

მოზარდის ან უკვე ზრდასრული ადამიანის შვილად აყვანის ზემოაღწერილი წესი დავამოწმეთ იმერეთში; ამავე რეგიონში დავადასტურეთ ნა-

---

[22] სიტყვა ორი ნაწილისაგან შედგება; მისი პირველი ნაწილი (დედო/დედ) — დედას ნიშნავს, ხოლო „ფანია" — მრავალრიცხოვან და გაუყოფარ ოჯახს. ასე რომ, „დედოფანია" ძველქართული სოციალური ტერმინის „დიასახლისის" ტოლფარდი ჩანს.

[23] 75 წლის ოლღა ინწკირველი, სოფ. მთისპირი (მახარაძის რ-ნი), 1973 წ.

[24] გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, რჩეული ნაწერები, I, თბ., 1947, გვ. 472.

შვილეი ჩვილის დედის პერანგში გახვევა და მისი შეგორება „მშობიარის" ლოგინში[25].

„მშობიარის" ლოგინში ახალაყვანილის შეგორება გავრცელებული ყოფილა ჩეჩნებშიც[26].

ინტერესმოკლებული არ იქნებოდა აქვე გაგვეხსენებია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული „საწულესა" და „მისამბარეოს" წესები, რომლებშიც ყურადღებას იქცევს სრულიად შიშველი ბავშვის შეგორება დროშის ქვეშ. რაც მისი შობის სიმულაცას გამოხატავდა ერთ დროს საკულტო ხის, მერმე ჯვარ-ხატების და მათი განმასახიერებელი დროშის მიერ[27]. სამართლიანად წერს ე. ბარდაველიძე: „Сравнительное изучение вопроса показывает, что этот обряд осуществлял мистерию усыновления божеством ребенка своего сакмо".[28]

ადოპტაციის დროს შობის სიმულაცია კარგადაა ცნობილი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხებში. ჯ. ფრეზერი წერს: „Если вы инсценируете рождение на свет мальчика или даже бородатого мужчины, который не имеет в своих жилах ни капли вашей крови, то, согласно примитивному праву и примитивной философии, этот мальчик или мужчина является вашим сыном в полном смысле слова. Диодор рассказывает, что, когда Зевс убедил свою ревнивую жену Геру усыновить Геракла, богиня слегла в постель и, прижав к своей груди дородного героя, протолкнула его через своё одеяние и уронила наземь в подражание действительным родам. Историк добавляет, что тот же способ усыновления детей практикуется современными ему варварами. Этот обычай распространен также в Болгарии и среди оснийских турков. Женщина берет мальчика, которого намеревается усыновить, и проталкивает его под своими юбками. После этого он считается ее сыном и наследует все состояние своих приемных родителей. Женщина племени бераван из Саравака (о. Борнео, современный Калимантан), вознамерившись усыновить взрослого мужчину или женщину, собирает множество людей и устраивает пиршество. Восседая на виду у всех на возвышающемся, покрытом тканью сиденье, приемная мать позволяет усыновляемому сзади проползти между ее ногами. Как только он выползает спереди, его... привязывают к женщине. Затем связанные вместе, приемный сын и мать на виду у зрителей ковыляют в другой конец дома и

[25] 79 წლის, დომნა მესხიშვილი სოფ. პირველი სვირი (ზესტაფონის რ-ნი), 1982 წ.

[26] ცნობა მოგვაწოდა თსუ ფილოლოგიის ფაკ-ტის ყოფილმა სტუდენტმა მ. მამუტოვმა.

[27] В. Бардавелидзе. Земельные владения древнегрузинских святилищ, СЭ, № 1, 1949; მისივე, ხევსურული თემი, სტრუქტურა და ჯვარყმობის ინსტიტუტი, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIII, № 8, 1952.; მისივე, სიცოცხლისა და სიუხვის ხე ქართველთა სარწმუნოებაში, სეს. 1968; ე. ერისთავი, „საწულესა" და „მისამბარეოს" წესები ხევსურეთში, მსტ. XVI—XVII, 1972.; მისივე, საწულე, „მაცნე", ისტორიის სერია, № 3, 1979.; მისივე, ბავშვის ჯვარში||ხატში მიბარების წესი ხევსურეთში, „მაცნე", ისტორიის სერია, № 2, 1981.

[28] В. Бардавелидзе. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957. გვ. 61.

обратно. Связь, возникшая между ними путем наглядной имитации акта деторождения, является очень сильной[29]".

ჯ. ფრეზერს აღწერილი აქვს მსოფლიოს მრავალ ხალხში გავრცელებული ერთი მეტად საინტერესო ჩვეულება, რომლის თანახმად ხელახლა შობის სიმბოლური აქტი სრულდება მაშინაც, როცა ადამიანს შემთხვევით მკვდრად ჩათვლიან[30].

როგორც ვხედავთ, ზემოთაღწერილი ქართულ-კავკასიური და ზოგადი ეთნოგრაფიიდან ცნობილი მასალები ძირითადად ერთი ტიპისანი არიან და უკავშირდებიან ადოპტაციის დროს დედის მიერ შობის სიმულაციას. მასალა პირობითად შეიძლება დაიყოს ორ ჯგუფად: 1. შობის იმიტირება ბავშვისა და ქალის კონტაქტის გზით და 2. შობის იმიტირება შვილადაყვანილისა და დედის პერანგის კონტაქტის გზით. თუ დავუშვებთ იმას, რომ პერანგი ამ შემთხვევაში გააზრებულია, როგორც ქალის საშო ან დედაკაცობის აქსესუარი, მაშინ მასთან ბავშვის კონტაქტი აღიქმება, როგორც დედის საშოში ჩვილის ჩაბუდება ან კიდევ ქალურ საწყისთან ზიარება.

მითორგინაფასა" და მის მსგავს მასალებს თუ ჩავუკვირდებით ვნახავთ, რომ აქ ერთმანეთთან შერწყმულია ორი, თავის დროზე დამოუკიდებლად არსებული, ჩვეულება: პირველი და უფრო ადრეული ჩანს ჩვეულება, რომლის თანახმად უნაყოფო ქალი გარკვეული დროის განმავლობაში მუცელზე ბალიშაკრული დადის; მეორე და შედარებით გვიანდელი — შვილის აყვანის დროს შესრულებული სიმბოლური აქტი — შობის სიმულაცია.

უშვილო ქალის მიერ მუცელზე ბალიშის ან მუთაქის აკვრა, ასევე თოჯინისა[31] თუ მინიატურული აკვნის ტარება თითქმის მთელ საქართველოში ყოფილა გავრცელებული[32]. ამ რიგის მასალები კარგადაა ცნობილი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხთა ეთნოგრაფიული ყოფიდან[33].

აღნიშნული ჩვეულება სრულდება რწმენით, გამოიწვიოს სასურველი შედეგი — ნაყოფის ჩასახვა და შვილის შობა. აშკარაა, რომ ეს რწმენა მომდინარეობს იმიტატიური მაგიის იმ პრინციპიდან, რომლის თანახმად მსგავსი იწვევს მსგავსს ანუ მსგავსი მსგავსის იდენტურია.

როგორც ვიცით, კაცობრიობის განვითარების არც ერთ საფეხურზე დედა უცნობი არაა, ე. ი. დედა-შვილს შობის ბიო-გენეტიკური კავშირის არსებობა ეჭვს არ იწვევს, როგორც ეს, ვთქვათ, მამობასთან მიმართებაშია. ერთადერთი შემთხვევა, როცა საზოგადოება ითხოვს დედა-შვილს შორის დამოკიდებულებაში ბიოლოგიური საწყისის ხაზგასმას, არის ადოპტაციის შემთხვევა. ვინაიდან საზოგადოება მშობიარობის გარეშე არ ცნობს დედა-შვილს, საჭირო ხდება სათანადო სიმბოლური აქტის შესრულება — შობის იმიტირე-

---

[29] Дж. Фрезер. Золотая ветвь. М., 1980. გვ. 24—25.

[30] იქვე, გვ. 25.

[31] ინტერესს იწვევს უშვილო ქალის მიერ თოჯინის ტარების ჩვეულება და მისი შედარება კარგად ცნობილ დაკვირვებასთან, რომლის თანახმად ის, რაც თავის დროზე უფროსი თაობისათვის სერიოზულ საქმიანობას წარმოადგენდა, მოგვიანებით ბავშვების გასართობი ხდება (ე. ტაილორი).

[32] ქართული, კახური, იმერული, გურული და მეგრული სათანადო მასალები ინახება აეტორთან.

[33] Дж. Фрезер, Золотая ветвь,... გვ. 23—24.

ბა, რაც ხორციელდება კიდეც. სიმბოლური აქტი ნამდვილი მოლოგინების ტოლფარდადაა მიჩნეული.

ამრიგად, „მითორგინაფა“ ბიოლოგიური დედობის მასანქციონირებელი წეს-ჩვეულებაა. სიმულაციური აქტი გვიჩვენებს, რომ ბავშვი დედის ღვიძლი შვილია და მათ შორის კავშირი ისეთივეა, როგორც ჩვეულებრივ უნდა ყოფილიყო. შობის იმიტაციით, ე. ი. ბიოლოგიურ-გენეტიკური კავშირის ჩვეშუბით, ქალი იმავდროულად ხდება სოციალური დედა; ბიოლოგიური დედობა აფუძნებს სოციალურ დედობას.

ზემოთ მითითებული შერწყმა ამ ორი ჩვეულებისა — შობის სიმულაციისა და თავის ორსულად მოჩვენებისა, სხვა არაფერია თუ არა მათი შერწყმა დროში.

როგორც ვნახეთ, „მითორგინაფას“ წეს-ჩვეულებას საგულისხმო არაფერი აქვს იმ აზრთან, თითქოს იგი უკავშირდებოდეს მამის უფლებას; უფრო მეტიც, მამა აქ საერთოდ არა ჩანს; ეს უკანასკნელი უფუნქციოდაა კულისებში გადამალული მაშინ, როცა დედა აღნიშნული ჩვეულების მთავარი გმირია. ქმარი ცოლის მიერ სიმბოლური აქტის შესრულების გზით ხდება სოციალური მამა; მისი ბიოლოგიური მამობა ეჭვმიუტანელი ხდება ან სათვალავში საერთოდ არ მიიღება. რაც შეეხება ზემოთდასახელებულ ავტორთა შეცდომას, იგი „მითორგინაფასა“ და კუვადის ჩვეულებების გარეგნული მსგავსების შედეგია.

ჩვენთვის საინტერესო წეს-ჩვეულება დასაბამს იმ პერიოდიდან უნდა იღებდეს, როდესაც პრაქტიკაში შემოდის ადოპტაცია. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, რომ იგი წყვილადი ოჯახის არსებობის ხანიდან მომდინარეობს[34], რაც ნაკლებ სარწმუნო ჩანს. მართალია, გვაროვნული საზოგადოების პირობებში ადგილი ჰქონდა ერთი გვარის მიერ სხვა გვარის წევრის შვილებას, მაგრამ ეს უკანასკნელი სულ სხვა მოტივირებით ხდებოდა. რაც შეეხება წყვილად ოჯახს, იქ ადოპტაციისათვის სათანადო ეკონომიკური საფუძველი არ არსებობდა. ასეთი ეკონომიკური და სამართლებრივი საფუძველი მხოლოდ მონოგამიური ოჯახისათვის არის დამახასიათებელი და შვილის აყვანის ჩვეულებას სწორედ მის პირობებში უნდა მიეღო ფართო გავრცელება. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, მსოფლიოს არც ერთ ხალხში, რომლებიც მონოგამიურ ოჯახს არ იცნობენ ფიქსირებული არაა ადოპტაციის დროს ქალის მიერ სიმბოლური აქტის შესრულება.

ზემოთ ვწერდით, რომ კუვადა და „მითორგინაფა“ თავიანთი შინაარსით განსხვავებული წეს-ჩვეულებებია, ფორმისეული თვალსაზრისით — შობის სიმულაციით კი ერთმანეთს უახლოვდებიან. სწორედ ამ საერთო გარეგნული ნიშნებისა გამო შეიძლებოდა, ტერმინ Cuvade-ს ქვეშ გაგვეერთიანებია ორივე წეს-ჩვეულება იმ შემთხვევაში, თუკი მას ტერმინ-კომპოზიტად ვაქცევდით, ე. ი. ჩვეულებას, რომელიც მამასთანაა დაკავშირებული ვუწოდებდით **Patricuvade**-ს (მამა ჩეკს, შობს), ხოლო ჩვეულებას, რომელიც დედასთანაა დაკავშირებული ვუწოდებდით **Matricuvade**-ს (დედაჩეკს, შობს).

[34] Ю. И. Семёнов, Происхождение брака и семьи,... გვ. 207.

Н. АНТЕЛАВА

К ВОПРОСУ О ПРИРОДЕ РОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

(«Миторгинапа»)

Резюме

В этнографической действительности Самегрело до начала XX века существовал обычай «миторгинапа», который подразумевал имитацию рождения ребенка от женщины во время адаптации. Это явление у ряда авторов было осмыслено как пережиток обычая кувада.

При сопоставлении новых полевых этнографических материалов и литературных данных, автор заключает, что «миторгинапа» является обычаем, санкционирующим биологическое материнство. Для различия обычаев «миторгинапа» и кувада автор предлагает термины — Matricuvade (мать вынашивает, рождает) и Patricuvade (отец вынашивает, рождает).

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

ჟუჟუნა ერიაშვილი

მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის საკითხისათვის ფშავ-ხევსურეთში

ა) ჯვარიონნი || ხატიონნი

წინამდებარე წერილი მოიცავს კონკრეტულ ეთნოგრაფიულ მასალას ერთ მეტად მნიშვნელოვან საკითხზე, კერძოდ, იყო თუ არა მომხდარი ფშავ-ხევსურეთის მოსახლეობაში შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება საზოგადოებრივი ფუნქციების მჭონე პირებად (მმართველებად) და მწარმოებლებად, თუ ორგანიზატორული ფუნქციების მჭონე პირები ისევე შრომობდნენ ფიზიკურად და ისევე მონაწილეობდნენ საზოგადოებრივი დოვლათის შექმნაში, როგორც რიგითი მეთემეები? XIX ს-ის დასასრულისა და XX ს-ის დასაწყისის ხანის ეთნოგრაფიული მასალა ამ კითხვაზე ასეთ პასუხს იძლევა: მთხრობელთა ზოგადი განაცხადებით, აგრეთვე ამ რეგიონში დაბადებულ-გაზრდილი სწავლული ადამიანების ინფორმაციით, საზოგადოებრივი ფუნქციის მჭონე პირები — ჯვარიონები (|| ხატიონები) ისევე შრომობდნენ ფიზიკურად. როგორც რიგითი მეთემეები[1]. მაგრამ ასე იყო დამახასიათებელი ტრადიციული ყოფისათვის?. ვფიქრობთ რომ არა. ეთნოგრაფიის სექტორის საარქივო ფონდში დაცულია მასალები, რომლებიც, მართალია, არაპირდაპირ, მაგრამ მაინც პასუხობენ ამ საკითხზე. ეს მასალები კვალიფიციური მკითხველის, სპეციალისტისათვის, ძვირფასი წყაროა ზემოთ დასმული საკითხის გადასაჭრელად. ისინი პასუხობენ ორ მნიშვნელოვან კითხვაზე: 1) რამდენად იყვნენ დაკავებული ჯვარიონები ორგანიზატორული ფუნქციებით წლის განმავლობაში და ბ) რას მოიცავდა „ორგანიზატორული ფუნქციები“ ცნება. აღნიშნული მასალებიდან პირველ რიგში განვიხილავთ ხალხურ დღესასწაულებს ჩვენთვის საინტერესო რეგიონში.

ხალხურ დღესასწაულებში ჯვარიონთა || ხატიონთა დასაქმების თვალთახედვით, ამ დღეობათა მიმდინარეობა სქემატურად, ძირითად ხაზებში ასე წარმოგვიდგება: ა) წ ი ნ ა ს ა დ ღ ე ო ბ ო ს ა მ ზ ა დ ი ს ი: ჯვარიონთა „საწმიდარ გასვლა“, საჯვარ-ხატო ინვენტარის დასუფთავება და მომზადება დღეობისათვის, ლუდის დუღება და ა. შ.; ბ) დღესასწაულის მიმდინარეობა; გ) დღეობის დამთავრების შემდგომი პერიოდი: საჯვარ-ხატო ინვენტარის დასუფთავება-დაწესრიგება-შენახვა, „ნახორის“ განაწილება, „გ ა მ ო ლ ო ც ვ ა“, ანუ ჯვარ-ხატიდან წამოსვლა.

ჯვარიონთა „საწმიდარ გასვლა“ ეთნოგრაფთათვის კარგად ცნობილი წესია როგორც საარქივო მასალებიდან, ასევე ეთნოგრაფიული ლიტერატური-

---

[1] მართლაც, ამ რეგიონში ექსპედიციებსა და მიველინებებში ყოფნის დროს არაერთხელ ვყოფილვართ მოწმენი იმისა, თუ როგორ თიბავდა ან მკიდა და ა. შ. ხუცესი, ან თაუხევისბერი.

დან. ჯვარიონთა წარმომადგენლებმა (ქადაგმა, ხუცესმა, მაგანძურმა, მედროშემ, მეზარემ, მესანთლემ და ა. შ.) დღეობის დაწყებამდე „ორი კვირით ადრე იციან ჯვარში მისვლა, რასაც საწმიდარ გასვლას ეძახიან. ისინი აქ ცხოვრობენ, ყოველ დღე ტანს იბანენ და მათებურად წმიდად არიან“[2].

ხევსურეთში „წელწადი (ახალი წელი — ჟ. ე.) რომ მოახლოვდებოდა, მაგანძური, მედროშეები და ხუცესი ორი კვირით ადრე გავიდოდნენ საწმიდრად. საწმიდროვა იცოდნენ ჯვარში“[3].

ფშავში, იახსრის ხატში, „საშობაოდ ყველა ჯევისბრები წმიდობდნენ ყველა თავის წესის მიხედვით. თავი ჯევისბერი ხუთმეტი დღით ადრე უნდა შესდგომოდა ხატში მისვლის სამზადისს“[4].

ჯვარიონთა წარმომადგენლების გარდა, დღეობის წინ საწმიდარში გადიოდა ის ახალგაზრდა მამაკაციც, რომელიც ჯელოსანი ხდებოდა და „საჯელოში ჩადგომის“, ანდა „ზღუბლის დალაჯვის“ წესი უნდა შეესრულებინა. ჯვარიონთაგან განსხვავებით, ხელოსნად მისასვლელი ახალგაზრდა საწმიდარში გადიოდა დღეობის დაწყებიდან ერთი თვით ადრე და ჯვარ-ხატში ცხოვრობდა[5].

რა იყო საწმიდარში ყოფნა, რით განსხვავდებოდა საწმიდრის დღეები სხვა დანარჩენი, ჩვეულებრივი დღეებისაგან? ხევსურეთში საწმიდარში გასული ჯვარიონის წარმომადგენელი „იქ ალარ გაივლის, სადაც მესამრელოებ დადიან, მესამრელოეს ალარ აზრახდებიან, ხვას უწმიდურს ალარას მახჯელვენ... სრუ დილაწუხრით იბანებიან წყაროზე და რაც ამჟამად ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა, „სამძიმოს საქმეს არას აკეთებენ, რო ოფლ არ გამაუვიდათ. ოფლის გამასვლა არ ვარგავ, იციან, ოფლიე უწმინდურიაე, ჯვარიე არ იჯდენსაე ოფლიანობასაე“[6].

ანდა: „მედროშავე, მაგანძური და გამძღონი ლუდის დუღების დროს აქ (ჯვარში — ჟ. ე.) იყვნენ, მაგრამ ბევრს არაფერს ეხმარებოდნენ (დასტურებს — ჟ. ე.) ლუდის დუღებაში. იმიტომ, რომ ჯერ ერთი, თავს მაღლა აყენებდნენ და მეორეც, საწმიდრობის დროს ოფლის მოყვანა არ შეიძლებოდა, იმიტომ, რომ ოფლი ითელებოდა უწმიდურად, რომელიც საწმიდარ ნამყოფ კაცს აუწმინდურებდა“[7].

ფშავში დღეობამდე თხუთმეტი დღით ადრე საწმიდარში გასული ჯევისბერი „ტანს იბანდა ყოველ დღე თუ არა, დღეგამოშვებით მაინც. ოჯახში ალარ ცხოვრობდა, ცოლისგან ცალკე უნდა ყოფილიყო. იტყვიან, რომ ჯევისბერი ხუთმეტობამდინ სანთელს ვერ აანთებს, ე. ი. თუ ოჯახიდან წმიდად არ იქნებოდა ხუთმეტ დღეს მაინც. აქ (იახსარის ხატში — ჟ. ე.) ისე მძიმე წესები ამ

---

2 ალ. ოჩიაური, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, I, 1938. გვ. 179, ალ. ოჩიაურის ხელნაწერ მასალებში არის სხვა ცნობაც, რომლის მიხედვითაც ჯვარიონი საწმიდარში გადის დღეობის დაწყებამდე სამი კვირით ადრე, ხოლო ჯვარ-ხატში ცხოვრებას იწყებს ორი კვირით ადრე.

3 ალ. ოჩიაური, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, I, 1939. გვ. 5—7.

4 ფშაური ხალხური დღეობები, I, რვ. № 12, გვ. 136

5 მისივე, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, III ნაწ. გვ. 569, გვ. 594—95.

6 მისივე, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, I, გვ. 264.

7 იქვე.

სიწმიდის მხრივ კიდევაც არ ჰქონდა დასტურ-კვეისბრებს, როგორც სხვა ხატებში, მაგ., გოგოლაურთის თავარ-მოწამეში, თამარ მეფეში და სხვა"[8].

მაშასადამე, სხვა მეთემეთაგან განსხვავებით, დღესასწაულის დაწყებამდე ორი კვირით ადრე (სხვა ცნობით თხუთმეტი დღით, ან სამი კვირით ადრე) ჯვარიონთა წარმომადგენლები ფშავ-ხევსურეთში საწმიდარში გადიან, ჯვარ-ხატებში ცხოვრობენ და თავისებურ წმინდა ცხოვრებას ეწევიან. სიწმიდეს იცავდნენ იმითაც, რომ არ აკეთებდნენ სამძიმო საქმეს, რათა ოფლი არ გამოსვლოდათ. რადგან იგი უწმიდურად ითვლებოდა და „ჯვარ-ხატი ოფლიანობას კრძალავდა".

სამძიმო საქმედ ითვლებოდა ხვნა-თესვა, თიბვა, მკა (ჩვენს შემთხვევაში ლუდის დუღებაც) და ყველა ის საქმიანობა, რაც ოფლს მოადენდა საქმის მკეთებელს.

ცხადია, ჯვარიონთა წარმომადგენლები სამძიმო საქმეს ვერ გააკეთებდნენ არა მარტო საწმიდარში ყოფნის დროს, არამედ ჯვარ-ხატში ყოფნის მთელ დროს.

ორი კვირა არც თუ მცირე დრო იყო და ამ ხნის განმავლობაში ჯვარ-ხატში მოსულ ჯვარიონთ || ხატიონთ კვება სჭირდებოდათ. ამისათვის ფშავ-ხევსურეთში არსებობდა წესი: სოფლიდან ყველა კომლი მორიგეობით მოიკითხავდა და მოუტანდა ჯვარიონთ საჭმელს ჯვარ-ხატში, რომელსაც „საკვლევი" ეწოდებოდა. ამრიგად, ჯვარიონთა გამოკვება ამ ორი კვირის განმავლობაში რიგით მეთემეთა, თემის მცხოვრებთა ვალდებულება იყო.

ფშავ-ხევსურეთში ხალხური დღესასწაულების მიმდინარეობის ხანგრძლივობა სხვადასხვა იყო და დამოკიდებული იყო ჯვარ-ხატზე ან თვით დღესასწაულზე. ზოგი დღესასწაული შეიძლება 1—2 დღე, ზოგი 3—4, ან 6—7 დღე გაგრძელებულიყო. ამა თუ იმ ჯვარ-ხატში ესა თუ ის დღესასწაული შეიძლება 1—2 დღეში დამთავრებულიყო, მაშინ, როდესაც სხვა ხატში „კვირით კვირობამდინ" გაგრძელებულიყო.

დღესასწაულის დამთავრების შემდეგ, როდესაც მლოცველები (რიგითი მეთემეები) შინ ბრუნდებოდნენ, ჯვარიონი || ხატიონი რჩებოდა ჯვარში ზოგჯერ 1—2 დღით, ზოგჯერ 3—4 დღით და ერთი კვირითაც კი. ამ ხნის განმავლობაში ისინი ინაწილებდნენ „ნახორს" — შემოსავალს, აწესრიგებდნენ ჯვარ-ხატის ინვენტარს, ასრულებდნენ „გამოლოცვის" წესს. გამოლოცვა ერქვა ჯვარ-ხატიდან გამოსვლას და შინ წასვლას, რაც საგანგებო წესის შესრულებას ითხოვდა. ყველაზე გვიან შინ მიდიოდა ხუცესი (თავხევისბერი).

ვნახოთ, რამდენ ხანს იმყოფებოდა ჯვარიონი ჯვარ-ხატებში თითოეული დღესასწაულის დროს. დავიწყოთ ახალწლის დღესასწაულის ციკლით.

ხევსურეთში შობა, ანუ ხევსრულად „ქრისტე" უძრავი დღეობა იყო და 24 დეკემბერს მოდიოდა. ჯვარიონი დღეობისათვის სამზადისს იწყებდნენ და „საწმიდარში გადიოდნენ" ორი კვირით ადრე. მაშასადამე, დღეობისათვის სამზადისი და „საწმიდარში ყოფნა" იწყებოდა 10 დეკემბრიდან მაინც. აღნიშნული რიცხვიდან ჯვარიონი „სამძიმო საქმეს" ვეღარ გააკეთებდა, რადგან ის „ოფლს გამოუყვანდა", ოფლი კი გააუწმინდურებდა საწმიდარში მყოფთ.

---

[8] ალ. ოჩიაური, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, I, გვ. 264.

ქრისტეს შემდეგ მოდიოდა „წ ე ლ შ უ ი ს კ ვ ი რ ა ე“ — შვიდი დღე „ქრისტედან“ „წ ე ლ წ დ ა მ დ ე“, ანუ ახალ წლამდე. ამ ხნის განმავლობაში ჯვარიონი ჯვარ-ხატში იმყოფებოდა. „წელშუის კვირაეს“ მოჰყვებოდა წ ე ლ წ ა დ ი, რომელიც ექვსი დღე გრძელდებოდა. თითოეულ დღეს თავისი სახელწოდება ჰქონდა: 1—წელწადი, 2—კუმეტი, 3—წინა შუადღე, 4—უკენა შუადღე, 5—გამცხადება, 6—წყალკურთხევა. ექვსი დღის შემდეგ ჯვარ-ხატში მოსული მლოცველები შინ ბრუნდებოდნენ, ჯვარიონი კი კიდევ რამოდენიმე დღით რჩებოდა ჯვარში.

თუ გამოვიანგარიშებთ, მივიღებთ, რომ ახალწლის დღესასწაულებზე ჯვარიონი ჯვარ-ხატში იმყოფებოდა 10 დეკემბრიდან დაახლოებით 10—13 იანვრამდე, ე. ი. დაახლოებით 30—34 დღე. ამ ხნის განმავლობაში ჯვარიონი, რა თქმა უნდა, ვერაფერ ს ა მ ძ ი მ ო ს ა ქ მ ე ს ვერ შეასრულებდა.

წელწადის შემდეგ მოდიოდა დღეობა ა ღ ე ბ ა. იგი დიდმარხვის დადგომის წინა შაბათს მოდიოდა, ე. ი. თუ დიდი მარხვა ვთქვათ დადგებოდა 25 თებერვალს (ასე დადგა დიდი მარხვა, მაგალითად 1985 წ.), აღება მოვიდოდა დაახლოებით 19 თებერვალს. ჯვარიონი ორი კვირით ადრე, ანუ 5 თებერვალს მაინც გაეიდოდა საწმიდარში და დაიწყებდა ჯვარ-ხატში ცხოვრებას. მაშასადამე, წელწდის დღეობის გამოლოცვის დღიდან (10—13 იანვრიდან) აღების დადგომამდე ჯვარიონი შინ იმყოფებოდა დაახლოებით სამი კვირის განმავლობაში. აღება ზოგიერთ ჯვარ-ხატში 1 დღე იცოდნენ, ზოგიერთში კი „კვირით კვირობამდინ“[9].

აღების დღესასწაულზე ჯვარიონი ჯვარ-ხატებში იმყოფებოდა დაახლოებით 17—22 დღე, ანუ 5 თებერვლიდან 22—28 თებერვლამდე მაინც.

აღების შემდეგ დგებოდა დღეობა ა ჯ ვ ს ე ბ ა (აღდგომა). იგი დიდმარხვის დაწყებიდან მე-7 კვირას მოდიოდა. მაგ., თუ დიდი მარხვა 25 თებერვალს დაიწყებოდა, მაშინ აჯვსება 14 აპრილს დგებოდა (ასე დადგა იგი 1985 წ.). მაგრამ აღებასა და აჯვსებას შორის, ამ შვიდი კვირის მანძილზე, იყო პატარ-პატარა დღეობები და უქმეები, რომელთა დროს ჯვარიონი ჯვარ-ხატში მიდიოდა და „სანთელს მოანათებდა“, ეს კი მათგან თავისებურ სიწმინდეს მოითხოვდა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი ჯვარ-ხატში ვერ შევიდოდნენ. როგორც უკვე ვთქვით, აღების დღესასწაულიდან ერთი კვირა შემდეგ დგებოდა დიდი მარხვა. აღებიდან დიდ მარხვამდე ამ ერთ კვირას ყ ვ ე ლ ი ვ რ ი ს კ ვ ი რ ა ერქვა, შაბათს — ყველივერის შაბათი, ხოლო კვირას კი უკვე დიდი მარხვა დგებოდა. ამ ერთი კვირის განმავლობაში ხევსურეთში კლავდნენ მსუქან საკლავებს, ხდიდნენ არაყებს, ერთიმეორეს ეპატიჟებოდნენ და სხვა. ჯვარიონი ამ დღეებში ჯვარ-ხატში სანთელს ანთებდა.

კვირა სალამოს, როდესაც მარხვა დგებოდა, ერქვა „მარხოშამაე წუხრა“, ხოლო მეორე დღეს კი თენდებოდა „ურწყის ორშაბათი“. ამ დღესაც ჯვარიონი ჯვარ-ხატში იყო და სანთელს ანთებდა.

ურწყის ორშაბათის შემდეგ, შაბათს (დაახლოებით 2—3 მარტს) იყო თ ა გ ვ-ჩ ი ტ თ უ ქ მ ი. ამ დღეს მოსახლეობა უქმობდა; ხოლო აღნიშნული „უქმის სწორზე“ (ე. ი. დაახლოებით 9 მარტს) მომავალ შაბათს, დგებოდა

---

9 ალ. ო ჩ ი ა უ რ ი, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, II ნაწ., გვ. 418—419.

სულთაკრეფა — სულის დღეობა. „სულთაკრეფის დროს ჯვარ-ხატებში ლუდი მზადდებოდა და სანთელი ინთებოდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ჯვარიონი კვლავ ჯვარ-ხატში მიდიოდა.

„სულთაკრეფას სწორზე“, ასევე შაბათს (დაახლოებით 16 მარტს) მოდიოდა მგელთ უქმი. ამ უქმსაც მტკიცედ იცავდა მოსახლეობა. მგელთ უქმს მოჰყვებოდა მარხოშუობა — მარხვის შუა დღე. ეს დღე ოთხშაბათი იყო (დაახლოებით 20 მარტი) და ამ დღესაც უქმობდნენ. „მარხოშუობას“ „ხელუძრავ უქმსაც“ უწოდებდნენ. „ხელუძრავ უქმს“ მოჰყვებოდა „კუდიან წუხრა“. ეს აღდგომის (აჟვსების) წინა ხუთშაბათს იცოდნენ (დაახლოებით 4 აპრილა, თუ აღდგომა 14 აპრილს მოვიდოდა). ამ დროს ჯვარიონი უკვე ჯვარ-ხატში იყო გასული, რადგანაც აჟვსებამდე ორი კვირით ადრე (დაახლოებით 31 მარტს, თუ აჟვსება 14 აპრილს დადგებოდა) ისინი უკვე წმიდობდნენ. კუდიან წუხრას (დაახლოებით 4 აპრილს) ხუცესი ჯვარში იხუცებდა და ჯვარიონი ლუდს სვამდა.

ამის შემდეგ დგებოდა აჟვსება, რომელიც მოძრავი დღეობა იყო. ზოგიერთ ჯვარ-ხატში იგი ერთი დღე, ზოგან რამოდენიმე დღე იცოდნენ. ამას თუ დავუმატებთ „გამოლოცვის“ დღეებსაც, მაშინ მივიღებთ, რომ ჯვარიონი ჯვარ-ხატში რჩებოდა დაახლოებით 19—20 აპრილამდე. (თუ აჟვსება 14 აპრილს დადგებოდა).

როგორც ვხედავთ, დაახლოებით 5 თებერვლიდან მოყოლებული, ვიდრე 19—20 აპრილამდე ჯვარიონი განუწყვეტლივ იმყოფება ჯვარ-ხატში და წესებს ასრულებს. ჯვარ-ხატებში ყოფნა ჯვარიონთაგან ხომ წმიდობასაც ითხოვდა, რაც აგრეთვე გულისხმობდა იმას, რომ ისინი სამძიმო საქმეს ვერ შეასრულებდნენ.

აჟვსებიდან ექვსი კვირის შემდეგ მოდიოდა ამაღლება. ე. ი. თუ ახვსება 14 აპრილს დადგებოდა, ამაღლება 26 მაისს მაინც იქნებოდა. ამაღლება ზოგ ჯვარ-ხატში ერთი დღე იცოდნენ, ზოგან—ხუთი. ჯვარიონი დღეობის დადგომიდან ორი კვირით ადრე გავიდოდა საწმიდარში. თუ ახვსების დღესასწაულზე ჯვარიონი ჯვარ-ხატში 19—20 აპრილამდე იქნებოდა, ხოლო ამაღლებისათვის საწმიდარში 12 მაისს გავიდოდნენ, მაშინ ახვსებიდან ამაღლებამდე ჯვარიონთათვის ექვსკვირიანი დროის შუალედი კი არ გამოვიდოდა, არამედ—სამკვირიანი. თუ დღესასწაულის მიმდინარეობის დღეებს (ერთი ან ხუთი დღე), საწმიდარში ყოფნის დღეებს (14 დღე) და გამოლოცვის დღეებს (ორი ან სამი დღე) შევკრებთ, მივიღებთ, რომ ჯვარიონი ჯვარ-ხატში იმყოფებოდა სულ 19—25 დღე.

ამაღლებიდან ათი დღის შემდეგ (დაახლოებით 5 ივნისს) დგებოდა ხალარჯვება. ხალარჯვების დროს ჯვარიონი ჯვარ-ხატში მიდიოდა და მხოლოდ „სანთელს მოანათებდა“. სხვა წესები კი არაფერი სრულდებოდა.

ხალარჯობის შემდეგ, 13 ივლისს, მოდიოდა ხევსურეთში ცნობილი ყველაზე დიდი დღეობა — ათენგენა, რომელიც ერთ კვირას გრძელდებოდა. ჯვარიონი ორი კვირით ადრე გავიდოდა საწმიდარში, ე. ი. ფაქტობრივად 29 ივნისს (კვლავ სამკვირიანი შუალედი) უკვე ჯვარ-ხატში იყო და იწყებდა დღეობისათვის სამზადისს. თუ საწმიდრობის ორ კვირას დავუმატებთ დღეობის მიმდინარეობის ერთ კვირას და გამოლოცვის დღეებს 2—3 დღიდან 7 დღემდე, მივიღებთ, რომ ჯვარიონი ათენგენობას ჯვარ-ხატში იმყოფებოდა 24—28 დღე, ე. ი. თითქმის ერთი თვე.

ათენგენობიდან „მოკლე ხანში" იცოდნენ თიბის თავი. „ეს დღეობა მოძრავია და როცა სოფელი გადაწყვეტს, მაშინ იდღეობებენ, მხოლოდ თიბის წინ უნდა იყოს. თიბას თავი იმიტომ ეწოდება, რომ თიბად გასვლის სამხვეწროდ არის განკუთვნილი"[10]. თიბისთავში ჯვარში ლუდს ადუღებენ და საკლავებს კლავენ. „თიბას იწყებენ სამშაბათს, ოთხშაბათს და ხუთშაბათს. პარასკევი, შაბათი, კვირა და ორშაბათი, ოთხი დღე უქმე დღეებია თიბა-მკის დროს"[11].

თიბისთავის შემდეგ მოდიოდა დღეობა მ ა რ ი ა ნ ო ბ ა. იგი მარიანობისთვის თხუთმეტ რიცხვში მოდიოდა. თუ ათენგენობას ჯვარიონთა ჯვარ-ხატებში ყოფნა 23—27 ივლისამდე გასტანდა, ხოლო თიბისთავი მოკლე ხანში იცოდნენ (შეიძლება 2—3 დღეშიც კი), მაშინ იგულისხმება, რომ ჯვარიონი დაახლოებით ივლისის თვის ბოლომდე მაინც იქნებოდა ჯვარ-ხატში და ორ კვირაში ისევ ჯვარ-ხატში უნდა მისულიყო. თუ მარიანობის დღეობა 1—2 დღე გაგრძელდებოდა და გამოლოცვასაც 1—2 დღე სჭირდებოდა, მაშინ ჯვარიონი ჯვარ-ხატს დასტოვებდა დაახლოებით 17—19 აგვისტოს. მარიანობის გამოლოცვიდან 25 დღის შემდეგ, 14 სექტემბერს მოდიოდა დღეობა ენკენია. ენკენიის მოსვლამდე ერთი კვირით ადრე ჯვარიონი ჯვარ-ხატში მივიდოდა და შეასრულებდა ყველა წესს, რასაც სხვა დღეობებში ა.რულებდა.

„ენკენიის სწორზე", (ე. ი. დაახლოებით 21 სექტემბერს) მოდიოდა ქ ა რ ი ს უ ქ მ ი. „ამ უქმესაც მაგრად უქმობდნენ". „ქარის უქმს ახვედრებენ ყოველთვის ხუთშაბათ დღეს. პარასკევი, შაბათი, კვირა და ორშაბათი ხომ თიბა-მკის დროს უქმედ აქვთ შენახული და ხუთშაბათიანად ხუთი უქმე დღე გამოდის"[12]. ქარის უქმეში ჯვარიონი ჯვარ-ხატში სანთელს ანთებდა.

ენკენიის შემდეგ, დაახლოებით შვიდ კვირაში, გიორგობისთვის ათში, მოდიოდა დღეობა გ ი ო რ გ ო ბ ა. ჯვარიონი ორი კვირით ადრე, ე. ი. დაახლოებით 27 ოქტომბერს გავიდოდა საწმინდარში და ა.რულებდა ყველა იმ წესებს, რაც სხვა დღეობებში იცოდნენ.

გიორგობიდან დაახლოებით ექვს კვირაში მოდიოდა შ ო ბ ა, ე. ი. 24 დეკემბერს, მაგრამ ჯვარიონი ორი კვირით ადრე მიდიოდა ჯვარ-ხატში, ე. ი. 10 დეკემბერს მაინც, რაზეც უკვე ზემოთ გექონდა საუბარი.

მოტანილი ეთნოგრაფიული მასალით კარგად გამოჩნდა, თუ როგორ არის დაკავებული ჯვარიონი წლის მანძილზე კულტის სამსახურით. ჩვეულებრივ, თუ რიგით მეთემეთათვის (რიგითი მლოცველისთვის) დღეობიდან დღეობამდე 6 ან 7 კვირიანი დრო ს.შუალედები დგინდება, ჯვარიონთათვის იგი დაყვანილია ზოგჯერ სამკვირიან (წელწდიდან აღებამდე, აჯვსებიდან ამაღლებამდე, ხალარჯობიდან ათენგენამდე, მარიანობიდან ენკენიამდე), ზოგჯერ 4—5 კვირიან (ენკენიიდან გიორგობამდე, გიორგობიდან-შობამდე) შუალედამდე, ზოგჯერ კი შუალედები მინიმუმამდეა დაყვანილი და ჯვარიონთათვის ერთი დღეობა თითქმის ებმის მეორეს (ქრისტედან. წელწდამდე, აღებიდან აჯვსე-

---

10 ალ. ო ჩ ი ა უ რ ი, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, ნაწ. III, რვ. 55, გვ. 652—54.

11 იქვე, რვ. 667.

12 იქვე. 56, გვ. 667—70.

ბამდე, ათენგენობიდან მარიანობამდე). განსაკუთრებით დაკავებულია კულტის სამსახურით ჯვარიონი გაზაფხულსა და ზაფხულში, წლის ყველაზე შრომატევადი სამუშაოების (ხვნა-თესვა, თიბვა, მკა და ა. შ.) პერიოდში, როდესაც მთის პირობები ყოველ დღე დაძაბულ შრომას ითხოვს. გვიან შემოდგომასა და ზამთრის პერიოდში კი როდესაც მკაცრი კლიმატის პირობებში მთიელი სახლშია გამოკეტილი, დროსა შუალედები ჯვარიონთათვის დღეობიდან დღეობამდე პირიქით იზრდებოდა. თუ არა ჩავთვლით ახალწლის ციკლის დღეობებს. (ენკენიდან გიორგობამდე, გიორგობიდან შობამდე).

მაგრამ მხოლოდ კულტის სამსახურით როდი ამოიწურებოდა ჯვარიონის ფუნქცია ხალხურ დღესასწაულებში. ამ დროს წყდებოდა საერო ხასიათის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხები, როგორიც იყო ერთმანეთზე გადაკიდებული გვარებია შერიგება („რომელიმე გვარი გვარს იქნებოდა გადაკიდებული და ხოცავდნენ ერთიმეორეს, ამათ შერიგების შესახებ დაისმოდა საკითხი. ამ ჯვარის ჯვარიონთ და სხვა კაცების დახმარებით ამ ჯვარში მოახდენდნენ მათ შერიგებას, ე. ი. ერთად შეყრას")[13], სადაო საკითხლო საქმის გარჩევა („აგრეთვე სადაო სასისხლო საქმე რამე იქნებოდა გაურჩეველი და ამისი საკითხიც ამ ჯვარებში წყდებოდა. აქ გადაწყვეტილი საკითხი სისრულეში მოჰყავდათ ჯვარის და თემის სახელით")[14], რჯულის საკითხების დამუშავება და ცვლილებების შეტანა მასში, ლაშქრობის მოწყობა, სოფლების სადაო ადგილების, ქალის თაობაზე დავის საკითხები და ა. შ.[15]

ამ მხრივ ხალხური დღესასწაულებიდან განსაკუთრებით გამოირჩეოდა წელწადი (ახალი წელი). „წელწად დღეა ყველა ჯვარებში რჯულის საქმე და სხვადასხვა საკითხები მუშავდებოდა"[16].

მართალია, რჯულის საკითხები „ყველა ჯვარებში მუშავდებოდა", მაგრამ „ხევსურეთის რჯულის ცენტრი", იგივე, როგორც „ლაშქრობის ცენტრი" გუდანის ჯვარი იყო. „წელწდის შემდეგ ხალხი კითხულობდა, თუ რა ითქვა გუდანის ჯვარში ან ქადაგისგან, ან მბჭე-ჯვრისბერთაგან". „რჯული ძირითადად გუდანის ჯვარიდან გამოდიოდა და ყველა ემორჩილებოდა მას"[17].

მაშასადამე, გუდანის ჯვარში სრულიად ხევსურეთის რჯულის ნორმები დგებოდა. „ლიქოკის, ხახმატის, არხოტის, შატილის და როშკის სალოცავები ეკუთვნოდა თავიანთ თემებს და... აქ მარტო სათემო საკითხებზე იყო ლაპარაკი"[18].

გუდანის ჯვარში წელწდის დღეობაში ხდებოდა ლაშქრობის საკითხის გადაწყვეტა. „ქადაგი იტყოდა, გუდანის ჯვარი ბრძანებს, რომ აქა და აქ უნდა გავილაშქროთო. ეს ბრძანება გადაეცემოდა ზემოხსენებულ სათემო ადგილების სალოცავების მბჭე-ჯვრისბრებს, ისინი გადაცემდნენ სასოფლოს და სასოფლო გვარებს"[19].

---

[13] ალ. ოჩიაური, ხევსური ხალხური დღეობების კალენდარი, II ნაწ. რვ. № 24—25.

[14] იქვე.

[15] იქვე.

[16] იქვე.

[17] იქვე.

[18] იქვე.

[19] იქვე.

„ხანდახან იცოდნენ მეზობელ ხალხებზე გალაშქრებაც დასაბეგრავად. გუდანში გადაწყდებოდა ეს საკითხი და გადაეცემოდა სათემო მბჭე-ჯვრებს. თემი თავის სათემო სალოცავში მოიყრიდა თავს და წავიდოდა იქით, სადაც გუდანის ჯვარის დროშა მიდიოდა“[20].

ალ. ოჩიაურის თქმით, „ყველა ზემომოყვანილი ამბები დაკავშირებული არის წელწად დღეთან“[21], მაგრამ როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მარტო გუდანის ჯვარში, ან მარტო წელწდის დღესასწაულზე როდი წყდებოდა მეთემეთა საერო ცხოვრების საჭირბოროტო საკითხები, არამედ სხვა ჯვარ-ხატებშიც და სხვა დღესასწაულებზეც, მხოლოდ, რა თქმა უნდა, ეს საკითხები ადგილობრივი მნიშვნელობის იყო და არა სრულიად სახევსურეთო[22]. მაგ., შატილის ანატორის ჯვარში ათენგნობას „ჯვარიენები გამოვიდოდნენ და ჩვეულებრივად გამოუცხადებდნენ საჯვარო და სასოფლო საჭირბოროტო საქმეებს და მათ მოსაგვარებლად ჯვარში შემუშავებულ გეგმას“[23].

გეგმის შემუშავება ჯვარიონთაგან ხდებოდა ან დღესასწაულის დაწყებამდე[24], ან დღეობის მეორე დღეს დარბაზში („ჯვარიენები (დარბაზში — ჟ. ე.) მეორე დღისთვის იხაუბრებდნენ, თუ რა ჰქონდათ სოფლის ჯარზე სათქმელი. ახლა იტყოდნენ ამ დროსთან დაკავშირებულ საქმიანობის ირგვლივ. მაგ., გაზაფხულზე რას საქმიანობდა ხალხი და რა იყო საჭირო რომ გაკეთებულიყო საჯვარო, ან სასოფლო საქმეში“)[25].

სოფლის ჯარზე ჯვარიონთა გამოსვლის ცერემონიალი შატილის ანატორის ჯვარში, (და საერთოდ მათი მმართველური ფუნქციები) ალ. ოჩიაურს ასე აქვს აღწერილი:

„დარბაზში რომ მოიდროვებდნენ, ჯვარიონნი მოემზადებოდნენ სოფლის ჯარზე გამოსასვლელად. ააცვებდნენ ლუდით სახუცო ქოჩობს, ბარძიმს და ცერცხლის სურებს იმ რაოდენობით, რამდენიც აქ ჯვარიონნიც იყვნენ, დაიჭერდნენ ხელში თითო თასს და თითო ღერ სანთელს ყველანი და გამოვიდოდნენ დარბასიდან. მივიდოდნენ სოფელთან (იგულისხმება სოფლის საჯარე ადგილი ჯვარ-ხატში — ჟ. ე.) და დგებოდნენ რიგზე: მარჯვნივ მხარეს იდგა ხუცესი, მის მარცხნივ ჯელოსანი, მერე მედროშეე, მერე დასტურნი და ჩხანჩხი, თუ ჰყავდა, ბოლოს ისიც იქნებოდა. ამის გამოსვლაზე ხალხი ფეხზე ადგებოდა და ქუდმოხდილები დადგებოდნენ, ჯერ ხუცესი და მერე ყველა ჯვარიონები დამწყალობნებდნენ სოფელს“... დამწყალობნების შემდეგ „ყველანი გაჩუმდებოდნენ და დასტური სანთლებს მოუკიდებდა ცეცხლს, რომლებიც ჯვარიენებს ეჭირა თასებთან ერთად. სანთლების ანთებასთან ხუცესი მოაკსენებდა ამ თასებზე ჩვეულებრივად და იხუცებდა“... „მოხსენება-ხუცო-

---

20 ალ. ოჩიაური. ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი. II ნაწ., რვ. № 24—25.

21 იქვე.

22 ყველა მკვლევარმა, რომელიც მთიანეთის ჯვარ-ხატებში ხალხურ დღესასწაულებს შეისწავლის, ყურადღება უნდა გაამახვილოს მათ ორმაგ ფუნქციაზე: ა) კულტის სამსახური და ბ) საერო ხასიათის საორგანიზაციო ფუნქცია.

23 ალ. ოჩიაური, რელიგია ბუდე-ხევსურეთსა და შატილის თემში, გვ. 762—766.

24 ჯვარიონთა საუბრები ჯვარ-ხატისა და სოფლის საჭირბოროტო საკითხებზე უფრო მეტად დღეობამდე ორი კვირით ადრე. საწმიდარში ყოფნის დროს ხდებოდა.

25 ალ. ოჩიაური, დასახ. ხელნაწერი, გვ. 762—766.

ბა რომ დამთავრდებოდა, ყველანი გაჩუმდებოდნენ და ხუცესი დაიწყებდა საუბარს: „სოფელო, შატილივნებო, თუ გწყალობსთ დიდებული ანატორის ჯვარი, იყურეთად ჩემ ნაუბარი. ჩემ საუბარ საყურებ კი არას, მაგრამ უნდა იყურათ იმათ, რომ მე ჯვარიონთ ნათქვამს გეტყვით, მე ვალდებული ორ, რომ რაიც ანატორის ჯვარს მაუდის, ის წესი დავიცვად' არ დავხკარგ. ეს შატილსად' შატილის დიდ ბატონს ანატორის ჯვარს მადენილობაი აქვ, რომ გამავიდას მორიგეიდ' თქვას ყველაის, რაც სოფლისად' ჯვარ-ჯვარის კარის გასამაგრებად ჯვარიონთ თქვეს ამა თუ იმ დღეობაში.

მე დალოცვილის ანატორის ჯვარის მორიგეობის ღირს არ ორ, მაგრამ დაილოცას იმის ძალი, დღეს იმის მორიგეი მქვიანად' იმით გეტყვით. ხალხნო, შატილივნებო, ნუ წავკდებით, ნუ ვიზამთ იმას, რაიც არც ჯვარს ეკადრებოდეს არც ყმათ, არც მაუდისა. წინავ პირ ყოფილას შატილ. ერთი პირით უკეთებავის საჯვარო საქმეიცად' სასოფლოიც. პირიქით-პირაქათ ხევსურეთს შატილისად შეუნატრავის, სოფელჩაც წესი — რიგ ყოფილად' ჯვარჩაც. დიდცოტას, კაცსა-დიაცს თავ-თავის ადგილ, ალაგ შჯერივას. ეხლა კი ყველა გათავსწორდ, კაცს კაცის ალაგ აღარ უჭირავ, დიაცს დიაცის ალაგი, ყმაწვილს ყმაწვილისა. თქვენი ჭირიმეთ, შატილივნებო, ნუ წავკდებით, ერთმანეთს შაუგით, ერთმანეთს ხალიზ მიეცით, დასაჯურუმებ დააჯურუმეთ, თას ჩამასაყრელს თას ჩამახყარეთ, კალთა მასაჭრელს კალთა მასჭერით. უფერ ყველამ გაიუფერეთ, ნუც კაცს მისცემთ, ნუც დიაცს უფრისა, მონის საქმის ჩადენისას, თორემ ჩვენს სოფელს სახელი, პატივ დაეკარგების ხოყანაში.

ხუცესი თავის სიტყვას ასეთ შესავალს გაუკეთებდა და, ბოლოს, დაასახელებდა სოფლის პირის დამშლელ და ურჩ პირებს, სოფელში ხმამაღლად მოლაპარაკე და მოჩხუბარ ქალებს და მათზე დადებულ ჯურუმს. მაგალითად, ორი ქალი წაიჩხუბა, ერთმა მეტი დანაშაული ჩაიდინა, რომ ხმამაღლადაც ჰყიოდა და მეორე ქალს ხელიც გააბა საცემლად. ამ მეტ დამნაშავეს დაადებდნენ წელვამავლილ საკლავს, ან ერთი წლის ცხვარს და ან მეტისას. მის მოპირდაპირე ნაკლებ დამნაშავეს დააკისრებდნენ ბატკანს, ან თუ კიდევ ნაკლები იქნებოდა, ერთ-ორ აბაზ ფულს და სხვა. აგრეთვე მამაკაც მაშუღლარებს — ჯურუმს, თუ სოფლის დადგენილი პირი ანუ საიდუმლოება სხვაგან გაიტანა და სხვა მრავალი ასეთი. თუ რამე სათქმელი დაავიწყდებოდა (ხუცესს— ე. ე.), მის გვერდზე მდგომი ჯვარიონები ჩუმად ეტყოდნენ და მოაგონებდნენ. მის ლაპარაკში ხალხი ფეხზე იდგა ქუდმოხდილი და გულმოდგინედ უსმენდა. ბოლოს ეტყოდა ვადას — ხვალ თუ ჯურუმებ არ შასრულდ, დროშა კარში დარჩების არ შამსრულის სამრისხველოდო.

ამის შემდეგ ეტყოდა მომავალ გეგმებს: სად იყო გზა ან ხიდი გასაკეთებელი, როდის უნდა ასულიყო მთაზე ჯოგი, ან ესა თუ ის გზა-ხიდი როდის უნდა გაკეთებულიყო, რომელი საჯვარო მამულები უნდა მოხნულიყო წელს, წასულს თუ პირუტყვი ჰირნახულს ანადგურებდა, რაზომები უნდა მიეღოთ, რომ ეს აღარ მომხდარიყო, შარშან თუ სასოფლო ხიდებს ვერ მოუარეს და უდროოდ

განადგურდა. წელს ვის უნდა დაევალოს მათი მეთვალყურეობა და როგორ უნდა მოუაროს მათ. ან თუ სოფლის ტერიტორიაზე მეზობელი სოფლის პირუტყვი გადმოდიოდა, მის წინააღმდეგ რა ზომები უნდა ყოფილიყო მიღებული, ან სოფელს თუ მტერი ვინმე ჰყავდა საერთო, აქ როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ და სხვა მრავალი ასეთი საზოგადო საჭირბოროტო საკითხები"[26].

ორგანიზატორული ფუნქციებით ხუცესი დაკავებულია არა მარტო სადღესასწაულო, არამედ ჩვეულებრივ დღეებშიც, მაგ., არხოტში, ხალარჯვების შემდეგ, ხუცესი მოიწვევდა სოფლის კრებას და გამოუცხადებდა: „სოფლელებო, თუ გწყალობსთ არხოტის ჯვარი, დრო ას ეახლად, რო საქონმ გაღრიდასად' მთაში წავიდას. სათიბებსაც მაშორდას. თუ ეხლა არ დაისვენ სათიბემად' ბალახ არ მავიდ. როსაღ მავ. საქონობასაც წილ გაეყარათ. აქამდე საქონელს თავ-თავის მწყიმს დაუდიოდა. ახლა კი სოფლის საერთო მწყემსი იქნება მესაქონე, ე. ი. მენახირე. შეიძლება რიგ-რიგობითაც იარონ ნახირში. იმავე კრებაზე გადაწყდება უქმის დაყენების საქმეც. ზაფხულის პერიოდში ხევსურები უქმე დღეების გარდა სხვა უქმეებს იჩენენ და უქმობენ პარასკევს, შაბათს, კვირას და ორშაბათს. საქმის დღეებად აქვთ სამშაბათი ოთხშაბათი და ხუთშაბათი"[27].

როგორც მოტანილი ეთნოგრაფიული მასალებიდან გამოჩნდა, წმიდობისა და ჯვარ-ხატში ყოფნის დროს მსახურთათვის „სამძიმო საქმის" (ხვნა-თესვა, მკა, თიბვა, ლუდის დუღებაც კი) კეთება სრულიად გამორიცხული იყო. დღეობიდან დღეობამდე ჯვარიონთათვის არსებობდა დროის მხოლოდ მცირე შუალედები, რომლებიც ზოგჯერ მინიმუმამდე იყო დაყვანილი და დღეობა დღეობას თითქმის ებმოდა, ან დროის ამ შუალედებშიც ჯვარ-ხატის მსახური (ხუცესი) ზოგჯერ საერო ხასიათის ორგანიზატორული ფუნქციებით იყო დატვირთული. ასე დაკავებულ ჯვარ-ხატის მსახურს იმის ძალაც უნდა ჰქონოდა, რომ ფიზიკურად შრომაც მოესწრო, რაც შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო. მაშ როდისღა, ან როგორ ხნავდა, თესავდა, მკიდა ან თიბავდა იგი? როდისღა, ან როგორ იმარაგებდა ზამთრის სარჩოს? რით და როგორ უნდა მომხდარიყო ყველაფერი ამის კომპენსაცია, თუ არა სხვისი შრომის გამოყენების, ან მითვისების საშუალებით? ამისათვის საჭიროა გაირკვეს, არსებობდა თუ არა თემში სხვისი შრომის გამოყენების ან მითვისების შესაძლებლობის რაიმე რეალური პირობები.

ამ თვალსაზრისით ჩვენი ყურადღება მიიქცია უქმე დღეების პრაქტიკამ მთიელთა ყოფაში.

---

26 ალ. ოჩიაური, დასახ. ხელნაწერი, გვ. 762—766.

27 ალ. ოჩიაური, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, III ნაწ. რვ. 50, როგორც სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, თუშ-ფშავ-ხევსურეთში ამაღლება-ხალარჯვების შემდეგ იცოლნენ მსხვილფეხა საქონლის საზაფხულო საძოვრებზე გარეკვა. (ამაღლება-ხალარჯვებამდე საქონელი თავისუფლად ძოვდა ყველგან, მათ შორის სათიბეებშიც). ამ დროიდან „დააყენებდნენ სათიბის", ანუ საქონელს სათიბეებში აღარ შეუშვებდნენ. საქონელს მიუჩენდნენ მწყემსს (მ. მაკალათია, მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, გვ. 81, 1985 წ.). როგორც ჩანს, საქონლის საზაფხულო საძოვრებზე გარეკვა და მასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციაც ხუცესის, როგორც თემის ხელმძღვანელის და მმართველის, კომპეტენციაში შედიოდა.

როგორც ზემოთაც ითქვა, ხალარჯობის შემდეგ (ხალარჯობა დგებოდა ამაღლებიდან 10 დღის შემდეგ) მეორე-მესამე დღეს ხუცესი მოიწვევდა სოფლის კრებას, რომელზეც სხვა საქმეებთან ერთად, გადაწყდებოდა „უქმის დაყენების“ საქმეც: ერთხელ და სამუდამოდ დაწესებული უქმე დღეების გარდა, დაწესებდნენ ახალ უქმე დღეებს: პარასკევს, შაბათს, კვირას და ორშაბათს. მუშაობდნენ კვირაში მხოლოდ სამ დღეს: სამშაბათს, ოთხშაბათს და ხუთშაბათს, ხოლო ოთხი დღე უქმობდნენ. ალ. ოჩიაურის ცნობით, „უქმეებს ინახავენ თიბის და მკის დროს. დანარჩენ დროს უქმი არ იციან, არც შემოდგომაზე, არც ზამთარში, არც გაზაფხულზე“[28]. უქმის „გატეხვა“ და მუშაობა არ შეიძლებოდა. უქმის გამტეხს სოფელი მოიკვეთავდა: ხმას არ გასცემდნენ, ხატში არ მიუშვებდნენ, საკლავს არ დააკვლევინებდნენ, მიცვალებულზე არ მივიდოდნენ, საქონელს სოფლის ნახირში არ შეუშვებდნენ, ცეცხლი რომ გაქრობოდა, ცეცხლს არ მისცემდნენ და ა. შ.[29].

უქმე დღეს მუშაობის უფლებას მიიღებდა მხოლოდ ის, ვინც უქმეს „განათლავდა“, რასაც „უქმის ნათლა“ ეწოდებოდა. შაბათი დღის ნათლა იცოდნენ ციკნით, მაგრამ დაკლავდნენ ცხვარს, ან თხასაც; კვირა დღეს განათლავდნენ წელ-გამოვლილი თხით და ა. შ.[30]

ვინც უქმე დღეს განათლავდა, იგი ორ დღეს იმუშავებდა: ერთ დღეს თიბდა და როცა თივა გახმებოდა, მომდევნო კვირის უქმე დღეს უკვე განათლის გარეშე ახვეტდა[31].

უქმე დღეს განათლის გარეშე მუშაობის უფლებას აძლევდნენ მხოლოდ ძალიან გაჭირვებულ ოჯახს, ქვრივ-ობოლთ (ერთ დღეს), „მეკარავნეს“ და სასოფლო საქმეზე წასულ და დაკავებულ მეთემეს (ერთიდან სამ დღემდე)[32]. უქმეებს აყენებდნენ ხალარჯვების შემდეგ მეორე—მესამე დღეს (ვთქვათ 7—8 ივნისს და „გატეხავდნენ“ ენკენის 8 რიცხვში, ე. ი. უქმე გრძელდებოდა დაახლოებით 3 თვე.

უქმე დღეების პრაქტიკა წლის ყველაზე შრომატევადი სამუშაოების პერიოდში (ზაფხულში, თიბვისა და მკის დროს), როდესაც სპეციალისტების აზრით, „მთიან რაიონებში თიბვა-მკა მოითხოვდა მთელი ფიზიკური ძალების დაძაბვას, რათა დროზე მოესწროთ მომკა და მოთიბვა, დროზე დაებინავებინათ მოსავალი და სხვა“[33], პარადოქსალურ მოვლენად მოსჩანს, მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით.

უქმე დღეების დაწესებით ხელოვნურად იქმნებოდა თავისუფალი მუშახელი. უქმის მნათლავს შეეძლო მათი თავშეყრა საქმეში დასახმარებლად, რასაც „მუშათ შეყრა“ ეწოდებოდა. მაშასადამე, მეთემეს არ შეეძლო უქმის ნათლის გარეშე თავისთვის ემუშავა, სხვისთვის კი შეეძლო, თუ კი ეს სხვა უქმეს განათლავდა; იმუშავებდა ზოგი ავტორის ცნობით უსასყიდლოდ, ალ. ოჩიაურის ცნობით კი მცირე სასყიდლით იმის გამო, რომ „მაინც უქმეა და

28 ალ. ოჩიაური, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, III ნაწ. რე. 50.

29 ალ. ოჩიაური, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, I ნაწ. გვ. 298—300; მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

30 იქვე; მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123.

31 იქვე.

32 იქვე; მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

33 მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 123.

ტყუილად მოცდებიო". მაგრამ მოვუსმინოთ თვით ალ. ოჩიაურს: „თიბად გასვლამდინავ დააყენებენ უქმებსად'მკა რო გათავდების მაშინ გასტეხენ. მარტო თიბა-მკაში ას ეს უქმი, სხვას დროს კვირაის მეტს არას უქმობენ. სამს დღეს მუშაობენ ერთ კვირაეშიად' ოთხ დღეს მუქთად არიან. მაგრამ ვისაც შაძლებაი აქვ უქმის ნათვლისა, ის კი უქმად არ დაჯდების. ვინაც მცხოვრები (შეძლებული — ჟ. ე.) ის წინავ იპირებს უქმის მუშებს. უქმის მუშა იმას ხქვიან, რო მცხოვრებ კაც ამ უქმეში მუშას რო შახყრის, თხას ან თიკანს დაკლავსად'მუშაობის ნებაი აქვ. ამ დაკვლას უქმის ნათვლაი ხქვიან. უქმის დამნათლავს ვინაც უშველს, ის ნახევარ ფასად შველს; მაინც ხომ უქმიავ, ფიქრობს. მუშათ პატრონიც ამასავ ეუბნების: ის არ უჯობაევ, რო კაცმავ ნახევარ დღის სამუშაო მაინც აიღასავ. ამ დღეებში ნახევარ ფასად, ზოგსრუ მუქთადაც უმუშაობს შეძლებულებს. პარასკევს, შაბათსად' ორშაბათს თიკნით ნათვლენ, კვირაეს კი ან თხით ნათვლენად' ან ცხვრით. ღარიბ ხალხს არ შეუძლავ მუშის შაყრაი, რადგანაც ჯერ თიკანს ვერ იშოებს, მემრ მუშას ხარჯუნდ: დილას ფაფა ერბო დასხმული, სადილად ხავიწი, თეთრა (რძე, ერბო და ფქვილი ერთმანეთში არეული, მოხარშული). ახლა საქმეიც ღარიბს ცოტაი აქვად' ამ უქმე დღეებს შაძლებულებ სრუ თავის სასარგებლოდ იყენებენ, არცერთ დღეს არ გააცდენანად' სხვას ხალხსაც ამუშავებენ. სთველთ ღარიბს რო ორმოც თივა ედგას, შეძლებულს ას. ასოც მაინც ექნების; იმათ სოფელში გავლენაიც აქვ. თუ ვინ წავიდა, მუშაობა გაბედ ამ დღეებში, შაუყრიან სოფელსად' მაიკვეთენ სოფლის პირის დამშლელს. მიელენ ჯვარჩიად' დაარსხებენ უქმის გამტეხსად' სოფლის პირის დამშლელს. დარისხება ხო ერთიანად ამაწყვეტას ლიშნავს აქ. ისეებ რო ეტყვიან ჯვარიონთ, ვინაც უქმს თავის სასარგებლოდ იყენებს, ჯვარიონნიც იმათ სიტყვას მეტად გაიგონებენ მახამ სხვისას, რაკი ისეებ ჯვარიონთ მეტ პატივს სცემენ, მანამ ღარიბ ხალხი. ამის გულისად ამ უქმეების შანახვა ძალიან გამაგრებული! გვჭირდებისავ, ისენ იბრძვიან: კაცსაც სამგზავროსაც უნდავ წასვლავ, მუშასაც უნდავ შაყრაივოდ. ძალაუნებურად ღარიბ ხალხიც უნდა მიემჯრას უქმის შენახვას.

სოფელ ამ უქმეებს სხვანაირადაც კი იყენებს: თუ სასოფლო საქმეზე ვის ირჩევენ წასალალავად სად (თუ იგზავნება სასოფლო საქმეზე) მაშინ იმას დახპირდებიან უქმის მიცემას. იმას გააჩნავ სად ვინ მივ, სად ვის მიღლალავენ, რამთვენს დღეს დაგვიანდების წასულიდ' ან რა სარგებლობას მაუტანს სოფელს ამ კაცის წასლვაი. ამის მიხედვით გაურიგდებიან წამავალს. ან ერთს უქმს მისცემენ, ან ორს, სამსაცად' მეტსაც. უქმს მისცემენ ისრ რო ეტყვიან: უქმი გქონდასავ, თუ ამ საქმეზე წახოლავ. გადაუკვეთენ ეემთვენს დღეს იმუშავე. მემრ ის კაცი, როსაც უნდ უქმ დღეებში, მაშინ იმუშავებს იმთვენს დღეს, რამთვენიც სოფელმ მისცა, დახპირდ. თუნდა მარტო ჯალაფნ იმუშავებენად' უნდა მუშას შახყრის თუ აქვ მუშის შაყრის შასაძლებლობა. წასავალ-წამასელადაც იქავ შაძლებულ ხალხს ეწყობის ჯელი, ისი ას ცხენ-უნაგირით გაწყობილიდ' იქაც იმას შაუთვლიან წასვლასად' ისივ

სარგებლობს. სოფლის მიცემულ უქმს ნათლა აღარ უნდა, ე. ი. თიკნისად' თხის დაკვლა არ უნდად' აისრ მუშაობენ, ხოლოთ მუშას კი უძღვებიან. თუ სუსტად მცხოვრებს მისცეს, ის მუშის შაყრას ვერ შაზძლებსად' მარტო ჯალაფნი იშუშავებენ"[34].

ალ. ოჩიაურის საკუთარი დაკვირვებები მთიელთა ყოფიდან აღებულ ხალას ეთნოგრაფიულ მასალაზეა დაფუძნებული. მისი აზრით, უქმეების დაწესება უპრიანია და სასარგებლო მხოლოდ შეძლებული ოჯახებისათვის. „მუშათ შეყრა" შეუძლიათ მხოლოდ შეძლებულ ოჯახებს, რადგანაც ღარიბ ოჯახს ამის შესაძლებლობა არა აქვს.

შეძლებული ოჯახები იბრძვიან უქმეებისათვის („გვჭირდებისაე უქმიე, ისენ იბრძვიან") ღარიბი ოჯახების ნებისა და სურვილის გაუთვალისწინებლად („ძალა უნებურად ღარიბ ხალხიც უნდა მიემჯრას უქმის შენახვას").

ჯვარიონი შეძლებული ოჯახების ნებისა და სურვილის გავლენის ქვეშ იმყოფებიან, ანგარიშს უწევენ მათ მოთხოვნებს.

შეძლებული არ აცდენს არც ერთ უქმე დღეს („არც ერთი დღეს არ გააცდენენად!..). შეძლებულის დონეზე ყოფილა უქმე დღის განათლება (როდესაც ერთხელ ნათლით მხოლოდ ორი სამუშაო დღე ეძლეოდა გამნათლავს) ღარიბს, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო. ანდა, ღარიბის მეურნეობა დამატებით მუშახელს ისედაც არ საჭიროებდა. მაშინ როდესაც მდიდარი ოჯახის გაზრდილი მეურნეობის მოცულობა ამას მოითხოვდა. ღარიბს შეიძლება მხოლოდ ერთხელ გაენათლა უქმე (ორი დღის მუშაობის უფლება მიეღო). ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ მთელი თიბვა-მკის პერიოდში, ღარიბი ოჯახი კვირაში მხოლოდ სამ დღის მუშაობდა თავისთვის, ოთხ დღეს კი ან უქმობდა, ან სხვის (შეძლებულის) მიწაზე მუშაობდა ერთთა აზრით უსასყიდლოდ, ალ. ოჩიაურის ცნობით კი მცირე სასყიდლით.

მაშასადამე, მთიანეთის თემში სხვისი შრომის გამოყენების, ანდა მითვისების შესაძლებლობის რეალური პირობები არსებობდა.

ვფიქრობთ, „უქმის ნათლა" და „მუშათ შეყრა" ფართოდ უნდა ყოფილიყო გამოყენებული თემში მცხოვრები იმ პირების მიერაც, რომლებიც წლის მანძილზე კულტის სამსახურითა და საერო ხასიათის ორგანიზატორული ფუნქციებით იყვნენ დაკავებული. ამ თვალსაზრისით, ჩვენი საველე და საარქივო მასალები დუმან, მაგრამ რეალური ვითარება და აშკარა მინიშნება მასალების მხრიდან (კერძოდ: ა) ჯვარიონი წლის მანძილზე დაკავებულია ორგანიზატორული ფუნქციებით; ბ) წმიდობისა და კულტის სამსახურის დროს ჯვარ-ხატი ჯვარიონთ უკრძალავს სამძიმო საქმის კეთებას: გ) ჯვარიონი (ხუცესი) იწვევს სასოფლო კრებას და აწესრიგებს უქმეებს დ) წლის ყველაზე მრომატევადი სამუშაოების დროს თემში არის თავისუფალი მუშახელი, რომლის გამოყენების შესაძლებლობა აქვს ყველას. ვისაც კი ის სჭირდება და ვისაც ხელი მიუწვდება ამაზე) გვაიძულებს ამ მიმართულებით ყურადღების გამახვილებას.

მაშასადამე, თემში არიან პირები, რომლებიც დაინტერესებულნი არიან თავისუფალი, დამატებითი მუშახელის არსებობით. ესენი არიან: ა) პირველ

---

34 ალ. ო ჩ ი ა უ რ ი, ხევსურული ხალხური დღესასწაულების კალენდარი, I ნაწ. გვ. 298—300.

რიგში ამ უქმეების ყოველწლიურად დამწესებელნი — ორგანიზატორული ფუნქციების მატარებელი ჯვარ-ხატის მსახურნი, რომელთაც სამსახური საშუალებას არ აძლევს დაკავდნენ თავისი საკუთარი მეურნეობით და რომელთაც აქვთ თემში არსებული თავისუფალი მუშახელის გამოყენების შესაძლებლობა; ბ) შეძლებული ოჯახები, რომელთა გაზრდილი მეურნეობის მოცულობა დამატებითი მუშახელს ითხოვს.

პირველნი ვერ შრომობენ ფიზიკურად სამსახურის გამო, მეორენი თვითონაც შრომობენ და დამატებით მუშახელსაც ამუშავებენ მცირე სასყიდლით, ან უსასყიდლოდ („არც ერთ დღეს არ გააცდენენად' სხვას ხალხსაც ამუშავებენ").

თავდაპირველად, გენეტურად, უქმე დღეების დაწესება თემისა და მეხთემეთა საერთო ინტერესებით, აგრეთვე ურთიერთდახმარების პრინციპით უნდა ყოფილიყო გაპირობებული: თავისუფალი მუშახელი სჭირდებოდა თემს, სოფელს, სასოფლო, საერთო საქმეთა მოსაგვარებლად, უსასყიდლოდ ურთიერთდასახმარებლად. ეს კი, რამაც თავის დროზე უქმე დღეების პრაქტიკა განაპირობა თემში, ჯერჯერობით, თემის, სოფლის ინტერესებმა, ალ. ოჩიაურს ბოლო პლანზე აქვს გადატანილი. როგორც უკვე მეორეხარისხოვანი მოვლენა: „სოფელი ამ უქმეებს სხვანაირადაც კი იყენებს" — ამბობს იგი და მოაქვს ამის მაგალითები. შრომის საზოგადოებრივმა დანაწილებამ, ქონებრივმა უთანაბრობამ თემში, თავდაპირველად ურთიერთდახმარების პრინციპზე აგებულ უქმე დღეთა ტრადიციას სახე უცვალა და სხვა მნიშვნელობა და შინაარსიც შესძინა.

შეძლებული ოჯახი იმით, რომ თვითონაც მუშაობს, ჯერჯერობით მწარმოებელთა ფენაში რჩება. ამით და ჯვარიონთობის მხარდაჭერით იგი წონასწორულ მდგომარეობაშია თემთან. ხოლო ის შეძლებული, რომელიც „გადაუდგებოდა" ჯვარ-ხატს (ე. ი. ჯვარიონთ), თემისგან „გადამდგარიც" იყო და მათ, როგორც „ამაყ ხალხს", რომელიც „გადაუდგა ჯვარსაც და ხალხსაც", ჯვარი და თემი ან მოიკვეთდა. ან ფიზიკურად გაანადგურებდა. თითქოს საუცხოო ილუსტრაციაა იმისა, რომ მაღალი ეკონომიური დონე-შეძლებულობა — მთიანეთის საზოგადოებაში ჯერ კიდევ არ იყო გადამწყვეტი ფაქტორი. გადამწყვეტი მთიანეთის საზოგადოებაში იყო „მოდენილობა", ანუ ჩვეულება. წესი, ტრადიცია. წარმომავლობა, წარმოშობა. „მოდენილობის" მქონე გვარებს (მოდენილობის მქონე მამიშვილობებს, ოჯახებს) „მოუდიოდათ" ჯვარ-ხატში სამსახური და ამდენად, თემის ხელმძღვანელობაც. ასეთი „მოდენილობა" ჰქონდათ მხოლოდ უნჯ, მკვიდრ გვარებს თემში და მათგანაც მხოლოდ გარკვეულ მამიშვილობებს და ოჯახებს. მოდენილობის საფუძველი იყო ამ გვარების უნჯობა, მკვიდრობა, ანუ პირველმოსახლეობა თემის ტერიტორიაზე და ამდენად, სათემო მიწა-წყლის მათდამი მიკუთვნებულობა, რაც სათემო ჯვარ-ხატის (რომელიც ავრეთვე უნჯთა || მკვიდრთა საკუთარი, პირველი სალოცავი იყო ოდითგან) სახით იყო გაფორმებული: თემის მთელი მიწა-წყალი ნომინალურად სათემო ჯვარ-ხატის კუთვნილება იყო. ამ უკანასკნელმა სოციალურმა ფაქტორმა ასახვა პოვა მითშიც. მითოლოგიურ გადმოცემებში[35]

---

35 აღნიშნული მითოლოგიური გადმოცემების შესახებ იხ. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში; ზ. კიკნაძე, ქართულ მითოლოგიურ გადმოცემათა სისტემა, თბ., 1985.

თემის მთელი მიწა-წყალი მოპოვებულია ჯვარ-ხატისაგან (ღვთისშვილთაგან) დევებთან სასტიკი და სისხლისმღვრელი ბრძოლების შედეგად. ასე გადატყდა მთიელთა ცნობიერებაში საზოგადოებრივი ყოფიერების ეს ელემენტი და ასეთ მსოფლგაგებად ჩამოყალიბდა იგი მითში. ამიტომ გადამწყვეტი როლი იმას, ხევისბრისა, თუ ხუცესის ოჯახები, შეძლებულები იყვნენ თუ არა, არ ჰქონდა. თემს მართავდა არა შეძლებულთა, არამედ „მოდენილობის“ მქონეთა ფენა. „მოდენილობის“ მქონე კი შეიძლება მდიდარიც ყოფილიყო და ღარიბიც.

„მოდენილობის“ მქონე, მაგრამ ღარიბი, თავისთავად ეთიშებოდა მმართველთა ფენას, რადგანაც მას არ შეეძლო იმ მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება, რასაც ჯვარ-ხატი უყენებდა ხუცესად, ან ხევისბრად მიმსვლელს. ასევე ეთიშებოდა მმართველთა ფენას შეძლებული, მაგრამ „მოდენილობის“ არმქონე, თუმცა ეს ფენა, როგორც მასალებიდან გამოჩნდა, ცდილობს ჯვარიონთან არა მარტო თანხმობაში ყოფნას, არამედ გავლენის მოხდენასაც მასზე („ჯვარიონნიც იმათ (შეძლებულების — ე. ე.) სიტყვას მეტად გაიგონებენ მანამ სხვისას, რაკი ისეც ჯვარიონთ მეტ პატივს სცემენ მანამ ღარიბი ხალხი“). თავის მხრივ, ჯვარიონიც ცდილობს მათთან თანხმობაში ყოფნას (ჯვარიონნიც იმათ სიტყვას მეტად გაიგონებენ“). ლოგიკური იყო გვეფიქრა, რომ ის, ვინც სოციალურ-პოლიტიკურად და იდეოლოგიურად იყო დაწინაურებული, ეკონომიურადაც შეძლებული ყოფილიყო, თუმცა, როგორც ცნობილია, ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენები გარდამავალი პერიოდის საზოგადოებებში სრულ შესატყვისობაში ზოგჯერ ვერ მოდიან; მთის საზოგადოებები კი სწორედ ასეთი საზოგადოებებია. ხევისბრისა და ხუცესის ოჯახები შეიძლება შეძლებულიც ყოფილიყო და შეიძლება საშუალო შეძლების. ყოველ შემთხვევაში, მათი ოჯახი ეკონომიურად ისეთ დონეზე მაინც უნდა ყოფილიყო, რომ შესძლებოდა იმ მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება, რასაც ჯვარ-ხატი უყენებდა ხევისბრად და ხუცესად მიმსვლელს[36].

საქართველოს მთიანეთში გადამწყვეტი უნდა ყოფილიყო შრომის საზოგადოებრივი დანაწილება მმართველებად და მწარმოებლებად. იყო თუ არა ეს მომხდარი ამ რეგიონში? როგორც კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე გამოჩნდა, იყო.

---

36 ხევისბრად (თავხევისბრად) მიმსვლელს ცხრა საკლავით უნდა „ენათლა ჯელმჯარი“, ხუცესს კი „საჯელოში ჩადგომის“ წესი უნდა ჰქონოდა გადახდილი (ხელოსანი უნდა (ყოფილიყო) და დამატებით კიდევ ერთი საკლავით განათლულიყო. „საჯელოში ჩადგომის“ წესის შესრულებას სჭირდებოდა: სამი საკლავი — სამი წლის მოზვერი, ან ხარი (ზოგან „მამუნავ ჯარი“), ცხვარი და ბატკანი; იმდენი პური. რამდენი მამაკაციც (ზოგან კომლი) იყო თემში, 1 კგ (ან 0.5 კგ.) სანთელი, სამი ფუთი ქერისაგან დამზადებული ლუდი, არაყი და სხვ. ალ. ოჩიაურისა და მთხრობელთა თქმით, „საჯელოში ჩადგომის“ წესის შესრულება ყველას არ შეეძლო თემში. აქედან გამომდინარე, ხევისბრის, ან ხუცესის (ადრეული ჯვარიონთა სხვა წარმომადგენლებისაც) ოჯახი თუ მდიდარი არა, გარკვეული ეკონომიური შეძლების მაინც უნდა ყოფილიყო.

Ж. Г. ЭРИЛШВИЛИ

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ГОРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ

Резюме

На основе данных архивных этнографических материалов в статье показано, что в горных регионах Восточной Грузии (в Пшави и Хевсурети) существовало общественное разделение труда на управленческий и производственный; Правителями общины были джварионны II хатионны (хуцеси-жрец, мегандзури-казнохранитель, медрошае-знаменосец, мезаре-звонарь, кадаги-прорицатель и др.), которые одновременно считались и служителями общинного культа — джвари II хати; т. е. джварионны II хатионны были представителями теократической власти. В этих же регионах Восточной горной Грузии имелись условия для использования или присвоения представителями теократической власти чужого труда, в частности, труда рядового общинника.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

დიმიტრი ახვლედიანი

კრამიტის წარმოების ზოგიერთი საკითხი

არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ კრამიტის ზომები დროთა განმავლობაში თანდათანობით მცირდება[1].

რამდენადაც ჩვენ მიგვაჩნია, რომ კრამიტის ზომების შემცირება წარმოადგენს მისი განვითარების ზოგად ტენდენციას*, ამიტომ საჭიროდ ვთვლით ამ მოვლენის მიზეზების დადგენას.

საკითხის გასარკვევად ჩვენ ძირითადად გამოვიყენეთ ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ელინისტური ხანის კრამიტი და მონაცემები XIX—XX სს კრამიტის წარმოებისა და მოხმარების შესახებ. ქრონოლოგიურად ერთმანეთისაგან ასე დაშორებულ მასალას იმიტომ ვიღებთ, რომ იგი საშუალებას გვაძლევს უფრო ნათლად დავინახოთ ის ცვლილებები, რომლებიც მოხდა კრამიტის წარმოებისა და მოხმარების მთელი ისტორიის მანძილზე. ძირითადი პარამეტრები, რომლებითაც ისაზღვრება კრამიტი არის 1. ზომები (გაბარიტული და გადამხურავი ან უსასარგებლო), 2. მასა სახურავის 1 კვ მ-ზე და 3. კრამიტის რაოდენობა, რომელიც საჭიროა 1 კვ. მ. ფართობის გადასახურავად.

ჩვენი მიზნისათვის გამოვიყენეთ XX ს-ის კრამიტის მონაცემები, რომლის ფორმის გამოყვანა ხელით ხდება ყოველგვარი რთული ჩარხებისა და წნეხების გარეშე და შევუდარეთ ის ვანის კრამიტის პარამეტრებს. ასეთია თანამედროვე ბრტყელი — ლენტისებური კრამიტი[2].

ამ მონაცემთა მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ კრამიტის ზომების შემცირება არ არის გამოწვეული, როგორც ეს ადრე ეგონათ[3], სახურავის შემსუბუქე-

კრამიტის სახეობა	სასარგებლო ფართობი		გაბარიტული მონაცემები			მასა 1 მ²	რაოდენობა 1 მ²
	სიგრძე	სიგანე	სიგრძე	სიგანე	სისქე		
XX ს. ბრტყელი	160±5 მმ	155±3 მმ	365±3 მმ	155±3 მმ	11—14 მმ	65 კგ	45,3 ც
ელინისტური ვანური	50±5 სმ	50±5 სმ	60±5 სმ	50±5 სმ	2,4 სმ	65 კგ	4 ც

1 ჯ. ჯღამაია, სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში, თბ., 1980; А. Л. Якобсон, Керамика и керамическое производство средневековой Таврики, Л., 1979.

* ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, რაც სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს.

2 მონაცემები მოგვეყავს: В. А. Воробьев, А. Г. Комар, Строительные материалы, М., 1976, გვ. 60.

3 ჯ. ჯღამაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 21.

ბის მიზნით (ვანის ელინისტური ხანის კრამიტის და XX ს-ის ბრტყელი ლენტისებური კრამიტის მასა 1 მ²-ზე ერთნაირია — 65 კგ).

თანამედროვე კრამიტის წარმოებიდან ვიცით, რომ „კრამიტი შეიძლება დამზადდეს სხვადასხვა ზომისა, უნდა ვისწრაფოდეთ რომ მივიღოთ კრამიტი დიდი სიგრძისა და სიფართის, ნაკლები სისქის ე. ი. ნაკლები წონის. ამგვარი კრამიტი უფრო მოსახერხებელია მშენებლობისათვის და მოითხოვს ნაკლები შრომის დახარჯვას მასის სახურავზე დალაგებისას, მაგრამ რამდენადაც უფრო მეტია კრამიტის ფართობი და ნაკლებია მისი სისქე, მით უფრო ძნელია კრამიტის დამზადება“[4]. ამ ციტატიდან ჩანს, რომ ის, რაც მოსახერხებელია მოხმარებისათვის ქმნის სირთულეს მისი წარმოებისათვის ე. ი. დიდი ზომის ვანის ელინისტური ხანის კრამიტი უფრო მოსახერხებელია მოხმარებისათვის, ვიდრე თანამედროვე კრამიტი. სამაგიეროდ უფრო ძნელია მისი წარმოება, რა არის ამისი მიზეზი?

ვ. ბლავატსკი ბოსფორის ელინისტური ხანის კრამიტის (ზომებით ვანის კრამიტის ოდენაა) წარმოების შესახებ შემდეგს სწერს: „თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ დაახლოებით იმ დროს (ელინისტური ხანა — დ. ა.) ერთი ცალი კრამიტის ღირებულება იყო 1,5 ობოლი, ხოლო შემოსავალი მონა-ხელოსნისაგან აღწევდა 4 ობოლს, უნდა მივიღოთ, რომ ერთი კერამისტი მონა-ხელოსნის წარმადობა შეადგენდა დღეში სამ კრამიტს, თუ გავითვალისწინებთ მხოლოდ ადამიანის შრომის გამოყენებას სამუშაო პირუტყვის უქონლობის პირობებში; თიხის მოთხრას და მის მიტანას ერგასტერიაში, წყლის მოტანას, თიხის მოზელას, ყველა სამუშაოს, რომელიც დაკავშირებულია კრამიტის ფორმების დამზადებასა და შეკეთებასთან, კრამიტის დაყალიბებას, დამღის დასმას, გაშრობას, შეღებვას, შეშის დამზადებას და მოზიდვას, ღუმელის დატვირთვას და გახურებას, მზა პროდუქციის გადმოღებას ღუმელიდან და გადატანას, რომ აღარაფერი ვთქვათ ღუმელის აგებასა და შეკეთებაზე და ბოლოს, თუ მივიღებთ მხედველობაში მონური შრომების დაბალ წარმადობას... ამგვარი წარმადობისას ერთ მონას წელიწადში შეეძლო დაემზადებინა 1100 კრამიტი“[5].

ჩვენი აზრით, თუ მივიღებთ ვ. ბლავატსკის მიერ შემოთავაზებულ გამოთვლის ხერხს, წელიწადში ერთ მეკრამიტეს 1100 კრამიტის მოჭრა არ უნდა შეძლებოდა. ვინაიდან კრამიტის წარმოება მთელი წლის განმავლობაში არ გრძელდებოდა მეტეოროლოგიური პირობების გამო. ამ დარგში დასაქმებულ ხელოსანთა სამუშაო დღეების რაოდენობა ერთ წელიწადში დაახლოებით 200 უნდა ყოფილიყო[6]. ასევე გადასინჯვას მოითხოვს დებულება ერთი ხელოსნის მიერ დღეში სამი კრამიტის ფასის ოდენა მუშაობის გაწევის შესახებ. ვინაიდან საბერძნეთში ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში კრამიტი სხვა-

---

• ვანის კრამიტის წონა საშუალოდ 16 კგ.

[4] Н. Г. Чибуновский, Технологические процессы производства черепицы, РОСГИЗПРОМ, М., 1952, გვ. 5.

[5] В. Д. Блаватский, О боспорском ремесле IV—I вв. до н. э. СА, 1959, XXIX—XXX.

[6] ვ. ჯაოშვილი, კერამიკული მრეწველობა საქართველოში, თბ., 1958, გვ. 60.

დასხვა ცენტრებში და სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ღირებულებისა იყო. კრამიტი იყიდებოდა, როგორც წყვილ-წყვილად (ბრტყელი და ღარისებური), ასევე ცალობით (ძირითადად ბრტყელი).

ორლანდოსის ცხრილის მიხედვით[7], წყვილ-წყვილად გაყიდული კრამიტის ღირებულება მერყეობს სამი დრაჰმიდან 3,5 ობოლამდე, ხოლო ცალობით გაყიდული კრამიტი ერთ დრაჰმა და სამი ობოლიდან ერთ ობოლამდე (მხოლოდ ერთი შემთხვევა). ამგვარი წესით გაყიდულ კრამიტში ზოგ შემთხვევაში ე. წ. კორინთული კრამიტიც არის ნაგულისხმევი, რომელიც ბრტყელი და ღარისებური კრამიტის ერთიანობას წარმოადგენდა.

ცალობით გაყიდული კრამიტის ფასია (გარდა კორინთულისა) — ეპიდავროსში IV—III სს. ძვ. წ. დრაჰმა და 3 ობოლი, დელოსზე — 250 წ. ძვ. წ. 4 ობოლი, 208წ. ძვ. წ. 3 ობოლი, 190—180 წ. ძვ. წ. 2,5 ობოლი. ამ მონაცემების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ მეკრამიტე ხელოსანი დღეში 1—1,5 კრამიტის, ზოგჯერ კი უფრო ნაკლები ღირებულების პროდუქციას გამოიმუშავებდა. თუ ყოველივე ზემოთ ნათქვამს გავითვალისწინებთ და კვლევის ბლავატსკისეულ მეთოდს დავეყრდნობით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მარტო ერთი ხელოსანი წელიწადში 200—300 კრამიტს დაამზადებდა. ამ ციფრს, რა თქმა უნდა, შემდგომში მეტი დაზუსტება დასჭირდება.

ვანის ნაქალაქარის ქვედა ტერასზე (სკვ. 167) ჩვენ მიერ იქნა შესწავლილი (1975 წლის კამპანიის დროს) დიდი ნაგებობის ერთი ნაწილის კრამიტის კომპლექსი. შენობა ძირითადად გადახურული იყო ბრტყელი კრამიტით, ღარისებური კრამიტს რაოდენობა უმნიშვნელო იყო. ამ კომპლექსში აღმოჩენილი კრამიტის რაოდენობის დასადგენად ჩვენ დავითვალეთ კრამიტის კუთხის ნატეხები. სულ აღმოჩნდა 128 — ზედა მარცხენა, 135 — ზედა მარჯვენა, 107 — ქვედა მარცხენა და 126 — ქვედა მარჯვენა კუთხე (ზედა და ქვედა მხარე განსაზღვრული გვაქვს იმის მიხედვით, თუ როგორ არის ორიენტირებული კრამიტი გადახურვის კონსტრუქციაში). ამ კომპლექსში აღმოჩნდა 44 ნიშნიანი კრამიტის ნატეხი. აქედან 36 ერთნაირი ნიშნით. აკეცილი გვერდის ქვედა ნაწილზე თითით ფოსო იყო გამოყვანილი (12 ცალი — ქვედა მარცხენა, ხოლო 24 ცალი — ქვედა მარჯვენა კუთხესთან) დანარჩენებს სხვადასხვა მოხაზულობის ასოს მაგვარი ნიშანი აქვთ დატანებული კრამიტის შუა ნაწილში.

შენობის შესწავლილი ნაწილი 150 მ² ფართობისაა, რომლის გადასახურავად დაახლოებით 500 კრამიტი იქნებოდა საჭირო (1 მ²-ზე 4 კრამიტი). ნაგებობის ეს ნაწილი ძლიერ იყო დაზიანებული და ამიტომ კრამიტის დიდი ნაწილი ალარ იყო ადგილზე ღაფიქსირებული. იმისათვის, რომ დაახლოებით დავადგინოთ თუ რა რაოდენობის ერთნაირ ნიშნიანი კრამიტით ყოფილა გადახურული ეს ნაგებობა შევადგინოთ განტოლება

$$600 : x$$
$$44 : 36$$

$$x = \frac{600 \times 36}{44} \approx 490$$

[7] A. Orlandos, Les matériaux de construction et la technique architecturale des anciens Grecs, I, Paris, 1966, გვ. 90—91.

აქედან გამომდინარეობს, რომ ნაგებობის ეს ნაწილი თავდაპირველად დაახლოებით 490 ერთნაირნიშნიანი კრამიტით ყოფილა გადახურული*. ამავე ნაგებობის მეორე ნაწილი, რომელიც 1974 წელს იყო შესწავლილი, გადახურული იყო γ მოხაზულობის ნიშნიანი კრამიტით.

ზემონათქვამიდან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჩვენ მიერ განხილული ნაგებობა ორი სახელოსნოს პროდუქციით იყო გადახურული. ვინაიდან ერთი სახელოსნოს ნაწარმი საკმარისი არ იქნებოდა.

სავსებით დასაშვებია, რომ ვანის ნაქალაქარზე ხელოსანს ერთ სეზონში მაქსიმალურად მხოლოდ 490 ცალი კრამიტის დამზადება შეეძლო. ეს ციფრი (ე. ი. მხოლოდ რამდენიმე ათეული) დაახლოებით ემთხვევა კრამიტის ფასისა და ერთი ხელოსნის წარმოების უნარიანობის ერთმანეთთან შეჯერებით ჩვენ მიერ მიღებულ რაოდენობას. გარდა ამისა, სავსებით დასაშვებია, რომ ხელოსანს დამხმარე პერსონალიც ჰყავდა და, ამდენად, მისი შრომის ნაყოფიერება უფრო მაღალი იყო.

ვ. ჯაოშვილის ცნობით, 1863 წელს თბილისში 700000—750000 კრამიტი იქნა მოჭრილი, როდესაც სახელოსნოების რაოდენობა 11 იყო, ხოლო თითო სახელოსნოში 3—5 ხელოსანი მუშაობდა[8]. თუ ჩავთვლით, რომ თითო სახელოსნო წელიწადში 70000 კრამიტს გამოუშვებდა მაშინ თითო ხელოსანი დროის ამავე მონაკვეთში საშუალოდ 14000 კრამიტს დაამზადებდა. ეს იმ პირობებში როდესაც შრომის იარაღები და წარმოების ტექნოლოგია ელინისტურ ხანასთან შედარებით თითქმის უცვლელი დარჩა.

როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი 1 მ² ფართობის გადასახურავად საჭირო იყო 4 ცალი ელინისტური ხანის კრამიტი და 30 ცალი ღარისებური კრამიტი, რომელსაც XIX ს-ის საქართველოში ხმარობდნენ. ე. ი. ელინისტურ ხანაში თითო ხელოსანი უშვებდა წელიწადში 50—80 მ² ფართობის გადასახურავ კრამიტს (200—300:4), ხოლო XIX ს-ის შუა წლებში 465 მ² ფართობისათვის (14000 : 30) საჭირო კრამიტს. ზემონათქვამის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ XIX ს-ის შუა წლებში ელინისტურ ხანასთან შედარებით კრამიტის წარმოება თითოეული ხელოსნისათვის 6—9-ჯერ უფრო ინტენსიური იყო. ჩვენი აზრით, წარმოების ინტენსიფიკაცია იყო ის ძირითადი მიზეზი, რომლის გამოც ხდებოდა კრამიტის ზომების შემცირება, უპირველეს ყოვლისა სისქის, ხოლო შემდეგ, კრამიტის სიმტკიცის შესანარჩუნებლად, მისი სიგრძისა და სიგანის. ჩვენ არ გავგაჩნია ცნობები იმის შესახებ, თუ რა დროს ანდომებდა ელინისტურ ხანაში მეკრამიტე კრამიტის დამზადებას. ვიტყვით მხოლოდ იმას, რომ ქვევრის წარმოებისას დიდი სქელკედიანი ქვევრის გამოშრობა გაცილებით უფრო დიდხანს გრძელდება (2—3 თვე), ვიდრე პატარა ჭოცობისა (2 კვირა)[9], ასევე უფრო ხანგრძლივი და რთული უნდა იყოს გამოწვის პროცესიც.

---

* ნიშნების ფუნქციის შესახებ იხ. ჩვენი სტატია „ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი კრამიტის ნიშნები“, რომელიც გადაცემულია დასაბეჭდად კრებულში „არქეოლოგიური ძიებანი“ (ახალგაზრდა მკვლევართა სამეცნიერო სესიის მასალები).

[8] ვ. ჯაოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58—62.

[9] ლ. ბოჭორიშვილი, ქართული კერამიკა, 1, ქახური, თბ., 1949; გვ. 122.

კრამიტის სისქის დადგენისას გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ სუფთად განლექილი თიხა გამოშრობისა და გამოწვის პროცესში უფრო მეტად განიცდის შეკლებას, ვიდრე მინარევიანი თიხა. ამის დასტური შეიძლება იყოს ის, რომ ერთი სიგრძისა და სიგანის კრამიტები ძალისადან და სამთავროს სამაროვანიდან ოდნავ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან სისქით. ძალისის კრამიტის კეცი მსხვილმარცვლოვანია და მინარევებიანი — სისქე 2,1 მმ. სამთავროს სამაროვნის კრამიტის კეცი შედარებით სუფთადგანლექილი და წვრილმარცვლოვანია. სისქე 1,9 მმ. კრამიტის კეცის სისქის დასადგენად ვზომავთ კეცის ყველა ნატეხს დიდი რაოდენობით და შემდეგ საშუალო გამოგვყავს. შეკლების დამადასტურებელი შეიძლება იყოს ისიც, რომ სამთავროს სამაროვანსა და სარკინეზე აღმოჩენილი ერთ-ერთი ტიპის კრამიტი ფორმით ზუსტად ერთნაირია (შედარებით დაბალი აკეცილი გვერდით) განსხვავება იმაშია, რომ სარკინის კრამიტის კეცი შედარებით მსხვილმარცვლოვანი და მინარევებიანია. ამასთანავე სამთავროს სამაროვნის კრამიტების სიგრძე არის 1/49 სმ 2/50 სმ 3/51 სმ, ხოლო სარკინის — 1/54 სმ 2/ 55 სმ 3/55 სმ. ეს მონაცემები კიდევ უნდა იქნეს შემოწმებული ახალი მასალებით და თიხების ლაბორატორიული ანალიზის შედეგების შეჯერებით.

Д. В. АХВЛЕДИАНИ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОИЗВОДСТВА ЧЕРЕПИЦЫ

Резюме

В археологической литературе неоднократно отмечалось, что черепица с течением времени изготовлялась всё меньших размеров (длина, ширина, толщина). Эта закономерность подтверждается почти всеми известными нам случаями. Целью данной статьи является установление ее причин.

Из современной практики производства черепицы известно, что чем больше ее размеры, тем труднее она для производства, но удобнее в употреблении. По нашим расчетам, в эллинистическую эпоху один черепичный мастер за год изготовлял черепицу, способную покрыть площадь в 6—9 раз меньшую, чем мастер XIX в.

На ванском городище т. н. «Большой храм» был перекрыт черепицей, изготовленной двумя мастерами, каждый из которых производил её не более 500 штук.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

ნანა ხახუტაიშვილი

ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ადრერკინის ხანაში

ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთში ამ უკანასკნელი 25—30 წლის მანძილზე გამოვლენილი მასალები (ნ. ხოშტარია, ა. აფაქიძე, რ. ფუთურიძე, ი. გრძელიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, ა. ინაიშვილი, ა. რამიშვილი, ა. კახიძე, ნ. ვაშაკიძე, ს. გოგიტიძე და სხვ.) საშუალებას იძლევა ერთგვარად შეჯამდეს ამ რეგიონის შესწავლის შედეგები და გაკეთდეს ზოგიერთი დასკვნა. უნდა აღინიშნოს, რომ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების გარდა, აღნიშნულ პერიოდში ჩატარდა აგრეთვე კოლხეთის დაბლობის გეომორფოლოგიური შესწავლა[1], რის შედეგადაც მიღებულ იქნა დამატებითი ინფორმაცია იმის შესახებ, თუ როგორი იყო კოლხეთის დაბლობი ადრერკინის ხანაში, თუ ჰოლოცენის სხვა პერიოდებში. კერძოდ, გაირკვა საკითხი იმის შესახებ, თუ რატომ ტოვებს მოსახლეობა კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა ზოლის აკუმულაციურ მოედნებს ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში და მხოლოდ ძვ. წ. XVI—XV საუკუნეებში უბრუნდება მას, რატომ ეცემა აქ საქალაქო ცხოვრება ძვ. წ. II საუკუნიდან და ა. შ. ეს რადიკალური ცვლილებები, როგორც დადგინდა, გამოწვეული იყო ზღვის ტრანსგრესიული მოვლენებით (ფანაგორიული, ლაზური), როცა კერძოდ შავი ზღვის დონემ თანამედროვე ნიშნულთან შედარებით 3—5 მეტრით მაღლა აიწია და დააჭაობა ზღვისპირა ზოლის გარკვეული მონაკვეთები, ძირითადად აკუმულაციური მოედნები[2].

მიკვლეული მასალების მიხედვით, ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ათვისებული ჩანს ახალი ქვის ხანიდან. ამისი მოწმობაა ნეოლითური ნამოსახლარების აღმოჩენა მდ. ჩოლოქის ორივე ნაპირას სოფ. მაკვანეთში, ანასეულისა და ჯიხანურის საბჭოთა მეურნეობების ტერიტორიაზე[3].

ამ პერიოდის დასახლებანი ზღვისპირა ზოლის აკუმულაციურ მოედნებზე, როგორც ფიქრობენ, სულ მცირე 25—35 მ-ის სიღრმეზე უნდა იყოს და-

---

[1] Ч. П. Джанелидзе, Палеогеография Грузии в голоцена, Тб., 1980, გვ. 21—64; მისივე, ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტი, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი ქალაქ ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემისადმი, მოხსენებები, თბ., 1973, გვ. 5—16.

[2] Д. А. Хахутайшвили, Природа и человек в Восточном Причерноморье в эпоху голоцена, „Кавказско-Ближневосточный сборник", VII, Тб., 1984, გვ. 146—151.

[3] ლ. ნებიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბ., 1970; ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბ., 1978; მისივე, ნეოლითური ხანის ძეგლი მდ. ჩოლოქის სანაპიროზე, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები", IV, თბ., 1974, გვ. 4—29, ტაბ. I—IV.

მარხული[4], რის გამოც მათი მიგნება და შესწავლა ამჟამად თითქმის გადაუწყვეტელ ტექნიკურ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული.

პირველი უდავო ცნობები ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის შესართავის ზონის აკუმულაციური ძოედნის დასახლებათა შესახებ ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. საუბარია ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე, რომელიც ქობულეთის აღმოსავლეთით არსებულ ტროფებშია აღმოჩენილი. საყურადღებო ფაქტია, რომ ტორფი, რომლითაც ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარეების ნანგრევებია გადახურული, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანით თარიღდება[5]. ეს არის ე. წ. ფანაგორული რეგრესიის საწყისი ფაზა, როცა ამ ზონაში იწყება ახალშავზღვური ტრანსგრესიის პერიოდში შეწყვეტილი ცხოვრების განახლება[6].

სამწუხაროდ, ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულისა და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები ჯერჯერობით ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის მაღალ ნიშნულებზეც არ არის აღმოჩენილი, რაც უპირატესად იმითი უნდა აიხსნას, რომ ამ პერიოდშიც ძირითად სამშენებლო მასალას მერქანი წარმოადგენდა, რომელიც მხოლოდ გარკვეულ გარემოში შეინახება და აღწევს ჩვენამდე.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ბარი და მთისწინეთი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ის რეგიონია, სადაც, როგორც ფიქრობენ, კოლხური გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის ძირითადი ელემენტები ფორმდებოდა (კოლხური ცული, თოხი, წალდი, სეგმენტისებრი იარაღი, ბრტყელი ცული, ნამგალი...). როგორც ოთ. ჯაფარიძე მიუთითებს, „კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში ცნობილია გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული პერიოდის განძები, სადაც კოლხური ცულის გვერდით გვხვდება მისი პროტოტიპი და აგრეთვე კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სხვა ტიპის იარაღები — თოხი, ბრტყელი ცული, სეგმენტისებური იარაღი, წალდი, ნამგალი და სხვ. აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოს არც ერთ მხარეში არ გვხვდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული საფეხურის განძების ისეთი რაოდენობა, როგორც კოლხეთის შავიზღვისპირეთის მხარეში მიმდინარეობდა, უფრო კი მის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში“[7]. ეს სწორედ იმ დროის კოლხეთია, რომელიც არგონავტების მითსა და ამირანის თქმულებებში აისახა.

სანამ შემდგომ პერიოდს, კერძოდ ადრერკინის ხანას შევეხებოდეთ, მანამ უნდა ნათლად განვსაზღვროთ, თუ რა პერიოდს გულისხმობს ტერმინში „ადრერკინის ხანა“ და როგორია მისაბამისი საბუთიანობა.

არსებული მასალების მიხედვით, რკინის წარმოება კოლხეთში ძვ. წ. XV საუკუნეში დაწყებულა. როგორც ფიქრობენ, იგი ბრინჯაოს (სპილენძის) წარმოებაში მიღწეული ტექნოლოგიური ცოდნის გამოყენებით გახდა შესაძლებელი[8]. ასე რომ რკინის წარმოების ადრეული საფეხური ანუ ადრერკი-

---

[4] ჯ. ჯანელიძე. ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტი, გვ. 12.

[5] Г. Л. Кавтарадзе, К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии, Тб., 1983, გვ. 29 (таблица),

[6] Д. А, Хахутайшвили, Природа и человек... გვ. 149—150.

[7] ოთარ ჯაფარიძე, დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1982, № 2, გვ. 63.

[8] დ. ხახუტაიშვილი, კოლხური რკინა და ძველი მესოპოტამია, 1984 (იბეჭდება).

ნის ხანის ადრეული საფეხური ქრონოლოგიურად გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს მოიცავს. რ. აბრამიშვილმა შესაძლებლად დაინახა რკინის სამეურნეო ათვისების პირველი საფეხურის საწყის ეტაპად ძვ. წ. XII ს. მიეჩნია. საერთოდ კი მისი აზრით, რკინის ხანის დასაწყისად ის პერიოდი ითვლება, საიდანაც დაიწყო რკინის წარმოების უწყვეტი განვითარება. ამ პროცესს საფუძველი ჩაეყარა მაშინ, როცა ცნობილი გახდა საბერველიან ღია ღუმელში ხის ნახშირის საშუალებით რკინის შენადნობის მიღება და მისგან იარაღის დამზადება. ამ მოვლენის დასაბამად დაახლოებით ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა წლები უნდა მივიჩნიოთ. ამგვარი დასკვნა დაფუძნებულია როგორც უშუალოდ რკინის ნაწარზე, რომელიც საქართველოს სხვადასხვა რეგიონშია გამოვლენილი (რ. აბრამიშვილი და სხვ.), ისე უშუალოდ რკინის მოპოვებასთან დაკავშირებული საწარმოო კერების გათხრის მონაცემებზე (ი. გრძელიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი)[9].

ასე თუ ისე, ადრერკინის ხანა ორ საფეხურად განიყოფება: 1. რკინის წარმოების საწყისი ეტაპი (XV—XIII სს) და 2. რკინის სამეურნეო ათვისების ხანა (XII—VII სს.). პირველი საფეხურის შესახებ კოლხეთში ჩვენ თითქმის არა გვაქვს მონაცემები უშუალოდ ნაწარმის სახით, მაგრამ გვაქვს რკინისსადნობი სახელოსნოები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მთისწინეთიდან, რომლებიც ძვ. წ. XV და XIV საუკუნეებით თარიღდება (დ. ხახუტაიშვილი). პირველი ნიშნები რკინის სამეურნეო ათვისების დასაწყისზე კოლხეთში კონკრეტულად ჩვენ სწორედ შესწავლილი რეგიონიდან გვაქვს და ძვ. წ. XII—XI საუკუნეების მიჯნას მიეკუთვნება. მხედველობაში გვაქვს ე. წ. „ზენითის განძი“, რომელშიც ბრინჯაოს ნაწარმთან ერთად რკინის თოხები, ცულები და დანებიც ყოფილა წარმოდგენილი[10]. ამასვე ადასტურებს უდეს განძის რკინის ორი შუბისწვერი, სატევარი, ლახტის თავი და საკინძი[11].

მაგრამ ადრერკინის ხანის ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი არა მარტო ამზადებდა და იყენებდა რკინის სამეურნეო და საბრძოლო იარაღებს, არამედ

---

9 რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. საქართველოს სახ. მუზეუმის „მოამბე“, XXII—B, თბ., 1961, გვ. 291—382, განს. გვ. 351; მისივე, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო სამეურნეო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის საქართველოს სახ. მუზეუმის „მოამბე“, XIX—A და XXI—B, თბ., 1957, გვ. 115—140 Д. А. Ахвтайшвили, Новооткрытые памятники древнеколхидской металлургии железа. КСИА, 151, გვ. 30; რ. აბრამიშვილი რკინის ხანა ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, VIII, გვ. 125—127.

10 ა. რამიშვილი, შენთხევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს იარაღები ბათუმის რაიონიდან, საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ბის „მაცნე“, 1966, № 4, გვ. 188; მისივე, კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974, გვ. 20—22. შეად. А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Известия ГАИМК, вып. 120, М.—Л., 1935, გვ. 122; დ. ხახუტაიშვილი, რკინის მეტალურგიის ჩასახვა-განვითარების პირველადი ცენტრების საკითხისათვის, ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 99—100.

11 რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის..., გვ. 351. ლიტ.-რა იქვე.

აქ მოსახლე თემები დიდად იყვნენ დახელოვნებულნი სამთამადნო საქმესა (ნიდლიულის მოპოვება), ლითონის მიღებასა და დამუშავებაში[12].

ამ ოციოდე წლის წინ გამოითქვა მოსაზრება, რომ ადრერკინის ხანაში ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ზემო წელიდან ვიდრე ზღვის სანაპირომდე შეადგენდა მეურნეობრივად მთლიან ერთეულს, რომლის ცალკეული ნაწილები საკმაოდ ორგანულად იყო დაკავშირებული ერთმანეთთან. იქვე შენიშნული იყო ის ძირეული ძვრები, რაც სოციალურ და სამეურნეო განვითარებაში შეინიშნება[13]. უნდა აღინიშნოს, რომ განვლილ 20 წელში მკვეთრად გაიზარდა განზოგადოებისათვის საჭირო მასალების როგორც რაოდენობრივი, ისე თვისებრივი მაჩვენებლები. ეს მაჩვენებლები საშუალებას გვაძლევს მეტნაკლები სისრულით წარმოვიდგინოთ ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის თემთა სამეურნეო და სოციალური განვითარების სურათი ძვ. წ. XII—VI სს-ში.

დღეისათვის უკვე გარკვევით შეიძლება აღინიშნოს, რომ აქ მოსახლე თემთა მეურნეობაში წარმოდგენილი იყო საქმიანობის ისეთი დარგები, როგორიცაა მიწათმოქმედება (მემინდვრეობა, მევენახეობა, მებაღეობა), ცხოველობა (მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვი), მეთევზეობა, მონადირეობა და ხელოსნობა, კერძოდ, ნიდლიულის მოპოვება, ლითონის მიღება, ლითონჩამოსხმა, მჭედლობა, მეთუნეობა, ხითხუროობა და ა. შ.

ადრერკინის ხანის კოლხეთში, როგორც ირკვევა, მიწათმოქმედება სამეურნეო საქმიანობის წამყვანი დარგი იყო როგორც მთისწინა ზოლში, ისე ზღვისპირეთში. უკანასკნელი, ზღვის რეგრესიის ხანაში, მართლაც მეტად ნაყოფიერი, უხვმოსავლიანი ზონა უნდა ყოფილიყო. ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი ნათქვამის კარგ ილუსტრაციას წარმოადგენს. კერძოდ, რკინისა და ბრინჯაოს ცულები, თოხები, წალდები, სეგმენტური იარაღი და სხვა სათოხლო-სამეურნეო აღჭურვილობა ზინიეთის განძიდან[14], ხილსაჭრელები, ქაფის ნამგლის ჩასართები, ხორბლისა და ღომის საყურადღებო ნიმუშები ნამჭიდლარის ნამოსახლარიდან და თიჭინარ-ჩოლოქის სხვა ძეგლებიდან, ხარისა და ნაყოფიერების კულტისადმი თაყვანისცემის მრავალგვარი ნივთიერი მოწმობა- იმავე ძეგლებიდან ზოომორფული ჰურჭლები, რქიანი სადგრები, ამათუ იმ ღვთაებისადმი შეწირული საკანთა ზოგიერთი სახე და ა. შ.) იმისი დასტურია, რომ აქ მოსახლე თემები უკვე კარგად იცნობენ მოხვნით მიწათმოქმედებას, რაც აისახა კიდეც წარმართულ ღვთაებათა პანთეონში[15]. ყოველ შემთხვევაში, რკინის სამეურნეო ათვისების ხანაში, როგორც ჩანს, ბრინჯაოსსახნისიანი სახვნელის გვერდით (განთიადის განძი, ჩაისუბნის განძი)[16], გამოიყენებოდა რკინის სახნისიანი მსუბუქი სახვნელი იარაღი (ნიგვზიანის მასალები)[17].

---

12 დ. ხახუტაიშვილი, ლოლხური რკინის მეტალურგიის სათაყვანოებთან, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები", I, თბ., 1964, გვ. 45—58.

13 დ. ხახუტაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

14 ალ. რამიშვილი, ლოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, გვ. 20—22.

15 Д. Л. Хахутайшвили, Т. К. Микеладзе, Древнеколхидское поселение Намчедури, Тб., 1985 (იბეჭდება).

16 ალ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 12, ტაბ. VII, 1, გვ. 13. ტაბ. VI, 7.

17 Т. К. Микеладзе, М. В. Барамидзе, Колхский могильнкк VII-VI вв. до н. э. Нигвзиани. КСИА 51, М., 1977, გვ. 33—39.

მიწათმოქმედების პროდუქციის მოყვანის, შენახვისა და გადამუშავება-გამოყენების მაღალი კულტურა, რაც ამ ხანისათვის შესასწავლად აღებულ ზონაში გვაქვს დადასტურებული. რამდენადმე ასახული ჩანს აგრეთვე ძველ-ბერძნულ წერილობით ტრადიციაში, კერძოდ თქმულებაში არგონავტების შესახებ (ცეცხლისმფრქვეველი სპილენძის ჩლიქებიანი ხარები, ფოლადის-სახნისიანი სახვნელი, რძის, ღვინის სიუხვე და ა. შ.). სწორედ ამ პერიოდში, ე. ი. ადრერკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთში ჩანს შექმნილი, აგრეთვე, ლართო ქანილურებით შემკული დიდი ჭურჭლები[18], რომელთაც დასაბამი მისცის კოლხურ სალვინე ქვევრებს, ე. წ. პითოსებს, რომლებიც ასე გავრცელებული იყო ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში.

მიწათმოქმედების გვერდით ბარსა და მთისწინა ზოლში განვითარებული ჩანს მესაქონლეობაც. არქეოლოგიური მასალები, რომლებიც ძირითადად ჭობულეთ-ჩოლოქის ნამოსახლარებზეა გამოვლენილი, ნათლად უჩვენებს, რომ ამ დროს მოცემულ რეგიონში აშენებდნენ ძროხას, ცხვარს, ღორს, თხას და ა. შ. ამ მხრივ საყურადღებო ინფორმაციას იძლევა ფარეხის ნაშთისა და სალამურის აღმოჩენა ჩოლოქისპირა ნამოსახლარის წინაანტიკური ხანის ფენაში, აგრეთვე ამაღე ძეგლზე გამოვლენილი ჰოსტელოგიური მასალა[19].

იმდროინდელი ადამიანი უკვე თითქმის უნარჩენოდ იყენებდა მეცხოველეობის პროდუქტებს. კერძოდ, რძისგან დღეებდა კარაქს და ამოპყავდა ყველი (ამისი მოწმობაა იმდროინდელ ფენებში გამოვლენილი კარაქის სადღები ქილებიც და ყველის ამოსაყვანი ჯამების ფრაგმენტები), ხორცისაგან ამზადებდა სხვადასხვა სახის კერძებს, რაზედაც მრავალგვარი სამზარეულო ქვაბები და ქოთნები მიუთითებს. ტყავი გამოიყენებოდა ტყაპუჭების, ფარების, მუზარადების, ფეხსაცმლის, სარტყლების, შურდულების, ცხენის აკაზმულობის, მშვილდის ლარისა და რიგი სხვა აღჭურვილობის დასამზადებლად. ძვლისაგან, უნდა ვიფიქროთ, მზადდებოდა რთვაქსოვასთან და თერძობასთან დაკავშირებული აღჭურვილობა, აგრეთვე, ისრისწვერები, ფლუსები მეტალურგიული და სამხმელო წარმოებისათვის, ყანწები (გაიხსენეთ ქსენოფონტეს ცნობები)[20], მშვილდები, ტუალეტის საგნები, სამკაული და ა. შ.

რა თქმა უნდა, ბარული ტიპის მეურნეობის მქონე ისეთ დაწინაურებულ სამიწათმოქმედო ქვეყანაში როგორც კოლხეთი იყო, მესაქონლეობას მართალია დაქვემდებარებული, მაგრამ მხოლოდ დამხმარე მნიშვნელობა როდი უნდა ჰქონოდა.

რაც შეეხება მითვეზეობასა და ნადირობას, მათ, მართალია, არამცირე, მაგრამ მაინც დამხმარე ხასიათი ჰქონდა.

დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი სათევზაო ბადის საწაფები და თევზეულის, მათ შორის დელფინების ძვლები იმისი მოწმობაა, რომ ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის ზღვისპირა ზოლის მოსახლეობა ადრერკინის ხა-

---

[18] Д. А. Хахутайшвили, К хронологии колхидско-халибского центра древнежелезной металлургии, „Вопросы древней истории (кавказско-ближневосточный Сборник)“, V, Тб., 1977, გვ. 136 და შემდ.

[19] ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები.

[20] Ксенофонт, Анабасис, М.—Л., 1951, გვ. 158 (V, I, 4).

ნაში ზღვაზეც გადიოდა სათევზაოდ და არც მდინარის თევზეულზე ამბობდა უარს. საამისო ტრადიციები აქ ნეოლითის ხანიდან იღებს სათავეებს[21].

ამ პერიოდის არქეოლოგიურ ფენებში დადასტურებული ძვლოვანი მასალა (ირემი, შველი, გარეული ღორი და ა. შ.), აგრეთვე ისრის წვერები და შუბის პირები ნადირობისადმი იმდროინდელი ადამიანის გარკვეული ინტერესის მოწმობაა. დღეს ძნელია დადგენა, თუ რა წილი მოდიოდა ნანადირევზე იმდროინდელი ადამიანის კვების რაციონში, მაგრამ იგი არც ისე მცირე რომ უნდა ყოფილიყო, არსებული მონაცემებითაც აშკარაა.

ამგვარადრე, პურეული, ხორცეული, თევზეული, რძის ნაწარმი, რაც, როგორც უნდა ვიფიქროთ, „ტყის ნობათითაც“ შეიესებოდა, ადრერკინის ხანის კოლხების საკვები რაციონის მთავარ ელემენტებს შეადგენდნენ.

ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის სამეურნეო მთლიანობის სურათი განსაკუთრებით რელიეფურად წარმოგვიდგება როცა ხელოსნობის ცალკეული დარგების, განსაკუთრებით კი რკინის მოპოვების შესახებ არსებულ მასალებს გადავხედავთ.

როგორც ცნობილია, ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის შუაწელზე, ცეცხლაურის, ჯიხანჯურის, ლაითურის და ნარუჯას საბჭოთა მეურნეობის, აგრეთვე, სოფ. ლეღვას, ქაქუთისა და რიგი სხვა დასახლებული პუნქტების ტერიტორიაზე გამოვლენილია და ისწავლება ადრერკინის ხანის კოლხური სამთო-მეტალურგიული ცენტრის ერთი მთავარი საწარმოო კერათაგანი (ი. გრძელიშვილი დ. ხახუტაიშვილი), რომლის უძველესი სახელოსნოები რკინის სამეურნეო ათვისების ადრეულ საფეხურს (ძვ. წ. XII—XI სს) მიეკუთვნება[22].

მეტალურგიული საწარმოო კერის არსებობა თავისთავად გულისხმობს წარმოების მთელი რიგი ერთმანეთთან დაკავშირებული დარგების არსებობას. ესენია სამთო საქმე, კერძოდ, მადნის მოპოვება, საწვავის დამზადება, კერძოდ მერქნის გარკვეული ჯიშებისაგან ნახშირის მიღება, ცეცხლგამძლე და ძნელლღობადი თიხების, აგრეთვე. ფლუსების მოპოვება, ლითონსადნობი ჭურის აღჭურვილობის ისეთი ელემენტების დამზადება როგორიცაა ტყავის საბერველები, თიხის საქშენი მილები და ა. შ.

ირკვევა,. რომ მეტალურგიული წარმოებისათვის აუცილებელი ენერგეტიკული პოტენციალი ადრერკინის ხანაში უკვე დიდი ხნის მიღწეულია. კერძოდ, რკინისსადნობ ღუმელში უკვე მიიღება 1450° ტემპერატურა[23].

---

21 ს. გოგიტიძე, ახალი ტიპის ქვის საწაფები მახვილაურის ნეოლითური ნამოსახლარიდან, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, VI, თბ., 1977, გვ. 3—18, ტაბ. I—VI; მისივე. მახვილაურის ნეოლითურ ნამოსახლარზე 1979 წ. წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, XI, თბ., 1982, გვ. 34—35; მისივე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბ., 1972, გვ. 85—86.

22 И. А. Гзелишвили, Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб., 1964; დ. ხახუტაიშვილი, კოლხური რკინის მეტალურგიის სათავეებთან, გვ. 50 და შემდეგი, მისივე., მასალები ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის ისტორიისათვის (ოჩხამურის ხეობა), კრ. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, VII, თბ., 1978, გვ. 17—34, ტაბ. III—X, Д. А. Хахутайшвили, К хронологии... გვ. 119 და შმდ.

23 И. А. Гзелишвили, Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб., 1964, გვ. 83—84. 114, შმდ. Вяч. Вс. Иванов, История славянских и балканских назва-

მაღალი ენერგეტიკული პოტენციალის ქონება მისი მატარებელი ცივილიზაციის ინტელექტუალური და ტექნიკური მაღალგანვითარებულობის მოწმობაა[24].

ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის საწარმოო კერის სახელოსნოებში, როგორც დადასტურდა, ნედლეულად გამოუყენებიათ მაგნეტიტური სილები (ი. გძელიშვილი), რომლითაც ასე მდიდარია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის პლაჟები. მაშასადამე, მართალი ჩანან ის მკვლევრები, რომლებიც ახალშავიზღვურ ტერასაზე მრავალგან დადასტურებულ ე. წ. „დიუნურ დასახლებებს“ მაგნეტიტის მოპოვებასაც უკავშირებენ (ნ. ხოშტარია, დ. ხახუტაიშვილი, ალ. რამიშვილი და სხვ.)[25].

საწარმოო კერისა და ნედლეულის წყაროს დაშორება თავისთავად მიგვითითებს ნედლეულის ტრანსპორტირებაზე, რაც გულისხმობს აგრეთვე გზებისა და საჭაპანო-სატრანსპორტო საშუალებათა ქონებას. ადრერკინის ხანის განვითარებულ საფეხურზე, კერძოდ, ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგს, ფიჭვნარის ახალშავიზღვურ ტერასაზე და მის უკან დასახლებათა მომრავლება, აგრეთვე მსხვილი დასახლების წარმოქმნა[26] იმისი დასტურია, რომ მოსახლეობის აქეთკენ მოზიდვის მრავალ ფაქტორთა შორის რკინის მოპოვებისათვის აუცილებელი მადნეულის (მაგნეტის) დამზადებაც ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი იყო.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ ფიჭვნარ-ჩოლოქის მოსახლეობა, რომელიც მეურნეობრივად მჭიდროდ ჩანს დაკავშირებული ჩოლოქ-ოჩხამურის შუა წელის ზონაში მოსახლე მილითონი თემებთან, დაწინაურებულია ხელოსნური წარმოების სხვა დარგებშიც. ნამჭიდურისა და სხვა უბნების ადრერკინის ხანის კერამიკა, რომელიც 4 ერთმანეთის მომდევნო ეტაპითაა წარმოდგენილი („ნამჭედური III“, „ნამჭედური IV“, „ნამჭედური V“, „ნამჭედური VI“), ქაური მრავალგვარი ყალიბები იარაღისა და სამკაულის ჩამოსასხმელად აგრეთვე ფერადი ლითონის გასაღობი ტიგელის საბურველების საჭშენი მილები და მილითონის ჩამჩა, აგრეთვე სპილენძის ზოდების ნატეხები იმისი მოწმობაა, რომ ზღვისპირა მსხვილი დასახლების თემებში შორს წასულა შრომის დანაწილების პროცესი — და მათ უაღრესად მაღალგანვითარებული მეთუნეობა და ლითონდამამუშავებელი წარმოება ჰქონიათ[27].

ამგვარად, ადრერკინის ხანის ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთი მეურნეობრივად თვითკმარ ერთეულს წარმოადგენდა, სადაც, ამავე დროს, სოცია-

---

ний металлов, М., 1983, გვ. 37—47; И. А. Пицхелаури, Химико-минералогическое исследование древних грузинских металлургических шлаков, руд и огнеупорных обмазок (рукопись), Тб., 1961 (по указ. книге И. А. Гзелишвили, გვ. 82).

[24] В я ч. Вс. И в а н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38. და შმდ.

[25] А. И. Рамишвили, О назначении стоянок с „текстильной керамики“ Восточного Причерноморья, СА, 1975, № 4, გვ. 36—41.

[26] დ. ხახუტაიშვილი, ქართული მონათმფლობელური ქალაქის წარმოქმნა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების სინათლეზე. იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები“, V, 1, თბ., 1960, გვ. 187—189; მ ი ს ი ვ ე, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 67, შენიშვნა 81, გვ. 69—72.

[27] Т. К. Микеладзе, Д. А. Хахутайшвили, Древнеколхидское поселение Намчедури, Тб., 1985 (იბეჭდება).

ლური განვითარების საკმაოდ მაღალი დონე შეინიშნება. ყოველ შემთხვევაში, როგორც ეს თავის დროზე აკადემიკოსმა გ. მელიქიშვილმა შენიშნა, კოლხეთის ბარში და ბარული მეურნეობის მქონე რაიონებში სწორედ ამ დროს სახეზეა კლასობრივი საზოგადოების, სახელმწიფოსა და ქალაქური ცივილიზაციის ჩასახვა-განვითარების პირობები.

დამახასიათებელი ფაქტია, რომ ამ პერიოდის მიწურულს ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის ზღვისპირა ზოლში ჩნდება ქალაქური ტიპის მსხვილი დასახლება, რომლის სამეურნეო შესაძლებლობანი იმდენად მაღალია, რომ ჩქარა აქ მკვიდრდება ბერძნული თემიც. ეს გარემოება მრავლისმეტყველი ფაქტია. ამ მოვლენის ეთნო-კულტურული ადგილის განსაზღვრა ძველი საქართველოს განვითარებაში ცალკე შესწავლის საგანია.

Н. Д. ХАХУТАЙШВИЛИ

МЕЖДУРЕЧЬЕ ЧОЛОКИ-ОЧХАМУРИ В ЭПОХУ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Резюме

Исследования последних лет, проведенные на территории Юго-Западной Грузии, в частности, в междуречье Чолоки-Очхамури, дают возможность сделать некоторые выводы относительно хозяйственного и социального развития населения этого региона в эпоху раннего железа (XII—VI вв до н. э.). Наряду с археологическими изысканиями, за последнее время было проведено также геоморфологическое изучение Колхидской низменности, давшее дополнительную информацию. В частности, были установлены обстоятельства, вынудившие население приморской аккумулационной полосы Колхидской низменности оставить освоенные во II половине III тысячелетия земли, и только в XVI—XV веках вернуться туда.

Выявленные материалы говорят о том, что междуречье Чолоки-Очхамури освоено было уже в конце мезолита — начале неолита, о чем свидетельствуют памятники Анасеули, Джихаджури и Макванети.

В хозяйственном отношении население междуречья Чолоки-Очхамури в эпоху раннего железа уже характеризуется весьма развитым сельским хозяйством: пахотным земледелием, садоводством, льноводством, животноводством и т. д. Особого подъема достигло ремесленное производство. Главную роль среди ремесел играли добыча железа, литейное и кузнечное дело, гончарное производство.

Высокоразвитые сельское хозяйство и ремесла, людские ресурсы и легкодоступные природные богатства способствовали здесь производству прибавочного продукта и возникновению имущественного неравенства.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

მარინე ყენია

ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მხატვრობა

სვანეთი, საქართველოს მაღალმთიანეთის ეს მეტად თავისებური, ზვიადი სილამაზის მხარე, განსაკუთრებით მდიდარ მასალას სთავაზობს ქართული მონუმენტური მხატვრობის მკვლევარს. მის ეკლესიებში შემონახულ შუა საუკუნეების ქართული მონუმენტური მხატვრობის მრავალრიცხოვან, სხვადასხვა დროისა თუ მხატვრული ღირსების, ნიმუშთა რიგში თავისი მოკრძალებული ადგილი ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის ფრესკულ დეკორსაც უჭირავს.

ლაღამის მაცხოვრის ეკლესია, ერთ დროს მესტიის თემში შემავალი ს. ლაღამის შუაგულში აღმართული, ორი ვიწრო შუკის შესაყარზე მდგომი, მკვიდრად ჩამჯდარი მის გარშემო მიჯრით წამომართულ სვანურ კოშკებსა და სახლებს შორის, სვანური ხელოვნების მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლს წარმოადგენს. ეს არის ორსართულიანი ეკლესია, რომლის ქვედა ეკლესიაში მხატვრობის ორი ფენაა დარჩენილი, ხოლო ზედა ეკლესიაში, ინტერიერის შემამკობელი, ქვედა ეკლესიის მოხატულობისგან განსხვავებული ქრონოლოგიური ეტაპის ფრესკების გარდა, საფასადო მხატვრობაც არის შემორჩენილი. მართალია, ლიტერატურაში ეს ძეგლი უკვე დიდი ხანია ცნობილი, მაგრამ საგანგებო კვლევის საგანი იგი ჯერჯერობით არ გამხდარა.

პირველად ლაღამის ეკლესიას იხსენიებენ გასული საუკუნის მკვლევარნი, რომლებიც ძირითადად მასში დაცული სიძველეებით იყვნენ დაინტერესებულნი და მხოლოდ სხვათაშორის თუ აღნიშნავდნენ მასში ფრესკების არსებობის ფაქტს[1]. შემდეგ ამ მოხატულობებმა 1978 წ. სვანეთში სამოგზაუროდ ჩამოსული ფრანგი მკვლევრების, ჟ. მ. და ნ. ტიერების ყურადღება მიიპყრო[2], ხოლო ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ IV საერთაშორისო სიმპოზიუმზე ისინი კვლავ იქცა განხილვის საგნად გ. ჭეიშვილისა და მ. ბუჩუკურის მიერ წაკითხულ მოხსენებაში „ზემო სვანეთის შუა საუკუნეების კედლის მხატვრობის ზოგიერთი თავისებურება (ინტერიერისა და ფასადების მოხატულობა)". ზოგადად დაახასიათეს რა ლაღამის ეკლესიის ოთხივე მხატვრობა, მათ სტილისტური ანალიზის საფუძველზე დაათარიღეს ქვედა ეკლესიის მოხატულო-

---

[1] И. Бартоломей, Поездка в Волиную Сванетию полковника И. А. Бартоломея в 1853 г., Записки КОИРГО, III, Тиф., 1855.; Дм. Бакрадзе, Сванетия, Записки КОИРГО, VI, Тиф., 1864; А. И. Стоянов, Путешествие по Сванетии, Записки КОИРГО, X, Тиф., 1876, вып. 2; П. Уварова, Поездка в Пшавию, Хевсуретию и Сванетию, МАК, вып X, М., 1904; თ. ყაუხჩიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარ., 1937.

[2] N. Thierry, Notes d'un voyage archeologique en Haute Svanetie (Georgie). Bedi Kartlisa, revue de kartvelologie, vol. XXXVII, 1979, გვ. 176—177.

ბის პირველი ფენა X ს-ით, მეორე ფენა — XII ს-ით, ხოლო ზედა ეკლესიის ინტერიერისა და ფასადის მხატვრობა — XIV ს-ით, გამოთქვეს გარკვეული მოსაზრებები ქვედა ეკლესიის თავდაპირველი მოხატულობის პროგრამის შესახებ და ივარაუდეს ქვედა ეკლესიაში მეორე ფენის მხატვრის მიერ თავდაპირველი მხატვრობის კომპოზიციის განმეორება, ოღონდ ზოგი სცენის გადაადგილებით. გარდა ამისა მათ წარმოადგინეს მხატვრების მიერ გამოყენებული საღებავების ანალიზის შედეგები და გამოთქვეს გარკვეული მოსაზრებები თვით ეკლესიის მშენებლობის შესახებაც[3].

ლაღამის ეკლესია, საქართველოში აგებული ზოგიერთი ორსართულიანი ეკლესიის მსგავსად, სხვადასხვა დროის აღმშენებლობის კვალს ატარებს[4]. ჩვენ შევჩერდებით მის უძველეს ნაწილზე, რომელიც ამ ნაგებობის პირველ სართულს წარმოადგენს. ესაა მცირე ზომის, მარტივი, მოკრძალებული სამლოცველო, ძირითად სივრცესთან შედარებით ფართოდ გადაშლილი, ღრმა სწორკუთხა საკურთხეველით, რომელიც კონქის მომრგვალებითაა დასრულებული. ეკლესია ნათდებოდა სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლებში გაჭრილი თითო მოზრდილი, ღრმა, თაღოვანი სარკმლით და ერთი მომცრო, მრგვალი სარკმლით დასავლეთით ეკლესიაში შესასვლელი ერთადერთი მოზრდილი, დაბალი კარის თავზე. მაგრამ ზედა ეკლესიის მშენებლობის დროს, ახალი კედლის მიშენებისას, ფასადზე გამავალი სამხრეთისა და დასავლეთის სარკმლები ამოჭრილა. ხოლო აღმოსავლეთისა ძლიერ დავიწროვდა, რის გამოც ამჟამად ეკლესია თითქმის სრულიად ბნელია.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლაღამის ქვედა ეკლესიაში მხატვრობის ორი ფენა გაირჩევა, რომელთაც სხვადასხვა მდგომარეობაში მოაღწიეს ჩვენამდე. თავდაპირველი მოხატულობიდან ამჟამად შემორჩენილია მხოლოდ ფრაგმენტები, რომლებიც ზედა ფენის დაზიანების შედეგად ჩანს — წმ. მერმრებისა და წმ. დედათა ცალკეული ფრონტალური გამოსახულებანი (ტაბ. 1, 2), თითქმის ადამიანის სიმაღლის დონეზე წარმოდგენილი კედლების ქვედა ნაწილში, ისე რომ ეკლესიაში შესული უცბად ეჩვენა მის აქეთ-იქით აღმართული ფიგურების გარემოცვაში. ეს შთაბეჭდილება მით უფრო ძლიერდება, რომ ამ ძალზე პატარა, სრულიად ბნელ ეკლესიაში მოხვედრისას ადამიანი პირველ რიგში სწორედ ამ გამოსახულებებს აღიქვამს, საცრად მეტყველი სახეებითა და უაღრესად შთამბეჭდავი, იქნებ ოდნავ მიამიტი, გამომსახველობით; და უკვე მოგვიანებით, როდესაც თვალი ერჩევა ეკლესიაში გამეფებულ სიბნელეს, ამ ერთიანი სიშავიდან იგი თანდათან გამოარჩევს მეორე ფენის მხატვრობას.

ფრაგმენტულობის მიუხედავად, ლაღამის ქვედა ეკლესიის თავდაპირველი მხატვრობა მაინც იძლევა საშუალებას ვილაპარაკოთ მხატვრობის საერთო

---

[3] Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности памятников средневековой росписи в Верхней Сванетии: 1. росписи интерьера, 2. Фасадные росписи, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983.

[4] იხ. მძოვრეთის, სხვილოსტახისა და უჯარმის ეკლესიები. Р. Меписашвили, Архитектурный ансамбль Гелати, Тб., 1966, გვ. 113; Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб., 1950, გვ. 199, 515 და ი. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, უჯარმა, თბ., 1982, გვ. 33—43.

ტაბ. 1. ლაღამის მაცხოვარი წმ. თეოდორე

ფერადოვან გადაწყვეტაზე, სახისა თუ სამოსის დამუშავების მანერაზე და საერთო იკონოგრაფიულ პროგრამაზეც კი.

საკურთხევლის კონქში გამოხატული იყო „ვედრება", რომელიც საკურთხევლის კონქის შემამკობელი კომპოზიციის სახით ადრევე ჩნდება „ქრისტეს დიდების" თემის გვერდით. მას ვხვდებით ზემო სვანეთის ადრეული ხანის მთელ რიგ მოხატულობათა პროგრამაში — ჟაბიანის ლამარიას, სვიფის ჯგრაგის, ფხოტერის თარინგზელის (სამივე X ს.) და იფხის ჯგრაგის (X—XI სს. მიჯნა) ეკლესიათა მოხატულობებში[5]. ლაღამში თავდაპირველი კომპოზიციიდან დარჩენილია მხოლოდ ღვთისმშობლის წითელი მაფორიუმის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი, რომელიც ნახევარფიგურებისაგან შემდგარ მეორე ფენის „ვედრებაში" ღვთისმშობლის ფიგურის დაზიანების შედეგად ჩანს და ამ ადგილას კვლავ ღვთისმშობლის გამოსახულების არსებობას ადასტურებს; ხოლო ის ფაქტი, რომ ეს ორივე ფიგურა ერთი სიდიდისაა (ქვედა ფენის მაფორიუმი ზუსტად ემთხვევა ზედა ფენის მაფორიუმის ადგილმდებარეობას) საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ მეორე ფენის ოსტატმა გაიმეორა თავდაპირველი კომპოზიციის ზოგადი მონახაზი. ამასთანავე, კონქის ქვემოთ გამავალი ორნამენტის ზოლის წყალობით, ზუსტად არის მონიშნული კონქის კომპოზიციის ქვედა ზღვარი, რომელსაც არც მეორე ფენის კომპოზიცია არ ღვევს და, საფიქრებელია, რომ ამ არც ისე დიდ არეზე ოსტატი ალბათ უფრო ნახევარფიგურებს მოათავსებდა, ვიდრე სრული ტანის გამოსახულებებს. სხვა მხრივაც, სამი ნახევარფიგურისაგან შემდგარი კომპოზიცია, რომელსაც დათმობილი ჰქონდა მთელი კონქი, უკეთ უნდა მისადაგებოდა მხატვრობის საერთო მონუმენტურ ხასიათსაც.

კონქის შემამკობელ კომპოზიციად ნახევარფიგურებიანი „ვედრების" გამოყენება შედარებით იშვიათია შუა საუკუნეების მონუმენტურ მხატვრობაში[6]. სვანეთში იგი გვხვდება იფრარის თარინგზელის (1096 წ.), ლაგურკას (1112 წ.), წვირმის თარინგზელ ჩობანის (XII ს.) ეკლესიების მოხატულობებში და აგრეთვე იფრარის სამხრეთისა (XII ს.) და იფხის სამხრეთის ფასადებზე (XIII ს.).

როგორც უკვე ვახსენეთ, კონქის კომპოზიცია გამოყოფილი იყო შავი

---

[5] ვედრება იყო გამოსახული მესტიის ფუზდის ეკლესიის საკურთხევლის კონქშიც. მართალია, თვით მოხატულობა უფრო გვიანი დროისაა (ნ. ალადაშვილი მას XIII ს. მიაკუთვნებს), მაგრამ მკვლევართა აზრით იგი X—XI ს. დასაწყისის ტრადიციას მისდევს. Н. Аладашвили, Композиция алтарной конхи в живописи Сванети, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа Сванети, 1983; Т. Шевякова, Монументальная живопись раннего средневековья Грузии, Тб., 1983, მისივე, Роспись первого слоя живописи церкви Ламариа сельсовета Ушгул (Верхняя Сванетия), მაცნე, 1964; მისივე, პირველი ფენის მხატვრობა სოფელ სვიფის ეკლესიაში (ზემო სვანეთი). საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. 1960. ტ. XXIV, № 6; მისივე. ს. იფხის (ზემო სვანეთი) მახლობლად მდებარე წმ. გიორგის (ჯგრაგ) ეკლესიის მხატვრობის დათარიღების საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1963, ტ. XXV № 6.

[6] საკურთხევლის კონქში ნახევარფიგურებისაგან შედგენილი „ვედრების" განთავსების მაგალითებისათვის შუა საუკუნეების მონუმენტურ მხატვრობაში იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 41—42.

და თეთრი დიდი უჯრედებისაგან შედგენილი ჭადრაკისებრი ორნამენტის ძა_ლზე ფართო ზოლით, რომლის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილი დარჩენილია სა_კურთხეველის კედლის ჩრდილო მონაკვეთში. თვით ორნამენტის მსხვილი მას_შტაბი და ის ფაქტიც, რომ იგი, ეკლესიის დანარჩენ კედლებზე აღარ მეორ_დება, გვაფიქრებინებს, რომ იგი, როგორც ჩანს, განსაკუთრებულ როლს ას_რულებდა კონქის კომპოზიციის აქცენტირებაში.

დარბაზში მხატვრობა ორ რეგისტრად იყო განაწილებული. აქ რეგის_ტრების გამყოფად გამოყენებულია განსხვავებული ორნამენტული მოტივის— კვლავ შავ-თეთრის მონაცვლეობაზე აგებული კიბისებრი ორნამენტის—შემ_ცველი შედარებით ვიწრო ზოლი, რომელიც კარგადაა შემონახული სამ_ხრეთისა და დასავლეთის კედლებზე. იმის გამო, რომ საპირისპირო კედლებ_ზე ორნამენტი ერთსა და იმავე დონეზე გადის, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი უწყვეტ ზოლად შემოუვლიდა სამივე კედელს და მხატვრობის ერთიან, მკაფიო ჰორიზონტალურ დანაწევრებას ქმნიდა.

ზედა რეგისტრი საუფლო დღესასწაულთა სცენებს ეჭირა. დასავლეთის კედლის ზედა, თაღოვან არეზე, სარკმლის მარცხნივ, შემორჩენილია ორნა_მენტულ ზოლზე ძლიერ გადმოსული, საკმაოდ მოზრდილი, ლამაზი ფორმის ტერფის გამოსახულება, რომელიც ჟანგისფერი ოქრითაა დაფერილი და მარ_გალიტების ორი რიგითაა შემკული. დიაგონალურად მიმართული, იგი უკან_წადგმული ფეხის ნაწილი უნდა იყოს და ამასთან წინგადადგმული ფეხის არ_სებობასაც გულისხმობს. თუ კი გავითვალისწინებთ სასურათო არეს, რომ_ლის შესავსებად კომპოზიციის მარჯვენა ნაწილში მეორე ფიგურა აუცილებე_ლია, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამგვარი მოძრაობით მხოლოდ მახარებელი გაბრიელ მთავარანგელოზი შეიძლება იყოს გამოსახული, რაც ამ ადგილას „ხარების“ სცენის არსებობას ადასტურებს.

ხარების სცენის განთავსება დასავლეთის კედლის ზედა ნაწილში საკმა_ოდ იშვიათია ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში, სადაც მას, უფრო ხში_რად, კამარის ჩრდილოეთი, ან ზოგჯერ, სამხრეთი კალთა ეთმობა ხოლმე[7]. დასავლეთის კედლის თაღოვან არეზე ხარების სცენის გამოსახვას ვხვდე_ბით იფრარის თარინგზელის (1096 წ.), წვირმის მაცხოვრის (XII ს.), წვირ_მის ჩობან თარინგზელის (XII ს) ეკლესიებში სვანეთში და წმ. გიორგი კა-

---

7 კამარის ჩრდილოეთ კალთაზეა გამოსახული „ხარება“ მაცხვარიშის მაცხოვრის (1140 წ), იელის მაცხოვრის (XII ს.), ფავნისის წმ გიორგის (XII ს. ბოლო), ჭოხულდის მაცხოვ_რის (XIII ს.), ლაღამის მაცხოვრის ზედა ეკლესიის, სვიფის ჯვრაგის მეორე ფენის, ლაშთხვე_რის თარინგზელის (სამივე XIV ს.) და ა. შ. ეკლესიათა მოხატულობებში კამარის სამხრეთის ფერდზე გვხვდება იგი ხეს ბარბალის (XIII), იენაშის იანის (XIII—XIV ს.) და ლაშთხვერის მხერის (XIV ს.) ეკლესიების მოხატულობებში. იხ. Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись художника Микаэла Маглакели в Мацхвариши, Ars Georgica, ტ. IV. თბ., 1955, გვ. 172, სურ. 3; Э. Привалова, Пависи, Тб., 1977, გვ. 18, სურ. 5; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 119, სურ. 30; И. Кипшидзе, Некоторые особенности образа Архангелов в срдевековой живописи Сванетии, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977; მისივე, ზემო სვანეთის ს. ხეს ეკლესიის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემის თავისებურება, „მაცნე“, 1975, № 3; მისივე, შუა საუკუნეების სვანეთის კედლის მხატვრობისა და ხატწერის ურთიერთობისათვის, „საბჭოთა ხელოვნება“. 1977, №1; Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности...

ლაუბნელის ეკლესიაში მცხეთასთან (XII ს. შუაწლები)[8]. შეიძლება კიდეც ვიფიქროთ, რომ სვანური მაგალითების სიმრავლე რაღაც დამკვიდრებულ ადგილობრივ ტრადიციას მიგვანიშნებს, რომლის ადრეულ ძირებზე მეტყველებს ლაღამის თავდაპირველი მხატვრობა, სადაც დასავლეთის კედლის ზედა არეზე ასევე „ხარება" იყო გამოსახული — კომპოზიციის მარცხენა ნაწილში მთავარანგელოზი, მარიამისაკენ მიმართული მოძრაობით, და მარჯვნივ მარიამი, ამჟამად მთლიანად დაფარული მეორე ფენის მხატვრობით. ფენის სიდიდისა და იმ არის გათვალისწინებით, რომელიც ფიგურებს ეთმობოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ როგორც მთავარანგელოზის, ისე მარიამის ფიგურები საკმაოდ დიდი ზომისა უნდა ყოფილიყო, რაც მშვენივრად უნდა მისადაგებოდა კონქის კომპოზიციის ფიგურების ხასიათს.

კამარის სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კალთაზე თავდაპირველი მხატვრობის ფრაგმენტები არსად შეიმჩნევა, მაგრამ ის ფაქტი, რომ ამჟამად მხატვრობის ზედა რეგისტრის მეორე ფენის სცენებიდან „ხარება" კამარის სამხრეთის კალთაზეა მოთავსებული, ხოლო „შობა" დასავლეთის კედლის თაღოვან არეზე, ჩვენც გვაფიქრებინებს, რომ მეორე ფენის ოსტატმა უბრალოდ ადგილები შეუნაცვლა თავდაპირველი მოხატულობის ამ სცენას, რომელთაგან „ხარება" დასავლეთის კედელზე იყო გამოსახული, ხოლო „შობა" — კამარის სამხრეთის ფერდზე. ამაშვე ადასტურებს ისიც, რომ სვანეთში „შობის" სცენის კამარის სამხრეთის ფერდზე განთავსების მკვიდრი ტრადიცია შეინიშნება. ადრეული ხანის მოხატულობებიდან „შობის" სცენის ამგვარი გამოსახვის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ სვიფის ჯვრაგის ეკლესიის თავდაპირველი მხატვრობა (X ს.)[9] და ფუზდის ეკლესიის მოხატულობაც (XIII ს.), რომელიც თავისი გადაწყვეტით ადრეულ ტრადიციას მისდევს („შობის" სცენა აქაც კამარასა და კედლის ზედა ნაწილზეა განაწილებული), ხოლო სხვა მაგალითებისათვის უნდა გავიხსენოთ იფრარის თაბინგზელის

---

8 ასევე სარკმლის ორსავე მხარეს, ოღონდ არა დასავლეთის კედლის ზედა თაღოვან არეზე, არამედ საკურთხეველის შუბლზე, არის განაწილებული „ხარება" ზემო კრიხის მთავარანგელოზთა ეკლესიაში. ამ სცენის არატრადიციულ ადგილას გამოსახვის კიდევ ერთ მაგალითს წარმოადგენს წალენჯიხის სამხრეთ-დასავლეთის ეკკდერი, სადაც „ხარება" წარმოდგენილია ეკკდრის ჩრდილოეთის შესასვლელის თავზე. იხ. Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись церкви Архангелов села Земо Крихи, Ars Georgica, ტ. 6, სერ. А, თბ., 1963, გვ. 112, სურ. 1. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 34, სურ. 12, გვ. 103, სურ. 24. Э. Привалова, Роспись церкви Георгия Калаубанского близ Мцхета, Ars Georgica, ტ. ზ, სერ. А. თბ., 1979, გვ. 139, სურ. 12.

9 აქ, მართალია, აფსიდის უშუალოდ მომიჯნავედ გამოსახული „შობის" სცენა, ისევე როგორც კამარის სხვა კომპოზიციები, მხატვრობის უფრო გვიანდელ, მეორე ფენას მიეკუთვნება, მაგრამ ფერადოვანი შრის დაზიანების გამო, აქ გაირჩევა თავდაპირველი მხატვრობის რაღაც ნაგლეჯები და თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მეორე ფენის ოსტატი ბევრ რამეში იმეორებს პირველი ფენის მოხატულობას — კონქში მოთავსებული მეორე ფენის „ვედრების" კომპოზიციაში შეიძლება გავარჩიოთ პირველი ფენის „ვედრების" ფიგურები, სამხრეთის კედელზე მოთავსებული მეორე ფენის ლაზარეს აღდგინების ქვეშ, ზედა ფენის გამაგრების დროს, რესტავრატორებმა დააფიქსირეს პირველი ფენის იმავე კომპოზიციის არსებობა, ჩრდილოეთის კედელზე გამოსახული პირველი ფენის მხედარი წმ. გიორგის ფიგურა მეორე ფენის მხატვრობაშიც მეორდებოდა — შეიძლება დავუშვათ, რომ აქ თავდაპირველადაც „შობის" კომპოზიცია იყო მოთავსებული.

(1096 წ.), ლაგურკას (1112 წ.), ნაკიფარის ჯგრაგის (1130), წვირმის მაცხოვრის (XII ს.), მაცხვარიშის მაცხოვრისა (1140 წ.) და ა. შ. მოხატულობები, შეიძლება კიდევ მრავალი მაგალითის მოტანა როგორც XIII—XIV სს. ისე გვიანა ხანის მხატვრობიდანაც[10].

რაც შეეხება იმას, თუ რა სცენა იყო გამოსახული კამარის ჩრდილოეთის ფერდზე, ამაზე გადაჭრით რისამე თქმა ძნელია, რადგან აქ სულ უმნიშვნელო რამ ხელმოსაჭიდიც კი აღარ არის დარჩენილი. გ. ჭეიშვილი და მ. ბუჩუკური ფიქრობენ, რომ კამარის ჩრდილოეთის კალთასა და კედელზე თავდაპირველად გამოსახული იყო ჯვარცმა, რომელიც ეკლესიის მეორედ მოხატვის დროს გაიმეორა XII ს. ოსტატმა[11]. ჩვენ ეს ნაკლებ მოსალოდნელი გვგონია, მით უფრო, რომ სამხრეთისა და დასავლეთის კედლების შემთხვევაში მან შეცვალა სცენების განაწილება. უფრო სავარაუდოა, რომ აქ გამოსახული ყოფილიყო „ნათლისღება“, ისევე როგორც იფრარის თარინგზელის ეკლესიაში (1096 წ.). ამ ვარაუდს მხარს უჭერს აგრეთვე ის დიდი სიახლოვე, რომელსაც ლაღამის თავდაპირველი მხატვრობის საერთო პროგრამა ამჟღავნებს იფრარის მოხატულობის საერთო პროგრამასთან. თუმცა, რა სცენაც არ უნდა გამოესახა მხატვარს, ერთი რამ ნათლად ცხადია: აქ აუცილებლად იქნებოდა მხოლოდ ერთი კომპოზიცია, რომელიც დაიკავებდა კამარის ჩრდილოეთ კალთასა და კედლის დიდ ნაწილს, ისევე როგორც „შობის“ სცენის განლაგების შემთხვევაში.

თუ ანალოგიებს ძიებაში ადრეული ხანის სვანეთის კედლის მხატვრობის სხვა ნიმუშებს მივმართავთ, აღმოჩნდება, რომ ლაღამის მოხატულობის საერთო პროგრამა განსხვავდება მათგან. პროგრამის აგების მხრივ ეს მოხატულობები დიდ მრავალფეროვნებას გვიჩვენებს. ერთი მხრივ, მათ შორის ე. წ. არასრული დეკორის ნიმუში მოგვეპოვება, როდესაც მოხატულია მხოლოდ საკურთხეველი, ხოლო ეკლესიის დანარჩენი ნაწილი მოუხატავადაა დატოვებული, მაგ. ნეზგუნის მხატვრობის პირველი ფენა (IX—X სს.)[12]; მეორე მხრივ, სხვა მოხატულობებში უკვე სრული დეკორის გამოყენებას ვხვდებით, როდესაც მხატვრობით ეკლესიის მთელი ინტერიერი იფარება. მაგ., აცის თარინგზელია (X ს. ბოლო), ჟიბიანის ლამარიას (X ს.), იფხის ჯგრაგის (X—XI ს.), ადიშის ჯგრაგის (XI ს. დას.) ეკლესიათა მოხატულობები. მაგრამ ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის მოხატულობისაგან განსხვავებით, მათ

---

10 კამარის სამხრეთის ფერდზეა განთავსებული „შობა“ ჰოხულდის მაცხოვრის (XIII ს.), ხეს ბარბალეს (XIII ს.), იეხაშის იანის (XIII—XIV ლაღამის მაცხოვრის ზედა ეკლესიის, სვიფის ჯგრაგის მეორე ფენის, ლაშთხერის თარინგზელის და მხერის (ოთხივე XIV ს.), მაცხვარიშის თარინგზელის ეკლესიათა (XVI ს.) და ა. შ. მოხატულობებში. იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 35, სურ. 14. გვ. 61. სურ. 18; გვ. 82, სურ. 22; გვ 106, ს. 26; გვ. 115, ს. 28; გვ. 119, ს. 30. Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись... в Мацхвариши... გვ. 173, სურ. 4; Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности... გვ. 16, ტაბ. 3.

11 Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности... გვ. 7.

12 Н. Аладашвили, Композиция алтарной конхи...; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа...; Т. Щевякова, Монументальная живопись...; მ ი ს ი ვ ე, ნესგუნის (ზემო სვანეთში) ეკლესიის მხატვრობის თარიღის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1959, ტ. XXIII, № 1.

ში ზუსტად არ არის დაცული მხატვრობის სხვადასხვა ნაწილის იერარქიული ურთიერთდაქვემდებარება[13], თუმცა ლაღამის მოხატულობასთან მათ ერთი რამ მაინც აქვთ საერთო: კერძოდ, ის, რომ მცირე ზომის ეკლესიების მთლიანად მოხატვისას მხატვრები სცენების მინიმალური რაოდენობით იფარგლებიან. რაც შეეხება სვიფრს ჯგრაგის ეკლესიის თავდაპირველ მხატვრობას (X ს.), ისიც სრული დეკორის ნიმუშთა რიცხვს მიეკუთვნება და მასში ნაწილებია იერარქიული ურთიერთდაქვემდებარებაცაა დაცული, რადგან კამარაზე ათორმეტ დღესასწაულთა ციკლის სცენები იყო გამოსახული, ხოლო წმ. მეომრებისა და ცალკეულ წმინდანთა გამოსახულებები კედელზე, მხატვრობის მეორე რეგისტრშია ჩამოტანილი. მაგრამ თვით ეკლესიის ბევრად უფრო დიდი ზომის გამო, აქ კამარაზე არა ორი, არამედ ოთხი სცენის განთავსების საშუალება ეძლევა მხატვარს, ხოლო მხატვრობის საერთო იკონოგრაფიული პროგრამა ბევრად უფრო განვრცობილი იყო, ვიდრე ლაღამში და ყველა ზემოხსენებულ მოხატულობაში. და აქ თითქოს ბუნებრივად იბადება ასოციაცია იფრარის თარიგნელის ეკლესიის მოხატულობასთან (1096 წ.), სადაც აგრეთვე, კამარაზე თითო-თითო სცენაა წარმოდგენილი (სამხრეთის კალთაზე — „შობა“, ხოლო ჩრდილოეთისაზე — „ნათლისღება“). ხოლო მეორე რეგისტრი წმ. მეომრებისა და ცალკეულ წმინდანთა გამოსახულებებს ეთმობა. საერთოდაც, მხატვრობის საერთო იკონოგრაფიული პროგრამა ორივე ეკლესიაში დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებს (ერთი და იგივე კომპოზიცია კონქში, დასავლეთის კედლის ზუსტად იდენტური გადაწყვეტა, კამარა), რაც იმაზე ხომ არ უნდა მეტყველებდეს, რომ იფრარის ეკლესიის მოხატვისას მეფის მხატვარ თევდორესათვის ამოსავალი რაღაც ძველი, ადგილობრივი ტრადიცია იყო, რომელიც მან გადაამუშავა და განავითარა თავისი მხატვრული მიდგომისა და ამოცანის შესაბამისად[14].

ლაღამის მხატვრობის მეორე რეგისტრი ცალკეულ წმინდანთა ფრონტალურ გამოსახულებებს ეთმობოდა, რომელნიც წარმოდგენილნი არიან თეთრ, ამჟამად ოდნავ გაჭუჭყიანებულ მონაცრისფრო, ფონზე, ერთნაირად დიდი ზომის ფერადი შარავანდებით, რომელთაც ყველგან ერთნაირი სამმაგი კონტუ-

---

13 ნაგ., აცის თარიგნელის ეკლესიაში (X ს. ბოლო) კამარის სამხრეთის ფერდზე ერთმანეთისაკენ მიმართული ორი მხედარია — წმ. გიორგი და წმ. თევდორე — გამოსახული, ხოლო კედლის რეგისტრში ჩამოტანილია მაცხოვრის საფლავდადების სცენა. ასევე კამარაზეა გამოსახული წმ. მეომრები იფხის ჯგრაგის (X—XI ს.), ჟიბიანის ლამარიას (X ს.) და ადიშის ჯგრაგის (XI ს. დას.) ეკლესიათა მოხატულობებში. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე აცისა (X ს. ბოლო) და იფხის (X—XI ს.) ეკლესიათა მოხატულობებში ეკლესიის მამათა ფიგურების აფსიდიდან დარბაზის კედლებზე გადატანაც. აცში ისინი დასავლეთის კედელზე არიან განთავსებულნი, ხოლო იფხში, სამხრეთის კედლის ქვედა რეგისტრში. იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 19, სურ. 5; გვ. 26, სურ. 10; Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 92, 94; ბისიევე, ს. ადიშის (ზემო სვანეთი) გარეთ მდებარე ეკლესიის „ჯგრაგ“ მოხატულობის თარიღის საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1961, ტ. XXVIII, № 3; მისივე, ს. იფხის... დათარიღების საკითხისათვის; მისივე, Роспись первого слоя... ც. Ламария...

14 სხვა შემთხვევაში მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ ძველი, უკვე ცნობილი სქემების თავისებური გადამუშავების შესახებ იხ. М. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа.. გვ. 43.

რი აქვს განიერი შავი, შარავანდის შიდა პირის უშუალოდ შემომსაზღვრავი, შემდეგ უფრო ფართო, თეთრი ზოლი (ხელუხლებლად დატოვებული ფონი) და ბოლო კიდურა, შავი კონტურის სისქისავე წითელი ზოლი.

დასავლეთის კედელზე, კარის ორსავე მხარეს, სიმეტრიულად წმ. ბარბარესა და წმ. ეკატერინეს ფიგურები იყო წარმოდგენილი. წმ. ეკატერინეს გამოსახულებისაგან დარჩენილია მხოლოდ მისი მაღალი მოჟანგისფრო ოქრისფერი გვირგვინი წითლად დაფერილი შუაგულით, რომელიც ბაცი მოყავისფრო კონტურითაა შემოსაზღვრული და ჟანგისფერი ოქრით მონიშნული თითქმის მთლიანად გადაცლილი, მისი სახის აღმნიშვნელი მოსამზადებელი ნახატი (დარჩენილია მხოლოდ სახის მარცხენა მხარე). გაირჩევა აგრეთვე წმინდანის განმარტებითი წარწერის ფრაგმენტები — **Ⴇ ҂Հ** (ეკნ: ეკატერინე).

წმ. ბარბარეს ფიგურა ბევრად უკეთესადაა დაცული — იგი შემორჩენილია მკერდამდე, გამოწყობილი მოწითალო-ვარდისფერ მოსასხამში, რომ-

ტაბ. 2. ლაღამის ქვედა ეკლესია. წმ. ბარბარე

ლის ქვეშ წითელი კაბა აცვია, მსხვილი თეთრი წერტილებით აღნიშნული მარგალიტებით უხვად შემკული ბაცი ყავისფერი გულისპირით. მარცხენა ხელი მას ლოცვის ნიშნად მკერდთან აქვს აღმართული. თავზე მას მარგალიტებითა და ძვირფასი ქვებით შემკული წვრილი დიადემა აქვს თეთრი ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით აღნიშნული ბადით, რომელიც მთლიანად ფარავს მის შავ თმას და ნიკაპის ქვეშ არის გადანასკვული; ცალ მხარეს, მარცხნივ, კისერთან, ბადიდან გამოშლილი შავი კავია ჩამოშვებული. წმ. ბარბარეს სახე ძალიან კარგადაა შემონახული — კვერცხისებრი სახის ოვალი მსხვილი ნაკვთებით: დიდი, ოდნავ გვერდით ჩამოწეული, თითქოს ირიბად ჩასმული თვალე-

ბი, არც ისე ვიწრო, თითქმის სწორი ხაზებით აღნიშნული წარბები, გრძელი, მსხვილი ცხვირი, მოზრდილი, ლამაზად დაკეცილი ტუჩები. ზემოთ, წმინდანის თავის ორსავე მხარეს დიდი შავი ასოებით შესრულებული განმარტებითი ასომთავრული წარწერაა ⰔⰑⰑ ⰝⰞⰝ (წმიდაჲ; წმიდაი ბარბარე). ამ გამოსახულებას ახლავს რუხი, თითქმის შავი შარავანდი (ტაბ. 2).

დასავლეთის კედელში გაჭრილი კარის ორსავე მხარეს წმ. ბარბარესა და წმ. ეკატერინეს ფიგურების სიმეტრიული განთავსების შემთხვევები არც ისე იშვიათია სვანეთში. მაგ., იფრარის თარინგზელის ეკლესიის მოხატულობის (1096 წ.) დასავლეთის კედლის გადაწყვეტაში ზუსტად იგივე სქემაა გამოყენებული — თაღოვან არეზე ხარება, ხოლო ქვედა რეგისტრში წმ. ბარბარესა და წმ. ეკატერინეს ფრონტალური ფიგურები. დასავლეთის კარის აქეთ-იქით წმ. ბარბარესა და წმ. ეკატერინეს ფიგურებს ვხედავთ აგრეთვე ლაგურკას ეკლესიის მოხატულობაში (1112 წ.), რომლის დასავლეთის კედელი თავისი საერთო კომპოზიციური გადაწყვეტითაც — თითო ფიგურა, სიმეტრიულად განლაგებული სარკმლისა და კარის ორსავე მხარეს — გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ლაღამის, იფრარისა (1096 წ.) და წვირმის თარინგზელ ჩობანის (XII ს.)[15] ეკლესიების მოხატულობების დასავლეთის კედლის სქემასთან, თუმცა ლაგურკაში ხარების ნაცვლად ზედა ნაწილში ეკლესიის პატრონებს, წმ. კვირიკესა და წმ. ივლიტას გამოსახულებებია წარმოდგენილი, რაც საკმაოდ ბუნებრივია, თუკი გავითვალისწინებთ ეკლესიის პატრონის თემის ტრადიციულ აქცენტირებას მხატვრობის საერთო სისტემაში შუა საუკუნეების ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში. დასავლეთის კედლის ქვედა რეგისტრში, კარის აქეთ-იქით, წმ. ბარბარესა და წმ. ეკატერინეს ფრონტალური ფიგურების სიმეტრიულ განლაგებას ვხვდებით აგრეთვე წვირმის თარინგზელ ზაგარის ეკლესიის მოხატულობაში (XIII ს.) და შეიძლება გავიხსენოთ კიდევ ერთი მაგალითი ამ წმ. დედათა განთავსებისა დასავლეთის კედელზე, თუმცა ამ შემთხვევაში მთელი კედლის საერთო კომპოზიციური გადაწყვეტა სრულიად განსხვავებულია ყველა ზემოხსენებული მოხატულობისაგან. მხედველობაში გვაქვს წმ. გიორგი კალაუბნელის ეკლესიის მოხატულობა (XII ს. შუაწლები), სადაც დასავლეთის კედლის ზედა თაღოვან არეზე გამოსახული „ხარება“ ქვეშ, ცხენოსანი წმ. თევდორეს გამოსახულებაა მოთავსებული, ხოლო მის გვერდით დარჩენილი თავისუფალი არე შევსებულია ერთმანეთის თავზე განლაგებულ მართკუთხა ჩარჩოებში ჩასმულ წმ. დედათა ფრონტალური ნახევარფიგურებით, რომელთაგან ორი — წმ. ბარბარე და წმ. ეკატერინეა[16].

ლაღამში სამხრეთის კედლის მეორე რეგისტრი წმ. მეომართა რიგს ეთმობოდა, რომელთა ფრონტალური ფიგურები ამჟამად მხოლოდ მკერდამდეა

---

15 მართალია, წვირმის თარინგზელ ჩობანის ეკლესიის მოხატულობაში (XII ს.) დასავლეთის კედლის ქვედა რეგისტრის გამოსახულებები არ არის შემორჩენილი, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქაც, კარის ორსავე მხარეს, სიმეტრიულად, წმინდანთა თითო ფრონტალური ფიგურა იქნებოდა გამოსახული.

16 Н. Лададашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 34, სურ. 12; გვ. 57, სურ. 16; Э. Привалова, Роспись церкви Георгия Калаубанского... გვ. 139, სურ. 2.

ტაბ. 3. ლაღამის ქვედა ეკლესია წმ. მეომრებს რიგი—წმ. თევდორე, წმ. არტემი, წმ. გიორგი

შემორჩენილი. საკურთხევლის უშუალოდ მომიჯნავე ფიგურა ძლიერაა დაზიანებული. სამწუხაროდ, დაღუპულია როგორც მისი სახე, ისე მისი სახელის აღმნიშვნელი განმარტებითი წარწერა. ამ მეომარს მოსაედა მოყვითალო ოქრაზე თეთრით მონიშნული აბჯარი, ხოლო მხრებზე მუქი, თითქმის შავი მოსასხამი ჰქონდა გადაგდებული, რომლის ბოლოები სამკუთხედად იკვრება მკერდზე. ამ ფიგურას ადგას დიდი შარავანდი, რომლის შიდა არე ბაცი ჟანგისფერი ოქრითაა დაფერილი. ამ მეომრის ვინაობა ჩვენთვის სრულიად უცნობი დარჩებოდა, რომ არა გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომლის, გ. მასხარაშვილის მიერ ამ 30-ოდე წლის წინათ გადაღებული ერთი ძველი ფოტო[17], რომელზედაც მშვენივრად არის შემორჩენილი ამ ფიგურის ტანის დიდი ნაწილი და, რაც მთავარია, სახე: ოდნავ მოგრძო, საკმაო ოვალი მსხვილი ნაკვთებით — დიდი, ფართოდ გახელილი თვალები, თითქმის სწორ ხაზად დიაგონალურად დახრილი წარბები, გრძელი ცხვირი, ყულფად მონიშნული ზედა ტუჩი და ულვაშები, მოკლე, სამკუთხედად ჩამოსული წვერი და დაბალ შუბლზე თითქოს ქუდივით ჩამოწეული, მსხვილი რკალებით აღნიშნული თმის კულულების ერთიანი მასა. მართალია, ამ მეომრის სახელის აღმნიშვნელი წარწერა არ შემოგვრჩა, მაგრამ იკონოგრაფიული ტიპის მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი წმ. თევდორეა, რომელიც ყოველთვის გამოისახება წვერით და თითქოს ქუდივით შუბლზე ჩამოწეული, კულულებად დახვეული მოკლე თმით. (შეად. წმ. თევდორეს გამოსახულებებს მეფის მხატვარ თევდორეს მოხატულობებში, აგრეთვე ჰედურ ხატებზე). (ტაბ. 2)[18].

წმ. თევდორეს გვერდით გამოსახულია წმ. არტემი, ბევრად უკეთესად შემორჩენილი ამ მხრივ, რომ დარჩენილია თითქმის მთელი მისი სახე და მხართან აწეული მარჯვენა ხელი მოღუნული თითებით, რომლებითაც მას შუბი უჭირავს. წმ. არტემს აცვია მუქ რუხზე შავით აღნიშნული აბჯარი, რომელზედაც ოდნავ მოწითალო ელფერის მქონე ჟანგისფერი ოქრით დაფერილი მოსასხამი აქვს მოხურული. ზემოთ აწეული მკლავის სახელო განიერი მაჯით არის დარულებული, რომელიც თავსა და ბოლოში თეთრი მსხვილი წერტილებით აღნიშნული მარგალიტების თითო რიგითაა შემკული. წმ. არტემის სახე, ოდნავ მოგრძო, კვერცხისებრი ოვალი, ყვრიმალებთან განიერი და ნიკაპისკენ დავიწროებული, თითქოს კიდევ უფრო დაგრძელებული ჩანს მოწითალო ელფერის ყავისფერი მოკლე წვერის გამო, რომელიც სამკუთხედად არის ჩამოსული ნიკაპიდან. მას, ისევე როგორც დანარჩენ გამოსახულებებს, მსხვილი სახის ნაკვთები აქვს — დიდი, ფართოდ გახელილი თვალები, სქელი მორკალული წარბები, გრძელი მსხვილი ცხვირი, მოკ-

---

17 ამ ფოტოსურათის გაცნობის საშუალება ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა ა. ვოლსკაიამ მომცა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვახსენებ.

18 М. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре в Верхней Сванетии, Тб., 1966, ტაბ. 18, 33—34, 50—51. ამასთანავე, წმ. თევდორეს გამოსახულებები ჩუკულის კარედი ხატის მარჯვენა ფრთაზე, საყდარის საკურთხევლის წინამდებარე კვარზე, ბრაგვალძალის ხატზე (სამიეე X ს.), სეეტის წმ. გიორგის ხატის ჩარჩოზე (XI ს.), იენაშის ხატზე. იხ. Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, т. II, ტაბ. 46, 37, 40—41.

ლე, გვერდზე დაწეული ულვაშებიდან გამოჩენილი, თეთრას ფართო მონასმით მონიშნული ზედა ტუჩის ყულფით: მისი თმები, ოდნავ მოუწესრიგებლად ჩამოსული კისერთან, წვერის მსგავსად ყავისფერია, მოწითალო ელფერით, რაც საერთოდ მის სახეს ერთგვარ „წითურ“ შეხედულებას ანიჭებს. ამ გამოსახულებას ახლავს მუქი რუხი, თითქმის შავი, შარავანდი, ხოლო მის ორსავ მხარეს, ქვემოთ, სხვადასხვა სიმაღლეზე განლაგებული, შავი საღებავით შესრულებული, მსხვილი ასოებით შედგენილი, მისი სახელის აღმნიშვნელი ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ᲩᲔ ᲨᲐᲮᲒᲨᲘ (წმ. არტემი) (ტაბ. 3).

წმ. მეომრების რიგს სამხრეთის კედელზე ასრულებს წმ. გიორგის გამოსახულება — კიდურა ფიგურა დასავლეთისკენ, ოქრაზე თეთრით მონიშნულ აბჯარში გამოწყობილი, მუქი რუხი, თითქმის შავი მოსასხამით მხრებზე. წმ. მეომართაგან ყველაზე უკეთ სწორედ მისი სახეა შემორჩენილი — ოდნავ კვერცხისებრი, პირსავსე ოვალი, დიდი ფართოდ გახელილი თვალები, გრძელი მსხვილი ცხვირი, ლამაზად დაწყობილი, მოზრდილი ტუჩები, დაბალი შუბლი, თითქოს ქუდივით თვალებზე ჩამოწეული, მსხვილ ხვეულებად დაწყობილი მოწითალო თმის ერთიანი მასით, რომელიც ეხოდენ მოგვაგონებს წმ. გიორგის თმის გადაწყვეტას ხატებსა თუ მონუმენტურ მხატვრობაში[19]. წმ. გიორგისაც თავზე დიდი შარავანდი ადგას, რომლის შიდა არე მოყვითალო ოქრისაა, ხოლო მარჯვნივ გამოსახული, დიაგონალურად დახრილი შუბის წვერი გვაფიქრებინებს, რომ ხელში მას შუბი უნდა სჭეროდა. ამ ფიგურის თავის ორსავ მხარეს, ზემოთ, მისი სახელის აღმნიშვნელი, ამჟამად უკვე გამკრთალებული, ასომთავრული წარწერაა ᲒᲝ ᲬᲛᲒᲚᲘ (წმიდაი გიორგი; წმიდა გიორგი) (ტაბ. 3).

ის ფაქტი, რომ სამხრეთის კედელზე გამოსახულ სამ მეომართაგან ერთი წმ. გიორგია, მეორე წმ. არტემი, ხოლო მესამე წმ. თევდორე, ე. ი. წმ. მეომართა არა ის სამეული, რომელსაც ჩვეულებრივ ანიჭებენ ხოლმე უპირატესობას სვანეთში — წმ. გიორგი, წმ. თევდორე, წმ. დემეტრე — გვაფიქრებინებს, რომ წმ. მეომრების რიგი გაგრძელდებოდა ჩრდილოეთის კედლის ქვედა რეგისტრშიც, სადაც შეიძლება ვივარაუდოთ წმ. დემეტრეს და რომელიმე ორი სხვა მეომრის გამოსახვა.

მხატვრობის საერთო პროგრამაში წმ. მეომართა ჩართვა ჩვეულებრივი რამ არის შუა საუკუნეების ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში, სადაც ისინი ადრეული ხანიდანვე იკავებენ თავის ადგილს. სვანეთშიც წმ. მეომრე-

---

19 შეად. წმ. გიორგის გამოსახულებას ჩოჯულის კარედი ხატის მარცხენა ფრთაზე, ბრაჟალძალის ხატზე (ორივე X ს.), სეტის წმ. გიორგის, ნაიფარის (ოქრომჭედლის ასანის ნახელავი), მესტიის მუზეუმში დაცულ ნაიფარის (სამივე XI ს.), სვიფის ხატებზე (XII ს.). იხ. Г. Н. Чубинашвили, Грузинское чеканное... ტაბ. 36, 46, 182, 184, ავრეთვე, წმ გიორგის გამოსახულებები მეფის მხატვარ თევდორეს მიერ მოხატულ ეკლესიებში, იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Росписи художника Тевдоре... ტაბ. 19—20, 50,

ბი დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ, რამაც მონუმენტურ მხატვრობაშიც პოვა ასახვა იმ მხრივ, რომ წმ. მეომრების გამოსახულებები თითქმის ყოველთვისაა შეტანილი მოხატულობის პროგრამაში და როგორც წესი, აქცენტირებულიცაა: მაგრამ ადრეული ხანის მოხატულობებისათვის უფრო დამახასიათებელია წმ. მეომრების მხედრების სახით გამოსახვა, როგორც ამას ვხედავთ სვიფის ჯგრაგის (X ს.), აცის თარინგზელის (X ს. ბოლო), იფხის ჯგრაგის (X—XI ს.) და ადიშის ჯგრაგის (XI ს.) ეკლესიათა მოხატულობებში[20].

რაც შეეხება ფეხზე მდგომი წმ. მეომრების რიგის გამოსახვას, სვანეთის მაყალის მიხედვით, ადრეულ მოხატულობებში, ლაღამის ეკლესიის გარდა, მათ არსად ვხვდებით, თუმცა თვით ფაქტი, რომ მათი გამოსახულებები ჩართულია ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მხატვრობის პროგრამაში, აგრეთვე იმაც, რომ ფეხზე მდგომი წმ. მეომრების ფრონტალური ფიგურები შეიძლება ვნახოთ ადრეულ სვანურ ჰედურ ხატებზედაც[21], საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ უკვე ადრეულ ხანაშივე, სვანეთში, წმ. მეომრების მხედრების სახით გამოსახვის პარალელურად, არსებობდა ფეხზე მდგომი წმ. მეომრების გამოხატვის ტრადიციაც, რომელმაც მონუმენტურ მხატვრობაში უფრო ძლიერად მოგვიანო დროს იჩინა თავი. ამას ადასტურებს ის საკმაო რაოდენობის მაგალითები, რომელიც შეიძლება მოვიყვანოთ უფრო მოგვიანო დროის მოხატულობებიდან: და აქაც უფრო ხშირია ორი ან სამი მეომრის გამოსახვა. ასე მაგ., ორი მეომარია განთავსებული ადიშის ჯგრაგის (სოფელში) (XI—XII სს. მიჯნა) დასავლეთის კედელზე, წვირმის ჩობან თარინგზელის (XII ს.) სამხრეთის კედელზე, ჭოხულდის მაცხოვრის (XIII ს.) სამხრეთის კედელზე და ა. შ. სამ მეომარს ვხედავთ წვირმის თარინგზელ ზაგარის (XIII ს.) სამხრეთის კედელზე, სვიფის ჯგრაგის მეორე ფენის მხატვრობაში (XIV ს.) ჩრდილოეთის კედელზე, ოთხი მეო-

---

20 ცხენოსანი წმ. მეომრების გამოსახვის შემთხვევები გვაქვს აგრეთვე გარეჯის ფერწერული სკოლის ადრეულ მოხატულობებში, საბერეების № 5 (IX ს.) და № 7 (X ს.) ეკლესიებში. მხედართა გამოსახვა მეფის მხატვარ თევდორეს ერთ-ერთი საყვარელი მოტივი იყო, რომელსაც მის მიერ მოხატულ სამივე ეკლესიაში ვხვდებით; ასევე წარმოდგენილნი იყვნენ ისინი მაცხვარიშის მაცხოვრის (1140 წ.), ლაშთხვერის თარინგზელისა (XIV ს.) და სხვა ეკლესიათა მოხატულობებშიც. იხ. Т. Вирсаладзе, Фресковая роспись... в Мацхвариши... ვვ. 181, სურ. 2, ვვ. 173, სურ. 4; М. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ 26, სურ. 10; Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 28, 42, 80, 84, 92, 94; А. Вольская, Живописные школы средневековой Грузии, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977; მისივე, Ранние росписи Гареджи, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983; Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности...

21 ფეხზე მდგომი წმ. მეომრების გამოსახულებებს ვხედავთ ჩუკულისა და ჯახუნდერის კარედ ხატებზე (ორივე X ს.), ჩაჟაშისა და ლაგურკას ეკლესიებში დაცულ ხატებზე (XI ს.), ლაშთხვერის, დაბსყალდისა და ლენჯერის წმ. გიორგის ხატებზე (სამივე XI ს.) იხ. Г. Н. Чубинашвили, Чеканное искусство, ტ-ბ. 45, 46, 47, 152, 180.

მარია მაცხვარიშის თარინგზელის (XVI ს.) სამხრეთისა და ჩრდილოეთის კედლებზე[22].

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მოხატულობა ფერწერული დეკორის სრული სისტემის ნიმუშთა რიცხვს შეიძლება მივაკუთვნოთ, რადგან მხატვრობა აქ მთელ ინტერიერს ფარავს, ხოლო მისი პროგრამის აგებაში გამოსახულებათა იერარქიული ურთიერთდაქვემდებარება შეინიშნება — საუფლო დღესასწაულთა ციკლის სცენები მხატვრობის ზედა, „ზეციერ" ზონაში, ხოლო ქვემოთ, ცალკეულ წმინდანთა გამოსახულებები. მხატვრობის საერთო კომპოზიციური გადაწყვეტა მკაფიო, მშვიდ მონუმენტურობასა და მისტერიას ემყარება, რაც X—XI სს. ქართული კედლის მხატვრობის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი. მხატვარი მინიმალურად ანაწევრებს კედლების ზედაპირს — მხოლოდ ჰორიზონტალური დაყოფა ორნამენტული ზოლების მეშვეობით — უთმობს რა საკმაოდ მოზრდილ მონაკვეთებს თითოეულ სცენას (კამარა და კედლის დიდი ნაწილი, მთელი დასავლეთის კედლის ზედა ნაწილი), რომელთა რაოდენობა მხატვრის მონუმენტური მიდგომიდან (და ეკლესიის მცირე ზომიდანაც) გამომდინარე, მინიმუმამდეა დაყვანილი, ხოლო ქვედა რეგისტრს აგებს მშვიდი რიტმის შემქმნელი მკაფიო ვერტიკალების მონაცვლეობაზე, რაც გარკვეულ საყრდენს უქმნის მთელ მხატვრობას და კარგად ეხამება მის საერთო მონუმენტურ ხასიათს.

მხატვრობის საერთო მონუმენტურობას კარგად მორგებული იგივე მშვიდი რიტმი ჩანს ცალკეული ფერადოვანი აქცენტების განაწილებაში, რომლებიც ერთგვარად აცოცხლებენ მხატვრობის საერთო თავშეკავებულ კოლორიტულ გადაწყვეტას. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ბაცი და მუქი ტონების მონაცვლეობით აგებული რიტმი, რომელიც ფიგურების სამოსისა და შარავანდების ფერადოვან გადაწყვეტაში შეინიშნება. წმ. თევდორეს შარავანდი ბაცი ჟანგისფერი ოქრისაა, აბჯარი მოყვითალო ოქრისა, ხოლო მოსასხამი მუქი რუხი, თითქმის შავი; წმ. არტემის შარავანდი ასევე მუქი რუხია, აბჯარიც მუქი, თითქმის შავი, ხოლო მოსასხამი ჟანგისფერი ოქრისა, ოდნავ მოწითალო ელფერით; წმ. გიორგის შარავანდი კვლავ ოქრისაა, აბჯარი ასევე ოქრისა, ხოლო მოსასხამი მუქი რუხი, თითქმის შავი; წმ. ბარბარეს შარავანდი კი მუქი რუხია, ხოლო სამოსი მოწითალო ვარდისფერი. მუქი და ბაცი ფერადოვანი ლაქების ამგვარი ურთიერთმონაცვლეობა თეთრ ფონზე გარ-

---

[22] ა. ვოლსკაია, კედლის მხატვრობა ს. ადიშის წმ. გიორგის ეკლესიაში, „ძეგლის მეგობარი", 1969, № 18; Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа. გვ. 115, სურ. 28. ფეხზე მდგომი მეომრების გამოსახვის შემთხვევებს ვხედავთ შუა საუკუნეების ქართული მონუმენტური მხატვრობის სხვა ნიმუშებშიც. მაგ., ორი მეომარია ფაენისის წმ. გიორგის ეკლესიის (XII ს. ბოლოს) დასავლეთის კედლის ქვედა რეგისტრში, ოთხი მეომარია ტიმოთესუბნის (1205—1215 წწ.) დასავლეთის მკლავის ქვედა რეგისტრში, ხოლო იკვის (XI—XII ს. მიჯნა—XII ს. დას) სამხრეთის მკლავის ქვედა რეგისტრი დათმობილი აქვს შვიდი ნახევარფიგურისაგან შედგენილ წმ. მეომართა რიგს. არმაზის ჯვრის ანტამბლემენტის მხატვრობის განხილვისას რ. შმერლინგმა ვარაუდის სახით გამოთქვა მოსაზრება, რომ აქ გამოსახულ სამ წმინდანთაგან ერთ-ერთი ეკლესიის პატრონი, წმ. გიორგი უნდა იყოს. იხ. Э. Привалова, Павниси... გვ. 15. სურ. 14; Эдиберидзе, Роспись Тимотесубани, Тб., 1980, გვ. 23, სურ. 7; Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, გვ. 245.

კვეულ ყღერადობას ანიჭებს მთელს მხატვრობას და გარკვეულწილად ერთგვარ მონოტონურობასაც არიდებს მას, რომლის წინაშეც შეიძლებოდა აღმოჩენილიყო მხატვარი, მით უმეტეს, თუკი გავითვალისწინებთ, რომ იგი ფერების მინიმალური რაოდენობით შემოისაზღვრა — წითელი ოქრა, ყვითელი ოქრა, ნახშირი, კირის თეთრა და სინგური[23].

მთელი მხატვრობის ამ საერთო სიმშვიდეს, თავისი მკაფიო სიმეტრიულობითა და მონუმენტურობით, თუ საერთო კომპოზიციურსა და ფერადოვან გადაწყვეტაში გამოვლენილი მშვიდი რიტმით, კარგად ესადაგება თვით ფიგურების ერთი შეხედვით გარეგნული სიმშვიდე და სტატიკურობა, რომელიც შეხამებულია მათ შინაგან დაძაბულობასა და ექსპრესიასთან. ეს უპირველეს ყოვლისა მიღწეულია სახეზე თვალების, როგორც სულიერი მხარის ძირითადი გამომხატველის, აქცენტირებითა და მათი განსაკუთრებული მეტყველებით, რასაც ემატება ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში ფიგურათა განწყობილების მხრივაც ერთგვარად განსხვავებული დახასიათება. ყოველივე ეს კი ამ ფიგურებს გარკვეულ სიცხოვლესა და განსულიერებულობას ანიჭებს, რასაც ხელს უწყობს ის ერთგვარი სირბილეც, რომელიც მათი სახეების დამუშავებაში შეინიშნება.

სახეზე აღნიშნულია მხოლოდ ძირითადი ნაკვთები, რომლებიც ყავისფრითაა მონიშნული და ისევე, როგორც მოზრდილ წითელ ლაქებად დადებული ღაჟღაჟი, მკაფიოდ აღიქმება ერთიანად გამოთეთრებული სახის საერთო ტონზე. ასევე მკაფიოდ იკითხება მოყავისფრო ოქრით აღნიშნული ჩრდილები, რომლებიც ხან უფრო მუქი ყავისფერია (ჩრდილები წმ. ბარბარეს ცხვირის ორსავ მხარეს და თვალების ქვეშ), ხან უფრო ჟანგისფერ ელფერს იძენს (ჩრდილები წარბების ქვეშ სამივე სახეზე, წმ. გიორგის ცხვირის ორსავ მხარეს, წმ. ბარბარეს სახის საერთო კონტურის შემომსაზღვრელი ხაზის გაყოლებაზე) და ხან უფრო ბაცი მოყავისფრო ოქრითაა დუბლირებული (წმ. გიორგის სახეზე). ყოველივე ეს კი ამ გრაფიკული ხასიათის ჩრდილებს, მათი აღქმის მკაფიობის შენარჩუნებასთან ერთად, გარკვეულად სიმკვეთრეს აშორებს (ტაბ. 1,2).

ასეთივე ერთგვარი სირბილე შეინიშნება სამოსის დამუშავებაშიც. აქ მას ქმნის სამოსის საერთო ტონზე თამამად დადებული, ყოველგვარ შემომსაზღვრელ კონტურს მოკლებული, თეთრას განიერი ზოლების თავისუფალი განაწილება, რაც გამოთეთრების ამ ზოლებს მათი გეომეტრიული ფორმის — რკალი, სამკუთხედი, მახვილი კუთხე, სხვადასხვა ფორმის მრუდი — მკაფიო აღქმას უნარჩუნებს და ამასთანავე არ ტოვებს სიხისტისა და სიმკვეთრის შთაბეჭდილებას. ამას შეიძლება ხელს უწყობდეს ისიც, რომ თეთრას ზოლის უშუალოდ მომიჯნავედ, სამოსის ძირითადი ტონი სულ ოდნავ არის გაღიაფერებული, რაც მხოლოდ ძალზე ახლო მანძილიდან ყურადღებით დათვალიერებისას ჩანს — წითელი ტონი მოვარდისფრო ელფერს იძენს (წმ. ბარბარეს სამოსი), ხოლო მუქი რუხი ოდნავ ნაცრისფერდება (წმ. გიორგის მოსასხამი) და სწორედ ეს ქმნის ერთგვარი რბილი გადასვლის შეგრძნებას. მაგრამ ეს ოდნავი გაღიაფერება მალევე გადადის კვლავ ძირითად ტონში, რაც

23 მხატვრის მიერ ნახმარი საღებავების შესახებ იხ. Г. Чейшвили, М. Бучукури, Некоторые особенности...

განაპირობებს თვით სამოსის ერთიან ფერადოვან ლაქად აღქმას და მთელის ფიგურის საერთო სიბრტყობრივ გადაწყვეტას (ტაბ. 1,. 2).

თავისი ხასიათითა და დამუშავების მანერით ლაღამის ფიგურები იმავე მიდგომის მაჩვენებელია, რომელიც საერთოდ ადრეული ხანის (IX—X სს). მხატვრობაში სახის დამუშავებისათვისაა დამახასიათებელი, თუმცა ლაღამის გამოსახულებების ზუსტი ანალოგიების მოძებნა მაინც საკმაოდ რთულია. ამ პერიოდის მხატვრობის ნიმუშებთან მათ აკავშირებს სახეებში ძლიერად გამოვლენილი ექსპრესია, რაც ფართოდ გახელილი თვალების განსაკუთრებული აქცენტირებითაა მიღწეული. ფართოდ გახელილი თვალების ამგვარივე ხაზგასმულ ექსპრესიას ვხედავთ ნეზგუნის მაცხოვრის (IX—X ს). სვიფის ჯგრაგის პირველი ფენის (X ს.), აცის თარინგზელის (X ს. ბოლო) ეკლესიების მხატვრობის და ნაკიფარის ჯგრაგის ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადის მოხატულობის (X ს.) ფიგურათა სახეებზე[24]. ადრეულ ხანაზე მეტყველებს აგრეთვე ლაღამის ეკლესიის უძველესი მხატვრობის შემქმნელისათვის ნიშნეული დეკორაციულობის გრძნობაც, რომელმაც თავი იჩინა იმაში, თუ რა დიდ ყურადღებას უთმობს იგი ცალკეული დეტალების დეკორაციულ გადაწყვეტას (წმ. ბარბარეს თავსაბურავი და ძვირფასი ქვებით მოჭედილი მისი დიადემა, წმ. მეომრების აბჯარი) და რა უხვად იყენებს იგი „მარგალიტებით“ შემკობას (წმ. ბარბარეს კაბის გულისპირი, წმ. არტემის სახელოს მაჯა, მთავარანგელოზის ტერფი ხარების კომპოზიციაში). ასეთივე გარკვეული დეკორაციულობა, რომელიც საკმაოდ ძლიერად გამოვლინდა როგორც მხატვრობის საერთო ანსამბლში თავისებური ეფექტის შემტანი „დაჩითული“ ფონების გამოყენებაში, ისე „მარგალიტების“ უხვ ხმარებაში, საერთოდ დამახასიათებელია ადრეული მოხატულობებისათვის სვანეთში[25]. „მარგალიტების“ უხვი ხმარების მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ნეზგუნის მაცხოვრის პირველი ფენის მოხატულობა (IX—X ს.)[26], აგრეთვე სვიფის ჯგრაგის პირველი ფენის მოხატულობა (X ს.) და ადიშის ჯგრაგის ეკლესიის მხატვრობა (XI ს. დას.), სადაც „მარგალიტებით“ შემკულ შარავანდებს ვხედავთ[27]. ამასთანავე, ლაღამის მოხატულობა ისეთი ნიშნების მატარებელიცაა, რომელიც მისი შესრულების დროის დაზუსტების საშუალებას იძლევა.

როგორც განვითარების ადრეული ეტაპის ქართული მონუმენტური მხატვრობის ზოგადი დახასიათებისას აღნიშნავს თ. ვირსალაძე: „აქ შეინიშნება ანტიკური მხატვრული მემკვიდრეობის საფუძვლიანი გადამუშავება — ივი-

---

24 Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 63, 64, 65, 67, 68, 76, 76, 83, 84, 86, 87, 88.

25 „დაჩითული“ ფონები შეიძლება ვნახოთ აცის თარინგზელის (X ს. ბოლო) და იფხის ჯგრაგის (X—XI ს.) ეკლესიათა მხატვრობაში. იხ. Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 69, 76, 74.

26 „მარგალიტების“ უხვ ხმარებასთან დაკავშირებით სხვა პარალელებისათვის იხ. Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа... გვ. 14—15.

27 Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 82, 92, 94, ასეთივე შარავანდებს ვხედავთ ადრეული ხანის სხვა მოხატულობებშიც, მაგ. ფიასა (X ს.) და საბერეების № 8 (X ს.) მოხატულობებში. იხ. Т. Шевякова, Монументальная живопись... ტაბ. 41, 45, 111.

წყებენ ტონთა გრადაციით მოცულობის ილუზიონისტური მოდელიერების ხერხებს, ფორმა სიბრტყობრივად გაიაზრება, ნახატი, რომელსაც მთავარი როლი ენიჭება, მოქნილობას კარგავს, კუთხოვანი ხდება და ორნამენტულ-დეკორაციულ ხასიათს იძენს; ირღვევა ფიგურათა პროპორციები. აზრობრივ ექსპრესიას გადმოსცემენ მძაფრი ჟესტებით, თავისა და ხელის მტევნების ზომის გადიდებით და უპირველეს ყოვლისა ხაზოვანი რიტმის დაძაბულობით"[28] ჩამოყალიბებული ფორმების გადამუშავების ეს საერთო პროცესი სხვადასხვა ძეგლში განსხვავებულად იჩენს თავს — ზოგიერთ მოხატულობაში გარკვეულად იგრძნობა ელინისტური ტრადიციის გამომძახილი, ხოლო ძეგლთა უმრავლესობაში უკვე მკაფიოდ იკვეთება სიბრტყობრივ-გრაფიკული მიდგომა[29].

ფორმის სიბრტყობრივ-გრაფიკული გადააზრება, რომელსაც თან სდევს მისი ორნამენტულ-დეკორაციული გადაწყვეტა ხაზის მნიშვნელობის განსაკუთრებული აქცენტირებით, სვანეთის ადრეულ მოხატულობათა შორის სრული სიცხადით გამოვლინდა ნეზგუნის მაცხოვრის პირველი ფენის მოხატულობაში (IX—X ს.), ნაკიფარის ჯვრაგის აღმოსავლეთის ფასადის მხატვრობაში (X ს.) და სვიფის ჯვრაგის პირველი ფენის მხატვრობაში (X ს.); და მიუხედავად გარკვეული სხვაობისა, რომელიც განპირობებულია ამ მოხატულობათა შემქმნელი ოსტატების მხატვრული მიდრეკილებებითა და გემოვნებით, თუ განსხვავებით თვით ძეგლთა მხატვრულ ღირსებებს შორის, ისინი ეპოქისთვის ნიშანდობლივი მხატვრული ამოცანების პრინციპული ერთიანობითაა აღბეჭდილი[30]. ამავე ერთიანობას ამჟღავნებს ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მხატვრობაც თავისი ექსპრესიულობითა და შესრულების მანერაში მკაფიოდ გამოხატული ნახატის ერთგვარი გრაფიკული ხასიათით. მაგრამ ამასთანავე, იგი გარკვეული სხვაობის მაჩვენებელიცაა, რომელიც ამ ზოგადი ერთიანობის მიუხედავად, ერთგვარად აშორებს ლაღამის გამოსახულებებს ყველა ზემოჩამოთვლილ მაგალითს.

მართალია, ლაღამის ფიგურათა სახეებში ცალკეული ფორმის შემომსაზღვრელი ნახატი ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას, მაგრამ მაინც, გადამწყვეტი აქ მხოლოდ ხაზი არ არის. ამ სახეებში, მეტად ძუნწად ნახმარი გამოთეთრებებისა (წმ. თევდორესა და წმ. არტემის ზედა ტუჩის ყულფი და ტუჩებთან დიაგონალურად დახრილი ზოლები) და ჩრდილების წყალობით, თითქოს უფრო მეტად, ვიდრე მაგ., წილკნის ღვთისმშობლის ხატზე (IX ს.), ან ნეზგუნის პირველი ფენის მოხატულობის (IX—X ს.) და ნაკიფარის

---

[28] Т. Вирсаладзе, Монументальная живопись Грузии წიგნში: Искусство народов СССР. IV—XIII вв ტ. II, М., 1973, გვ. 222.

[29] А. Вольская, Живописные школы... მისივე, Ранние росписи Гареджи... ლ. ხუსკივაძე, წილკნის ღვთისმშობლის ხატი „საბჭოთა ხელოვნება", 1973, № 11; Г. Алибегашвили, Миниатюрная и станковая живопись Грузии XI—начала XIII вв, II Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1977; მისივე, Памятники средневековой станковой живописи из Верхней Сванети, Средневековое искусство. Русь. Грузия. М., 1978; მისივე, Этапы развития средневековой грузинской миниатурной живописи, IV Международный симпозиум по грузинскому искусству, Тб., 1983; თ. სააკაშვილი, გ. ალიბეგაშვილი, ქართული ჭედური და ფერწერული ხატები, თბ., 1980.

[30] ტ. შევიაკოვა, ნესგუნის თარიღის საკითხისათვის...: Н. Аладашвили, Г. Алибегашвили, А. Вольская, Живописная школа,.., გვ. 14—16, 18—19.

ჯგრაგის აღმოსავლეთის ფასადის (X ს.) გამოსახულებებში, იგრძნობა ერთგვარი „მოცულობა", რამდენადაც საერთოდ შეიძლება ლაპარაკი მოცულობაზე ადრეული ხანის მხატვრობაში, ოდნავ უფრო რთულია დამუშავებაც ნეზგუნის მაცხოვრის პირველი ფენის (IX—X ს.) და ნაკიფარის ჯგრაგის აღმოსავლეთის ფასადის მხატვრობასთან (X ს.) შედარებით.

თავისი ხასიათითა და შესრულების მანერით ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის მოხატულობის უძველესი ფენის სახეები გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს საქართველოს სამხრეთ პროვინციის, ტაო-კლარჯეთის, XI ს. დასაწყისის მოხატულობებთან, კერძოდ, იშხნისა და ოშკის გამოსახულებებთან — წმ. მეომრები გუმბათის ყელში იშხნის ტაძარში და წმ. თეკლეს ფიგურა ოშკიდან[31]. თუმცა, ცხადია, მხედველობაში უნდა მივიღოთ დიდი სხვაობა ამ მოხატულობათა შემქმნელი ოსტატების პროფესიულ დონეს შორის — ლაღამის მხატვრობა შესრულებულია პროვინციული განსწავლის ოსტატის მიერ, ხოლო იშხნისა და ოშკის მოხატულობები მაღალ პროფესიულ დონეზე შესრულებულ, მაღალმხატვრულ ნაწარმოებთა რიცხვს მიეკუთვნება; და მაინც, ორივე შემთხვევაში თვალს ხვდება როგორც გარკვეული სიახლოვე შესრულების მანერისა — გრაფიკულობის მიუხედავად დამუშავების ერთგვარი სირბილე, რაც განსაზღვრავს გარკვეული მოცულობითობის შთაბეჭდილებას — და თვით ცალკეული დეტალების დამთხვევაც კი — ყურების კაუჭისებრი ფორმა, ულვაშებიდან გამოჩენილი, თითქოს ცხვირის ქვეშ ყულფად ჩამოსული, ზედა ტუჩის ფორმა, ცხვირის ორსავ მხარესა და თვალების ქვეშ ნახევარრკალად ჩამოწეული „ჩრდილები", — ისე პრინციპული საზოგადო განწყობის ნათესაობა — სახეების გარკვეული განსულიერებულობა, რომელიც თვალების მეტყველი მზერითაა გამოხატული. ყოველივე ეს, ვიმეორებთ, იშხნისა და ოშკის მოხატულობათა (XI ს. დას.) ამ გამოსახულებებს ლაღამის სახეების პირდაპირ პარალელებად კი არ გვისახავს, არამედ საშუალებას გვაძლევს უფრო დავაზუსტოთ ამ მოხატულობის ადგილი ადრეული ხანის საკმაოდ ვრცელი ქრონოლოგიის ფარგლებში და მისი შესრულების დროდ X ს. მიწურულისა და XI ს. დასაწყისის ხანა ვივარაუდოთ.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ლაღამის მაცხოვრის ეკლესიის უძველესი მხატვრობა თავისი ხასიათითა და შესრულების მანერით სვანეთის ადრეულ მოხატულობათა რიგში ექცევა და სვანური ფერწერული სკოლის განვითარების ამ ადრეული ეტაპის ერთ-ერთი საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს.

---

[31] Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, გვ. 33—39, 54—55, ტაბ. 28—29, 69; თ. ვირსალაძე, იშხნის ტაძრის მოხატულობის დათარიღებისათვის, გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის XXVII სამეცნიერო სესიის მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1984, გვ. 18—22., Ш. Амиранашвили, История грузинской монументальной живописи, т. I, Тб., 1957, ტაბ. 93—94; N. et M., Thierry, Peinture du Xe siècle en Géorgie Meridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure, Cahiers archéologique, XXIV, 1975, გვ. 73—113.

М. КЕНИА

ДРЕВНЕЙШАЯ РОСПИСЬ Ц. СПАСА В С. ЛАГАМИ

Резюме

Среди многочисленных, разного времени и художественного уровня, памятников средневековой монументальной живописи Верхней Сванети, определенное место занимают росписи ц. Спаса в с. Лагами. Эта двухэтажная церковь сохранила нам несколько росписей, относимых к разным этапам развития стенописи в Сванети (X в; XII в; XIV в;). Исследуемые фрески являются первым слоем росписи нижнего этажа церкви, дошедшим до нас весьма фрагментарно.

Нынешнее состояние росписи позволяет восстановить ее первоначальную иконографическую программу — Дейсус в конхе, Благовещение на западной стене, Рождество на южном склоне короба и Крещение на северном, а также изображения отдельных святых — святые воины Федор, Артемий и Георгий в нижней части южной стены, святые жены Варвара и Екатерина — по сторонам входа в западной части церкви.

Стилистический анализ сохранившихся изображений — отдельных фигур святых — и сравнение их с ранними памятниками иконописи и монументальной живописи не только Сванети, но и других районов Грузии, позволили уточнить датировку первого слоя росписи нижнего этажа церкви Спаса в с. Лагами концом X и самым началом XI в.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ

დავით მუსხელიშვილი

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკა და მისი კვლევის მდგომარეობა*

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია — ახალი სამეცნიერო დისციპლინაა. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევა-ძიებაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში ახალი საქმეა. პირუკუ, შეიძლება ითქვას რომ ისევე როგორც სხვაგან, ჩვენშიც ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ისევე ძველია, როგორც ისტორიული მეცნიერება საერთოდ.

მისი დასაწყისი საქართველოში XI ს-ის ისტორიკოსს ლეონტი მროველს უკავშირდება, რომელმაც პირველმა შეიმუშავა მთელი კავკასიისა და მისი მოსახლეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ისტორიულ-ეთნოლოგიური კონცეფცია.

მეორე ბრწყინვალე წარმომადგენელი ამ დარგისა გახლავთ ვახუშტი ბაგრატიონი, რომლის მთავარი დამსახურება ამ საქმეში არის არა მხოლოდ ის, რომ მან დაგვიტოვა საქართველოს შესანიშნავი გეოგრაფიული აღწერილობა და თავისი ხელით გამოხაზა საქართველოს „ისტორიული ატლასები“, არამედ ისიც, რომ მან მსგავსად XVI ს-ის ცნობილი ფლამანდიელი გეოგრაფის ორტელიუსისა, გეოგრაფია ისტორიის სამსახურში ჩააყენა. ამდენად, ვახუშტი ბაგრატიონი წარმოგვიდგება საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიული მეცნიერების დამხმარე დისციპლინის დამაარსებელი.

XIX ს-ში და XX ს-ის დასაწყისში საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემატიკას წარმატებით იკვლევდნენ პლ. იოსელიანი, მ. ბროსე, ე. თაყაიშვილი, დ. ბაქრაძე, ნ. მარი, მაგრამ ამ დარგის განვითარებას განსაკუთრებული ღვაწლი დასდო თანამედროვე ქართული ისტორიული მეცნიერების ფუძემდებელმა ივ. ჯავახიშვილმა.

ბუნებრივია, სათანადო საკითხები ისტორიკოსთა თანამედროვე თაობების თვალსაწიერშიც მოექცა და თუ, ერთი მხრივ, მუშავდებოდა პოლიტიკური და ეთნიკური ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემები (ს. კაკაბაძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი, ნ. ლომოური), მეორე მხრივ, გაფართოვდა წყაროთმცოდნეობითი ბაზა და ისტორიულ-გეოგრაფიული საკითხების გადასაწყვეტად მხოლოდ ისტორიული წყაროებით თუ ტოპონიმიკით კი აღარ ისაზღვრებოდნენ, არამედ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილ იქნა საველე-პრაქტიკული ძიების მონაცემებიც (ლ. მუსხელიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი).

---

* მოხსენდა 1985 წლის. 12 სექტემბერს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმის გაფართოებულ სხდომას.

მთელი ამ ხნის განმავლობაში დაგროვებულმა დიდძალმა მასალამ, წამოჭრილმა მნიშვნელოვანმა პრობლემებმა სრულიად ბუნებრივად მოითხოვა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საგანგებო გეგმაზომიერი შესწავლა და, ამდენადვე, სრულიად აუცილებელი გახდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიული მეცნიერების ცალკე დისციპლინის ჩამოყალიბება, რაც მიმდინარე საუკუნის 50-იან წლებში განხორციელდა და ნ. ბერძენიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული: 1956 წ. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში, პირველად საბჭოთა კავშირში, შეიქმნა სპეციალური უჯრედი — ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილება, — რომელმაც ამიერიდან დაიწყო სათანადო პრობლემატიკის ინტენსიური გეგმაზომიერი დამუშავება.

რას წარმოადგენს ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის პრობლემატიკა, რა არის მისი შესწავლის საგანი, როგორია მისი კვლევის მეთოდები, ამოცანები და საბოლოო მიზანი?

სულ უკანასკნელ დრომდე ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების სარბიელი მეტად შევიწროებული იყო და, ფაქტიურად, ისაზღვრებოდა ქვეყნის გარეპოლიტიკური და შიდაადმინისტრაციული საზღვრების დადგენით, ამა თუ იმ მნიშვნელოვანი ისტორიული პუნქტის იდენტიფიკაციით, დროთა ვითარებაში ქვეყნის საზღვრებისა თუ პოლიტიკური ცენტრების ცვალებადობის, ისტორიულად არსებულ ტომთა გეოგრაფიული ლოკალიზაციისა და მიგრაციის საკითხებით. ერთი სიტყვით, ისტორიული გეოგრაფია ისაზღვრებოდა მხოლოდ პოლიტიკური პრობლემებით და, ამდენადვე, გამოდიოდა ისტორიული მეცნიერების დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინის როლში, რომელიც მოწოდებული იყო ქვეყანაში მიმდინარე ეთნო-პოლიტიკური ისტორიული პროცესების სივრცობრივი კონკრეტიზაციისა და ილუსტრაციისათვის.

ამჟამად ვითარება არსებითადაა შეცვლილი.

მართალია, ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი სპეციფიკა ე. ი. ისტორიული პროცესის გეოგრაფიული პროექცია, არ შეცვლილა, მაგრამ საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების განვითარებასთან ერთად შეიცვალა ამ სპეციფიკის შინაარსი. ისტორიული გეოგრაფიის კომპეტენციის სფერო გაიზარდა და მისი კვლევის თვალსაწიერში მოექცა ტრადიციულ პოლიტიკურ და ეთნიკურ თემატიკასთან ერთად სოციალური და ეკონომიკური პრობლემატიკაც. ეს გარდატეხის პროცესი რუსულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში 40—50-იან წლებში განხორციელდა და აკად. ვ. იაცუნსკის სახელთან არის დაკავშირებული. იმავე ხანებში, სრულიად დამოუკიდებლად, ეს არსებითი მეტამორფოზი ქართულმა ისტორიულმა გეოგრაფიამაც განიცადა და მისი ინიციატორი, როგორც აღინიშნა, აკად. ნ. ბერძენიშვილი იყო.

ნ. ბერძენიშვილმა ძალიან ბევრი გააკეთა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც მეცნიერების, განმტკიცებისა და განვითარებისათვის. იგი ფართოდ უყურებდა ამ დისციპლინის ამოცანებს და მიზნებს და ღრმად სწამდა მისი შესაძლებლობებისა საქართველოს ისტორიის კარდინალური პრობლემების ახლებურად გაანალიზების საქმეში.

ამგვარად, რას სწავლობს ამჟამად საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია?

ყოველი საზოგადოება მოცემულ დროს მოცემულ ტერიტორიაზე ტოვებს თავისი ცხოვრების მატერიალურ ნაკვალევს ნამოსახლარების, სამეურ-

ნეო, სათავდაცვო თუ საკულტო ნაგებობების, ტოპონიმიკის და სხვ. სახით. ისტორიული გეოგრაფიის ამოცანაა წარმოაჩინოს საზოგადოებრივი ცხოვრების ეს ნაკვალევი და დაადგინოს კანონზომიერი კავშირი ამ ნაკვალევსა და შესაბამისი საზოგადოებრივი ცხოვრების საფეხურებს შორის. ყოველ საზოგადოებრივ ორგანიზმს თავისი შიდატერიტორიული სტრუქტურა აქვს, რომელიც ისტორიული პროცესის შედეგად განუხრელად იცვლება, რაც გაპირობებულია საზოგადოების განვითარების შინაგანი და გარეგანი ფაქტორებით. ამ შიდატერიტორიული სტრუქტურის მუდმივცვალებადი ერთეულის აღსანიშნავად, ნ. ბერძენიშვილის მიერ სამეცნიერო მიმოქცევაში, შემოტანილი იქნა ძველი ქართული ტერმინი „ქვეყანა". მისი თვალსაზრისით „ქვეყანა" ეწოდება იმ ფიზიკურ მიწა-წყალს, რომელიც ამა თუ იმ დროს, ამა თუ იმ საზოგადოების (გვარის, ტომის, სოფლის, თემის, ქალაქის, სამთავროს, სახელმწიფოს, ხალხის, ერის) საწარმოო, სამეურნეო აუცილებელი სარბიელია. „ქვეყანა" — ისტორიული კატეგორიაა, რამდენადაც საზოგადოებრივი განვითარების ყოველ საფეხურს თავისი შესატყვისი „ქვეყანა" ახასიათებს. სამეცნიერო დისციპლინა, რომელიც ამგვარ „ქვეყნებს" აელენს და სწავლობს, არის სწორედ ისტორიული გეოგრაფია.

ამგვარად, ისტორიული გეოგრაფიის საგანი ადამიანის ამა თუ იმ საზოგადოებრივი განვითარებისათვის დამახასიათებელი ესა თუ ის ტერიტორიული ერთეულია მისი ცვალებადობის თვალსაზრისით. ზემოთქმულის შედეგად უნდა დავასკვნათ, რომ **ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემუშავებული დეფინიციით, ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინის ძირითად შინაარსს ამა თუ იმ საზოგადოების შიდატერიტორიული სტრუქტურისა და ამ უკანასკნელის დროთა ვითარებაში ევოლუციის კვლევა შეადგენს.**

ხაზგასმულია, რომ ზემოხსენებული დეფინიცია 60-იანი წლების ქართული ისტორიოგრაფიის მონაპოვარია. მსგავსი განსაზღვრა ამ სამეცნიერო დარგის ძირითადი საგნისა რუსულ ისტორიოგრაფიაში მხოლოდ 70-იან წლებში **გამოითქვა.**

ამგვარი მეთოდოლოგიური თვალსაზრისი განაპირობებს საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული პრობლემების პრაქტიკული კვლევის მეთოდიკასაც. კვლევა-ძიება პრაქტიკულად ორი მიმართულებით წარმოებს: 1) მუშავდება ქართული და უცხოური წერილობითი და სხვა ისტორიული წყაროები და დოკუმენტური მასალა: 2) მიმდინარეობს ინტენსიური საველე კვლევა-ძიება მოცემულ ტერიტორიაზე არსებული მატერიალური კულტურის ყოველი ისტორიული ძეგლის ფიქსაციის მიზნით, მათი შემდგომი ქრონოლოგიური კლასიფიკაციით. გროვდება, ცხადია, ეპიგრაფიკული, მაკრო-და მიკრო-ტოპონიმიკური და აგრეთვე სათანადო ფოლკლორული მასალა. მეცნიერულად გაანალიზებული და ქრონოლოგიურად კლასიფიცირებული ამ მასალის დატანა ცალკეულ რუკებზე ისტორიულ-ეკონომიკური და ისტორიულ-ეთნიკური გეოგრაფიის გათვალისწინებით გვაძლევს საზოგადოებრივი განვითარების სხვადასხვა ეტაპისათვის მოცემული ტერიტორიის რეალურ ისტორიულ-გეოგრაფიულ სურათს.

ინსტიტუტის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციების მიერ საქართველოს სხვადასხვა რაიონში გეგმაზომიერი საველე ინტენსიური კვლევა-ძიების შედეგად ამ უკანასკნელი 30 წლის განმავლობაში ფიქსირებულია მრავალი

ასეული უძველესი და ფეოდალური ხანის ნასოფლარები და სამაროვნები, გა_ მოვლენილია მრავალი მნიშვნელოვანი არქიტექტურული ძეგლი: ეკლესია-მონასტრები, სასახლეები; სამეურნეო ნაგებობანი: მარან-საწნახლები, არხე-ბი, ხიდები... განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ფეოდალურ ციხე-კოშკთა და ხაქალაქართა ტიპსაცია, რომელთაგან ზოგი ცნობილი იყო ძველი მატიანე-ებით, ზოგი კი — სრულიად უცნობი; მიკვლეულია ქართული ხელოვნების მნიშვნელოვანი ძეგლები — საკულტო ჯვრები, სტელები, უაღრესად მნიშვნე-ლოვანი ეპიგრაფიკული მასალა და სხვ. და სხვ.

ამ პრაქტიკული და თეორიული სამეცნიერო მუშაობის შედეგად უკანას-კნელი 25 წლის განმავლობაში ამა ეთქვათ, ისტორიული გეოგრაფიის განყო-ფილების გრიფით გამოცემული მეცნიერული პროდუქცია შეადგენს: 6 თემა-ტიკურ კრებულს, 8 მონოგრაფიას, მრავალ ათეულ წერილს და რამოდენიმე ასეულ საენციკლოპედიო სტატიას.

რაც შეეხება საკუთრივ სამეცნიერო კვლევა-ძიების თემატიკას, რომე-ლიც ქრონოლოგიის თვალსაზრისით მოიცავს დიაპაზონს უძველესი დრო-დან XIX ს-ის ჩათვლით, მუშაობა რამოდენიმე მიმართულებით მიმდინარე-ობს.

პირველ რიგში აღსანიშნავია **ისტორიოგრაფიული გამოკვლევები**, რომ-ლებშიც მონოგრაფიულადაა შესწავლილი და შეფასებული გამოჩენილ ქარ-თველ ისტორიკოსთა ღვაწლი საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის პრო_ ბლემების შესწავლის საქმეში. ამ თვალსაზრისით შესწავლილია პლ. იოსე-ლიანის, ექ. თაყაიშვილის, ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის მეცნიერუ-ლი მემკვიდრეობა.

მეორე — ეს არის **ისტორიული საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია**: საგანგებო გამოკვლევები, ამჟამად უკვე გამოქვეყნებული, ეძღვნება ცალკე-ულ ისტორიულ პროვინციებს (შიდა ქართლს — ჯ. გვასალია; ქვემო ქართლს, თორს, ჯავახეთს, — დ. ბერძენიშვილი, რაჭას — თ. ბერაძე). მიახლოებით და_ დგენილია ამ პროვინციების დასახლებათა რაოდენობა ფეოდალური ეპოქის სხვადასხვა ეტაპზე და, ამდენადვე, დადგენილია დემოგრაფიული ცვლილებე-ბი. ამგვარადვეა შესწავლილი საქართველოს რიგ მხარეთა (შიდა და ქვემო ქართლი, ჯავახეთი) უძველესი, ძვ. წ. III—I ათასწლეულთა ე. წ. გორანამო-სახლარები; გამოკვლეულია ქართულ წინაფეოდალურ სახელმწიფოთა ტე-რიტორიული სტრუქტურისა და პოლიტიკური საზღვრების ცვლილებები; ფეოდალურ სამეფო-სამთავროთა შესაბამისი საკითხები; საქართველოს ერ-თიანი მონარქიის თუ გვიანი საუკუნეების შიდაადმინისტრაციული დანაწი-ლება და პოლიტიკური საზღვრები; რუსული ადმინისტრაციული დაყოფის გენეზისი და ევოლუცია XIX ს-ის განმავლობაში... შეგროვებულია მთლია-ნად და გამოცემულია კომენტარებით ისტორიული **საქართველოს პროვინ-ციათა ტოპონიმიკა** (აჭარა, ჰანეთი, გურია, სამცხე).

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემაა **ძველ ქალაქთა და ციხესიმაგრე-თა ისტორიის ისტორიულ-გეოგრაფიული ასპექტები**, მათი წარმოქმნის და შემდგომი განვითარების კანონზომიერებანი მიმდებარე ტერიტორიის ისტო-რიულ ევოლუციასთან მიმართებით. ამ მხრივ შესწავლილია შორაპნის და უჯარმის ციხე-ქალაქები. სვერის, წოფის, აღჯაყალა-გაგის და სხვ. ციხესი_ მაგრეები.

ამ პრობლემასთან დაკავშირებით ისტორიული **საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ვითარების** გაშუქებისათვის ფართოდ არის გამოყენებული ნუმიზმატიკური მასალა, შედგენილი და ნაწილობრივ გამოცემულია სხვადასხვა ეპოქის ნუმიზმატიკური რუკები, რომელთა მიხედვით ნათლად ჩანს არა მხოლოდ საქართველოს საგარეო ვაჭრობის ორიენტაცია სხვადასხვა პერიოდში, არამედ ქვეყნის შინაგანი ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარების სურათი შესაბამის ეპოქებში; დადგენილია ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს სავაჭრო მაგისტრალების მიმართულებანი; ე. წ. „ცხვრის გზები“ ანუ ის სამესაქონლეო ტრასები, რომლებითაც იალაღებიდან ყიშლაღებზე მოძრაობდა ცხვარი და რომლებიც, ამდენად, მთისა და ბარის ორგანულად დამაკავშირებელ არხებს წარმოადგენენ.

საერთოდ **მთისა და ბარის ურთიერთობა** საქართველოს ისტორიის (და არა მხოლოდ ისტორიის) ერთ-ერთი კარდინალური საკითხია და, ამდენადვე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის უაღრესად აქტუალური პრობლემათაგანი. ამ თვალსაზრისით შემუშავებულია მთისა და ბარის მრავალსაუკუნოვან პოლიტიკურ და სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა ევოლუციის პროცესის გარკვეული პერიოდიზაცია, რომლის მიხედვით **მთისა და ბარის ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყნების“ ერთმანეთთან საბოლოო ორგანული შერწყმა სოციალური განვითარების გარკვეულ საფეხურს, კერძოდ, განვითარებული ფეოდალიზმის დასაწყისის საფეხურს უკავშირდება.** დადგენილია, რომ IX—X სს-ის საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოცენებული ფეოდალური სამეფო-სამთავროები სწორედ ამგვარ, მთისა და ბარის სამეურნეო და ეთნოტერიტორიულ მტკიცე ერთობებს ქმნიდნენ, რომელთა გაერთიანების შედეგად, თავის მხრივ, ფეოდალური საქართველოს ერთიანი მონარქია წარმოიქმნა. ამრიგად, ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ნათლად აყენებს და მხოლოდაზროვნად წყვეტს **საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის წარმოქმნის კანონზომიერების კარდინალურ საკითხს.** ეს იყო არა ზედაპირული პოლიტიკური პროცესის შედეგი, გაპირობებული ამა თუ იმ ფეოდალური სუვერენის იღბლიანი სამხედრო კარიერით, არამედ ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პროცესის ბუნებრივი დაგვირგვინება, პროცესისა, რომელიც მკვიდრ ნიადაგს ქმნიდა ცალკეული „ქვეყნების“, კერძოდ, მთისა და ბარის მკვიდრად გაერთიანებისათვის. ამგვარად, **ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ცხადყოფს, რომ ისტორიული საქართველოს ტერიტორია, როგორც ასეთი, არის არა პოლიტიკური შემთხვევითობის გამოვლენა, არამედ ქართველი ხალხის ორგანული სოციალურ-ეკონომიკური და ეთნიკურ-კულტურული განვითარების კანონზომიერი შედეგი.**

მართლაც, ზემოხსენებული პროცესი საქართველოს ისტორიული ტერიტორიის წარმოქმნისა მჭიდროდ არის დაკავშირებული **ქართველი ხალხის ეთნიკურ განვითარებასთან,** რომლის სათანადო ასპექტები აგრეთვე ისტორიული გეოგრაფიის ერთ-ერთი კარდინალური საკითხთაგანია.

ჯერ ერთი, ძველქართული ეთნონიმიკისა და ტოპონიმიკის ანალიზმა ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით კიდევ ერთხელ ცხადყო ამიერკავკასიაში ქართველ ტომთა მოსულობის ძველი თეორიის მცდარობა და დაადასტურა ქართველთა აუტოქტონობა.

მეორე მხრივ, ისტორიულ-გეოგრაფიულმა კვლევა-ძიებამ ნათლად წარმოაჩინა, უძველეს ხანაში ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ქარ-

თველ ტომთა გვერდით არაქართველ ტომთა თანაცხოვრების ფაქტებიც. წარმოაჩინა ისიც, რომ ათასწლეულთა განმავლობაში მიმდინარეობდა ამ არაქართველ ტომთა **ქართიზაციის ძლიერი და შეუქცევადი პროცესი,** რაც გაპირობებული იყო აღმოსავლეთი საქართველოს ცენტრალურ რაიონში ოდითგანვე მოსახლე ქართის ტომების ეკონომიკური და შესაბამისად სოციალური მაღალგანვითარებულობით. ისტორიულ-გეოგრაფიულმა კვლევა-ძიებამ ნათელყო აგრეთვე ქართიზაციის ამ ხანგრძლივი და ურთულესი პროცესის მექანიკის არსებითი მხარეც: ეს იყო არა მხოლოდ პოლიტიკური და კულტურული ექსპანსია, არამედ ქართის ტომების თანადათანობითი შეღწევა-ინფილტრაცია არაქართის ტომების გარემოში, რასაც ქართული ენისა და კულტურის გავრცელებასთან ერთად, ქართული სოციალური ურთიერთობების გავრცელებაც თან ახლდა, ამას ემატებოდა მთისა და ბარის მოსახლეობის უაღრესად ინტენსიური კულტურულ-ეკონომიკური და ეთნიკური ურთიერთობანი, რასაც საბოლოოდ მოჰყვა ის, **რომ უკვე VIII—X ს-ში** (თუ გვიან საუკუნეებში შემოღწეულ სომხებს, აზერბაიჯანელებს და სხვ. არ ჩავთვლით) **ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე არსებითად ისეთივე ეთნოგრაფიული სურათი გვაქვს, როგორც დღეს.** ყველაფერი ამის გამოხატულება იყო ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ X ს-შივე ქვეყნის აღმნიშვნელი ძველი ეთნიკურ-პოლიტიკური ტერმინი „ქართლი“ შეიცვალა ახალი კულტურულ-პოლიტიკური ტერმინით — „საქართველო“.

ქართულმა ისტორიულ-გეოგრაფიულმა მეცნიერებამ დასვა აგრეთვე ის უაღრესად მნიშვნელოვანი პრობლემა, **რომ IX—X სს-ში არამც თუ ისტორიული საქართველოს ტერიტორია, არამედ მთელი კავკასიაც ერთ კულტურულ-სამეურნეო სამყაროდ ქცეულიყო.** რომლის პოლიტიკური გაერთიანებაც ამიერიდან დღის წესრიგში უნდა დამდგარიყო და დადგა კიდეც. და ბუნებრივია, თუ ამ დიდი პოლიტიკური პროგრამის განხორციელების მისიაც XI—XII სს-ში საქართველომ იკისრა.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების კერძოდ, ინტენსიური საველე კვლევა-ძიების შედეგად სრულიად ახლებურად დაისვა საქართველოს ისტორიის კიდევ ერთი კარდინალური პრობლემა: ეს არის **ქართველი ხალხის სოციალური განვითარების პერიოდიზაციის დიდი საკითხი.**

როგორც აღვნიშნეთ, 50-იანი წლებიდან დაწყებული გეგმაზომიერი საველე ექსპედიციების ინტენსიური ძიების შედეგად მიგნებული და რუკაზე ფიქსირებულ იქნა ასეულობით ფეოდალური ნასოფლარი და ფრიად დიდი რაოდენობა ფეოდალური ციხესიმაგრეებისა. აშკარა გახდა, რომ გარკვეული დროიდან საქართველოს მთელი ტერიტორია დაიფარა ფეოდალურ ციხესიმაგრეთა ფართო ქსელით, რომელიც, ასე ვთქვათ, ზედ დაეფინა ნასოფლართა კიდევ უფრო ხშირ ადგლომერაციას. სრულიად აშკარა გახდა ციხესიმაგრისა და მის გარშემო მდებარე ტერიტორიის ნასოფლართა ურთიერთკავშირი, კერძოდ კი გარკვეული ტერიტორიის ნამოსახლართა დამოკიდებულება ფეოდალური ციხესიმაგრისადმი, როგორც მათი ცენტრისადმი. რამდენადაც ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე ფეოდალის ციხესიმაგრისა და თავისუფალი თემის თანაარსებობა გამორიცხულია, ამდენად, ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ ზემოაღნიშნული ისტორიულ-გეოგრაფიული ფაქტი — განსაზღვრული ტერიტორიის მოსახლეობის დამოკიდებულება ფეოდალური ციხესი-

მაგრისაგან — ცხადი მაუწყებელია ყოფილ თავისუფალ მეთემეთა ყმადქცევისა ციხისუფალ ფეოდალთა მიერ ანუ მედიევისტური სოციალური ტერმინოლოგია რომ მოვიშველიოთ — ეს არის აშკარა მაუწყებელი მოსახლეობის სოციალურ ურთიერთობაში ე. წ. **სენიორალური სისტემის დამყარებისა და ე. ი. სავსებით მომწიფებული ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებისა. ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ცხადყოფს, რომ საქართველოში VIII ს-ის შუახანისათვის არსებითად ეს უკვე მომხდარი ფაქტია.**

ჩვენ რომ წარმოდგენა ვიქონიოთ იმის შესახებ თუ რა დიდი მნიშვნელობისაა საქართველოში ისტორიულ-გეოგრაფიული ძიების შედეგად დადგენილი ფაქტი ფეოდალურ ციხესიმაგრეთა წარმოქმნისა მათი სოციალური ფუნქციის ინტერპრეტაციის თვალსაზრისით, შეიძლება მაგალითი მოვიტანოთ ფრანგული თანამედროვე მედიევისტიკიდან, რომელიც დიდი ხანია, რაც წარმართავს დასავლეთ-ევროპული მედიევისტური ისტორიოგრაფიის თეორიული პრობლემატიკის კვლევა-ძიებას. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ის ფრიად მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომ 70-იან წლებში იმავე ისტორიულ-გეოგრაფიული საველე კვლევა-ძიების საფუძველზე, რომელიც იქ წარმოებს 1961 წლიდან, სხვათა შორის, სავსებით ანალოგიურ თეორიულ დასკვნამდე მივიდნენ ცნობილი ფრანგი მედიევისტები და ეს თვალსაზრისი, რომელმაც, როგორც აღნიშნავენ, საფუძველი დაუდო შუა საუკუნეების დასავლეთ-ევროპული საზოგადოების სოციალური ისტორიის ახალ მიმართულებას და „მარევოლუციონერებელი“ როლი შეასრულა თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში, ამჟამად აღიარებულია მთელ დასავლეთ-ევროპულ მედიევისტურ ისტორიოგრაფიაში. ძნელი არ არის დავინახოთ, **რომ ფეოდალურ ციხესიმაგრეთა წარმოქმნის ფაქტის, როგორც დიდი სოციალური ტეხილის აღმნიშვნელი მოვლენის შეფასება ფრანგი მედიევისტების მიერ არსებითად იდენტურია ქართულ ისტორიოგრაფიაში ისტორიულ-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად გამოთქმული თვალსაზრისისა.**

ზემოთქმულიდან, ვფიქრობთ, ნათელი უნდა იყოს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიულ-გეოგრაფიულ საველე კვლევა-ძიებას ქვეყნის ისტორიის კარდინალური საკითხების გაშუქების და ახლებურად გააზრების თვალსაზრისით.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ისტორიული გეოგრაფიის ძირითად შინაარსს საზოგადოების შიდატერიტორიული სტრუქტურისა და ამ უკანასკნელის დროთა ვითარებაში ევოლუციის კვლევა შეადგენს. ისტორიულ-გეოგრაფიულმა საველე კვლევა-ძიებამ საქართველოში შექმნა შესაძლებლობა თვალი გაგვედევნებინა ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებებისათვის ათასწლეულთა მანძილზე, **წარმოგვიჩინა ადგილობრივი საზოგადოების სოციალური და ამასთან დაკავშირებული შიდატერიტორიული სტრუქტურის ცვლილებები, გაპირობებული ეკონომიკური განვითარების კანონზომიერებით უძველესი პერიოდიდან შუა საუკუნეების ჩათვლით.** ამის საფუძველზე შემუშავებულია ქართველი ხალხის ისტორიული განვითარების, ასე ვთქვათ, ისტორიულ-გეოგრაფიული პერიოდიზაცია წვრილი, პირველყოფილ-თემური ტერიტორიული ერთეულებიდან „ხევებამდე“, რომლებიც ზემოხსენებული პირველყოფილ-თემური „სოფლების“ ტერიტორიულ-ეკონომიკურ გაერთიანებას ქმნიდნენ და შეესატყვისებოდნენ პირველყოფილ-თემური წყობილების ბოლო ეტაპისა და ადრეკლასობრივი პერიოდის საზოგადოებას, და „ხევებიდან“ ვი-

დრე ფეოდალურ „ქვეყნებამდე“, რომლებიც სოციალური განვითარების თვალსაზრისით დამახასიათებელია სავსებით განვითარებული ფეოდალური საზოგადოებისათვის.

ამგვარად, საქართველოს ტერიტორიის ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლა ცხადყოფს, რომ ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებების პროცესი სავსებით ადექვატურია მისი სოციალური და ეკონომიკური განვითარებისა. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ **ზემოხსენებული თვალსაზრისი საზოგადოების ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების კანონზომიერების შესახებ და ამის საფუძველზე მიღებული მეთოდოლოგიური დასკვნა ისტორიულ-გეოგრაფიული ცვლილებებისა და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ადექვატურობის შესახებ ქართული ისტორიოგრაფიის მონაპოვრად უნდა ჩაითვალოს.**

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების საბოლოო მიზანია შეიქმნას **„საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული, ატლასი“**, რომელშიც ეპოქებისდა მიხედვით ცალკეულ რუკებზე მოცემული იქნება მთელი ის მეცნიერულად დამუშავებული ინფორმაცია ქართველი ხალხის პოლიტიკური, ეთნიკურ-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარებისა, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე ითქვა.

ამჟამად კი განყოფილებაში, ინსტიტუტის ყოველმხრივი ხელშეწყობის შედეგად, მომზადებულია სასწავლო დანიშნულების **„საქართველოს ისტორიის ატლასი“**, რომელიც 60-ზე მეტ მცირემასშტაბიან რუკას შეიცავს და დაფუძნებულია ძველთან ერთად ნაწილობრივ იმ ახალ მასალაზე. რომელიც მოპოვებულია ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების მიერ მისი მუშაობის ოცდაათი წლის განმავლობაში. იმედი გვაქვს, რომ ამ ატლასის გამოქვეყნება ახლო მომავალში მოხერხდება.

ილ. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI—XIII სს., თბ., გამომც. „მეცნიერება“, 1983 წ.

ი. ანთელავას მონოგრაფია ეძღვნება შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ საყურადღებო პრობლემას, — გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილებისა და მართვა-გამგეობის სისტემას, რომელიც საკვლევ პერიოდში საკმაო სირთულითა და მრავალმხრივობით ხასიათდება.

მონოგრაფიაში აღძრული პრობლემა დიდი ხანია დგას ქართული ისტორიოგრაფიის ყურადღების ცენტრში. XI—XIII სს. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა მთლიანობაში პირველად ივ. ჯავახიშვილმა შეისწავლა. შემდგომში ამ მიმართულებით კვლევა-ძიებას აწარმოებდნენ ნ. ბერძენიშვილი, მ. ბერძნიშვილი დ. გვრიტიშვილი, ა. კიკვიძე, რ. კიკნაძე, მ. ლორთქიფანიძე, დ. მუსხელიშვილი ნ. შოშიაშვილი და სხვ. ი. ანთელავას დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს არსებული წყაროების და ლიტერატურის კრიტიკული დამუშავების საფუძველზე საკვლევი თემის მონოგრაფიულად შესწავლა, ისტორიოგრაფიაში დღეისათვის გაურკვეველებული ზოგიერთი დებულების არგუმენტირებული გადასინჯვა, კვლევის სფეროში არაერთი ახალი საკითხის შემოტანა და მათი ორიგინალური ინტერპრეტაცია.

ნაშრომის ავტორი საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის ორგანოდ განიხილავს მეფის სასახლეს ანუ „დარბაზს“ („ტაძარი“), სადაც თავმოყრილი იყო ცენტრალური მმართველობის აპარატი ცალკეული უწყებებით. ამასთან დაკავშირებით გამოთქმულია საესებით ორიგინალური მოსაზრება, რომლის თანახმად „დარბაზი“ აღნიშნავს მეფის სასახლეს, „დარბაზის ერი“ კი სასახლის მოხელეთა ერთობლიობას და არა „სახელმწიფო საბჭოს“ და მის წევრებს, როგორც ამას აღიარებს ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული თვალსაზრისი.

ნაშრომში ვრცლადაა განხილული ფეოდალური მონარქიის სასახლის. „დარბაზის“, როგორც მთავარი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დაწესებულების უწყებრივი სტრუქტურა. ამასთანავე თვალნათლივაა წარმოჩენილი „დარბაზის“ უწყებრივ სტრუქტურაში „საწოლის“ (მეფის კაბინეტი აპარტამენტებითურთ), როგორც სახელმწიფოს პოლიტიკური მართვის ძირითადი და წამყვანი უწყების როლი და მნიშვნელობა, რაც სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადო სისრულით არ იყო წარმოჩენილი.

საგულისხმოა ავტორის მსჯელობა სალაროს, მოძრავი სალაროს, „სიკრიტონის“, მოლარეთუხუცესის შესახებ. მნიშვნელოვანი დაკვირვებებია მოცემული საჯურჭლის, საჯინოზარადხანის უწყებათა ფუნქციებისა და კომპეტენციის სფეროზე.

საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ავტორის მიერ ჩატარებული კვლევა, რომელიც ეხება სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გაურკვეველ „საგანმგეოს“ საკითხს. მიმოქცევაში არსებული და ახლადმოხმობილი მასალების საფუძველზე ავტორი ცხადყოფს, რომ „საგანმგეო“ წარმოადგენდა იმ უწყებას, საიდანაც ხდებოდა სამეფო დომენის მართვა. უაღრესად საინტერესოა მსჯელობა „საგანმგეოს უწყების მეთაურ (განმგეთუხუცეს-ჩუხჩარეხი) და დაქვემდებარებულ მოხელეებზე.

მნიშვნელოვანი წელილი შეიტანა მონოგრაფიის ავტორმა ცენტრალური მმართველობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უწყების, — „საჯო კარის“ შესწავლაში. თუ ტრადიციული თვალსაზრისით „საჯო კარი“ მხოლოდ უმაღლეს საპელაციო სასამართლოდ განიხილებოდა ი. ანთელავას დაკვირვებით, აღნიშნულ უწყებას გაცილებით ფართო ფუნქციები ჰქონდა. მასში თაეს იყრიდა მეფისა და ვაზირების სახელზე შედგენილი ყოველგვარი ჯა-მოხსენება რომელიც სასახლის ადმინისტრაციაში სწორედ „საჯო კარის“ მეშვეობით შედიოდა. „საჯო კარის“ უწყებას, ი. ანთელავას მოსაზრებით, ამირეჯიბი განაგებდა.

მონოგრაფიაში დიდი ადგილი ეთმობა ცენტრალური მმართველობის უმაღლეს მოხელეებს: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს, მანდატურთუხუცესს, ამირსპასალარ-ათაბაგს, მეჯურჭლეთუხუცესს, მსახურთუხუცესს, მათი უწყების დაქვემდებარებულ მოხელეებს. ავტორი, საესებით მართებულად, ცდილობს განასხვავოს ერთმანეთისაგან თითოეული

მათგანის როგორც მეფის, ისე სახელმწიფოს მოხელის ფუნქციები. საგანგებოდ იკვლევს უწყებათა უხუცესების (მეთაურები) სოციალურ კუთვნილებას, აზუსტებს მათს ქრონოლოგიას და სხვა გვთავაზობს რიგ ახალ მოსაზრებას მათს სამოხელეო კომპეტენციებზე.

ანგარიშგასაწევ არგუმენტებზეა დამყარებული მონოგრაფიაში განვითარებული თვალსაზრისი სახელმწიფო საბჭოს შესახებ, ი. ანთელავა, მართალია, იზიარებს „დარბაზის“ სახელმწიფო საბჭოდ მიჩნევის თეზისს, მაგრამ ის ამით არ უარყოფს სახელმწიფო საბჭოს არსებობას სამეფო კარზე. სახელმწიფო საბჭოს, მისი აზრით წარმოადგენს „ეეზიროობა“ ანუ „დარბაზის“ უმაღლეს მოხელეთა თათბირი მეფესთან, სადაც მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეები განიხილებოდა.

სარეცენზიო ნაშრომში შესაძლებელი სისრულითაა შესწავლილი მმართველობის ადგილობრივი აპარატი. ეს უკანასკნელი, როგორც ნაშრომშია აღნიშნული, ორ ძირითად სფეროს მოიცავდა: სახელმწიფოს ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს — საერისთავოს და სამეფო დომენს, რომელთა მართვა-გამგებლობა სხვადასხვა იურიდიულ რეჟიმს ემყარებოდა.

გასაზიარებელია „ერისთავის დადგინების წესში“ მოცემული ფორმულებისა და „საერისთაოთა გამკვიდრების“ შესახებ ქართულ წყაროებში დადასტურებული ცნობების ახლებური **ინტერპრეტაცია,** რომლის საფუძველზე ავტორი ნათლად ასაბუთებს განსხვავებას ერისთავის თანამდებობის „მამულობით გამკვიდრებას“ ანუ ერისთავობის მემკვიდრეობითობასა და საერისთაო ტერიტორიის სამამულოდ გამკვიდრებას შორის, რაც სავსებით დამაჯერებელს ხდის ავტორის თვალსაზრისს, რომლის თანახმად ერისთავის ინსტიტუტმა არსებობის მთელ მანძილზე შეინარჩუნა ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი, — საჯარო ხელისუფლების მოხელეობა.

ერცლად ეხება ავტორი სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკას ერისთავების მიმართ. ის ფაქტი, რომ სამეფო ხელისუფლება ხშირად თავგამოდებით ებრძვის ურჩ ერისთავებს, ჩამოართმევს მათ საგამგებლო ტერიტორიას აუქმებს თავნება ერისთავების მემკვიდრეობითობას, ი. ანთელავას მართებული მოსაზრებით, არ შეიძლება მიეიჩნიოთ ერისთავობის, როგორც სამოხელეო ინსტიტუტის წინააღმდეგ მიმართულ ღონისძიებად. საშეფო ხელისუფლების რეპრესიები ერცელდება განდგომილ ერისთავებზე და არა საერთოდ ერისთავობაზე.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ნაშრომის ავტორი რელიეფურად წარმოაჩენს განსხვავებას საერისთაო-სამოხელეო ტერიტორიასა და ერისთავის პატრიმონიალურ მამულს შორის, რაც მდგომარეობს იმაში, რომ ერისთავის ხელისუფლება საერისთავო ტერიტორიაზე საჯარო-უფლებრივ საწყისს ემყარება, თავის პატრიმონიალურ მამულში კი კერძო-უფლებრივ საწყისს, პირველის მიმართ ის სახელმწიფო მოხელეა მეორის მიმართ მესაკუთრე და ეს ორი სხვადასხვა იურიდიულ რეჟიმს დაქვემდებარებული ტერიტორია ერთმანეთს არ ფარავს. ამის გათვალისწინება შესაძლებლობას იძლევა სწორად იქნეს გააზრებული ერისთავისა და საერისთაოს სტატუსი ამ ინსტიტუტის განვითარების მთელ მანძილზე.

ნაშრომში განხილულია საერისთაოს სტრუქტურის, ერისთავის ხელქვეითი მოხელეების, საერისთავო გადასახადების, „მონაპირე საერისთაოთა“ წარმოშობის დროისა და სხვა საკითხები.

საინტერესოდაა გაშუქებული სამეფო დომენის ადგილობრივი მმართველობა, რომელიც ამოღებულია ერისთავის იურისდიქციიდან და „საგანმგეოს“ უწყების ხელშია თავმოყრილი. შესწავლილია აგრეთვე საქალაქო მმართველობის საკითხები.

ნაშრომის მიმართ გვაქვს რამდენიმე შენიშვნა თუ სურვილი. გაერთიანებული საქართველოს ცენტრალური მმართველობის აპარატის ჩამოყალიბებაზე მსჯელობისას სასურველი იყო გამოკვეთილად ყოფილიყო ნაჩვენები ის მიზეზები, რომლებმაც განაპირობეს სახელმწიფო მოხელისა და პირადად მეფის მოხელის ფუნქციების შერწყმა. ვერ დავეთანხმებით ავტორს იმის მტკიცებაში, რომ ერისთავთ-ერისთავის თანამდებობა ოფიციალურად არ არსებობდა. ეფიქრობთ, ავტორის მიერ მოტანილი მასალები აღნიშნული მტკიცების საწინააღმდეგოდ მეტყველებდნენ. წიგნით სარგებლობის გაადვილების მიზნით აუცილებელი იყო საძიებლის დართვა.

აღნიშნული შენიშვნები ოდნავადაც ვერ ამცირებს სარეცენზიო ნაშრომის ღირსებას. ნაშრომის ავტორისათვის დამახასიათებელია გულისხმიერი ღამოკიდებულება წყაროებისა და სამეცნიერო-ლიტერატურისადმი. ის ყურადღების გარეთ არ ტოვებს შესასწავლ საკითხებთან დაკავშირებით წინამორბედ მკვლევართა მიერ გამოთქმულ თითქმის არც ერთ მოსაზრებას. მისასალმებელია ის გარემოება, რომ ავტორი ხელახლა მიუბრუნდა ყველა იმ მასალას, რომელიც საფუძვლად ედო საკვლევი პრობლემის გარშემო ისტორიოგრაფიაში

გამოთქმულ თვალსაზრისებს. აღნიშნული მასალების „ახალი თვალით“ წაკითხვამ მას შესაძლებლობა მისცა გამოეთქვა არაერთი ორიგინალური, მეცნიერულად დასაბუთებული მოსაზრება XI—XIII სს. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის საკითხებზე.

გოჩელი არახამია

С. М. АЛИЕВ. «НЕФТЬ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ИРАНА В XX в.» Москва, «Наука», 1985, 302 с. Ред. проф. Ю. В. Ганковский (резюме на английском языке)

Вышедшая недавно монография известного востоковеда-иранista, старшего научного сотрудника Ордена Красного знамени Института востоковедения АН СССР С. М. Алиева «Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.» является первым широко обобщающим трудом по данной теме. Монография содержит сведения о многолетней истории расхищения империалистами основного национального богатства иранского народа — нефти и связанных с ней важнейших социально-экономических и политических событиях в стране в течение нынешнего века. Автор дает убедительную картину комплекса исторических явлений от подписания в 1901 году кабального концессионного договора о нефти между английским подданным инженером д'Арси и персидским правительством шаха Мозаффара эд-Дина до наших дней. Как отмечено в монографии, разные аспекты нефтяного вопроса, социально-экономической и политической ситуации, содержащиеся в труде, в какой-то степени изучались советскими и зарубежными авторами. Однако не было полноценного специального исследования, в котором указанные проблемы рассматривались бы в тесной взаимосвязи на протяжении минувших десятилетий.

В книге С. М. Алиева на основе неопровержимых фактов доказывается, что англо-иранскую нефтяную компанию (АИНК), наряду с созданным англичанами в Иране т. н. Шахиншахским банком, британские колонизаторы использовали в качестве орудия для проведения своей политики в Иране и странах Персидского залива.

После Второй мировой войны, в результате крушения и распада мировой колониальной системы империализма и усиления борьбы порабощенных народов за национальную независимость, в Иране развернулось общенародное движение за национализацию нефтяной промышленности, принявшее общий антиимпериалистический характер. Естественно, автор особое место уделяет в своей книге освещению этого значительного события в истории Ирана. В труде отмечается, что отличительной чертой послевоенного периода явился заметный рост участия широких народных масс, особенно городских жителей, в политической жизни общества. Важную роль в борьбе за национализацию нефтяных ресурсов играли рабочий класс и созданный в годы войны его авангард — Народная партия Ирана. Автор вводит в научный оборот огромное количество фактического материала и раскрывает сугубо колониальную сущность деятельности АИНК, показывает всенародный демократический характер выступлений иранского народа. Факты, приведенные в книге, доказывают, что определенную роль в возникновении и развитии англо-иранского конфликта по нефтяному вопросу сыграли правящие круги США, поддерживавшие нефтяные монополии Америки в их стремлении получить доступ к иранской и ближневосточной нефти. Для достижения своих целей — вытеснить англичан с нефтяной кормушки и занять их место, правящие круги США первоначально поддерживали и даже временами поощряли к активному действию иранских политиков, выступавших за пересмотр условий деятельности АИНК и за увеличение доли Ирана в ее доходах. Однако вскоре, договорившись с правящими кругами Великобритании относительно иранской нефти и условий ее эксплуатации, американское правительство и крупнейшие нефтяные корпорации США разработали единую линию в отношении правительства Мосаддыка. В случае отказа

Мосаддыка от совместных англо-американских предложений по нефти, правящие круги США и Англии намеревались отстранить его от власти. Этот план полностью устраивал шаха, отношения которого с Мосаддыком и его окружением делались все более враждебными. В книге показан антинародный, предательский характер политики шахского двора, занимавшего проимпериалистическую позицию в нефтяном вопросе. В то же время дается глубокий анализ классовой природы буржуазного правительства Национального фронта Мохаммеда Мосаддыка, политике которого были присущи зигзаги и непоследовательность. Выступая против господства в Иране империалистических нефтяных компаний, правительство Мосаддыка не решалось пойти навстречу прогрессивной, демократической части иранского общества, требовавшего проведения в стране радикальных социально-экономических и политических преобразований. Правительство не решалось также установить контакты с социалистическими странами, готовыми оказать ему реальную помощь в реализации нефтепродуктов и наладить с ними межгосударственные торгово-экономические и политические отношения.

В результате государственного переворота в августе 1953 года, устроенного агентами англо-американского империализма и внутренней реакции страны, было разгромлено демократическое движение, что значительно повысило шансы американских монополий захватить иранскую нефть.

Под аккомпанемент расстрелов иранских патриотов — участников демократического движения, осенью 1954 года Международный Нефтяной Консорциум (МНК), в котором ведущее место заняли американские монополии, реализовал в ущерб иранской стороне право продолжать хищническую эксплуатацию нефтяных ресурсов страны. «Победа интересов Запада, — пишет автор, — имела международное значение. Не позволив Ирану самостоятельно выйти на мировой рынок, помешав ему установить полный суверенитет над собственной нефтью, империализм стремился запугать остальные нефтедобывающие страны региона, демонстрируя им бесперспективность национализации».

Во второй половине 50-х — в начале 60-х годов, после того, как империалисты Запада захватили не только нефть страны, но и втянули ее в агрессивный Багдадский пакт (с 1959 года — СЕНТО), а в дальнейшем, в марте 1959 года, заключением двухстороннего военного договора привязали к милитаристической колеснице США, в иранском обществе еще более обострились социально-экономические и политические проблемы. В стране назревала революционная ситуация. В этих условиях иранская монархия, выполнявшая волю американских империалистов, начала маневрировать с целью разрядки внутриполитической напряженности, сохранения политической власти.

Шахский двор в начале 60-х годов под диктовку извне приступил к проведению социально-экономических и политических преобразований половинчатого характера, известных под пресловутым названием «Белой революции». В этом деле немалую услугу оказывало шахскому режиму участие Ирана в Организации стран — экспортеров нефти (ОПЭК), основанная в 1960 году. В 60-х и особенно в начале 70-х годов, в связи с ростом энергетического кризиса в капиталистическом мире, произошло многократное и резкое повышение цен на нефтепродукты. Как справедливо отмечает автор монографии, в эти годы масштабы воздействия нефтяной промышленности на общественно-политическую и экономическую жизнь Ирана значительно увеличились. Это проявилось прежде всего в том, что нефтяные интересы во многом стимулировали внешнеполитическую активность Ирана в зоне Персидского залива. Вместе с другими странами — членами ОПЭК, иранское правительство включилось в борьбу за улучшение условий сотрудничества с нефтяными монополиями. Нефтегазовая промышленность превратилась в сектор, в рамках которого формировались наиболее эффективные и рентабельные отрасли иранского хозяйства, доля доходов от нефти и газа в государственных поступлениях приобрели чрезвычайно важный характер.

Вместе с тем, после вынужденного ухода английских войск из зоны Персидского залива, шахское правительство Ирана при поддержке американцев стремилось приобрести гегемонию в этом регионе. Однако здесь оно столкнулось с интересами других соседних стран и, прежде всего, Ирака и Саудовской Аравии.

Нефтяной бум привел к резкому увеличению доходов от нефти. В труде разо-

блачается распространенное на Западе лживое утверждение о том, что заключенное в июле 1973 года соглашение между шахским правительством и МНК ознаменовало якобы превращение созданной еще в 1951 году Иранской Национальной Нефтяной Компании (ИННК) в международную компанию со всеми звеньями — от разведки и добычи до сбыта нефтепродуктов на мировом рынке. Новое соглашение не ликвидировало полностью преимущественные права Консорциума на экспорт иранской нефти, не прекратило его деятельности в Иране, ибо было компромиссным соглашением.

Четырехкратное повышение цен на нефть в конце 1973 года могло принести огромную пользу стране при условии целенаправленного использования полученных доходов. Но абсорбация этих доходов, достигших почти 20 млн. долларов, стала для страны проблемой первостепенного значения. По словам автора, «проимпериалистический характер шахского режима, его стремление пренебречь подлинными нуждами широких народных масс и использовать огромный поток нефтедолларов в интересах господствующего меньшинства и иностранных монополий, обусловили провал экономической и социальной политики иранских властей». Вместе с тем, неодолимое желание шаха получить самое современное вооружение и военную технику способствовали тому, что США приобрели новый эффективный рычаг воздействия на его правительство.

Миллиардные нефтедоллары растрачивались не на производственные и социальные цели, тогда как по официальным данным, уровень жизни 51% семей страны находился ниже порога бедности. Разоренные массы деревенского населения устремлялись в города, где они пополняли ряды пауперов и безработных. Дороговизна и инфляция были обыкновенными явлениями экономической жизни страны.

При таких обстоятельствах постепенно назревала новая революционная ситуация, перешедшая в знаменитую иранскую революцию 1978—1979 годов. Монография четко прослеживает связь между многократным увеличением поступлений от нефти и усилением антинародной линии внутри страны и империалистическим курсом внешней политики шаха. Эту связь, — пишет автор, — следует рассматривать как особое, специфическое явление, сыгравшее весьма важную роль в формировании предпосылок революции. Однако, по мнению автора, абсолютизировать ее, тем более считать определяющей в возникновении революционной ситуации, как порою пытаются делать отдельные авторы, было бы упрощенством. Далее, в монографии подвергаются критике те, которые видят истоки иранской революции лишь в росте доходов от нефти и отодвигают на второй план такие важнейшие моменты, как провал реформаторской политики шахского правительства и несочетаемость главных компонентов его политического курса, что нашло концентрированное выражение в стремлении добиться форсированного развития госкапитализма и крупного частного капитала по западным образцам при сохранении почти средневековой монархической формы правления и преобладание реакционной идеологии.

В монографии на основе обширных фактических материалов раскрываются подлинные предпосылки революции, указывается на все основные социально-экономические и политические факторы, сделавшие революционные события неизбежными.

В книге проанализированы обстоятельства, способствовавшие выдвижению оппозиционных религиозных деятелей на руководящую роль в революционном движении. По мнению автора, ввиду того, что застрельщиками массовых антимонархических выступлений стали прежде всего «традиционные» средние городские слои и связанные с ними прослойки рабочих, пауперы, студенты, учащиеся и поскольку всем им (за исключением студенчества и учащихся) не были доступны иные идеологические системы, кроме религиозной и националистической, для них оказались весьма притягательными религиозные концепции о «социальной справедливости». Вместе с тем надо учесть и то обстоятельство, что шахский режим преследовал и подвергал репрессиям марксистские и другие прогрессивно настроенные организации, способные возглавить народное движение и направить его в демократическое русло. При таких условиях шиитское духовенство, традиционно пользовавшееся значительной автономией и располагавшее легальными средствами общения с широкими массами населения, преобрело существенное преимущество. Эти и другие обстоятельства поз-

волили шиитским лидерам занять ведущее место в руководстве революции.

Автор книги отдельно рассматривает вопрос о становлении Исламской Республики Иран и нефтяную политику нового режима. После победы антимонархической, антиимпериалистической революции и прихода к власти религиозно-политических лидеров во главе с аятоллой Рухоллой аль-Мусави аль-Хомейни, разгорелась внутриполитическая борьба между разными партиями и политическими организациями, выражавшими интересы отдельных классов и социальных групп иранского общества, отличавшегося незавершенностью процессов социальной дифференциации. В монографии дан глубокий научный анализ внутри- и внешеполитического курса руководителей Исламской республики и влияния на него нефтяного фактора. После временного прекращения в период революционных событий добычи, переработки и экспорта иранской нефти, 5 марта 1979 года Иранская Национальная Нефтяная Компания возобновила экспорт нефти. В мае того же года иранское правительство окончательно порвало отношения с МНК, упразднив соглашение 1973 года. Несмотря на то, что уровень добычи нефти значительно снизился, доходы, полученные от ее экспорта, превышали дореволюционный показатель из-за повышения цен на нефтепродукты.

Война с Ираком, начавшаяся 22 сентября 1980 года и продолжающаяся по сей день, причинила большой урон нефтедобывающей промышленности страны. Иранские руководители проводят политику „ходкафай» («самообеспечение»), предусматривающую удовлетворение потребностей страны на базе мобилизации внутренних ресурсов, но нефть и газ остаются главными статьями валового национального дохода и валютных поступлений страны. Как правильно заключает автор, несмотря на то, что нынешние иранские руководители поначалу ставили программу о необходимости ослабления зависимости государственных финансов и экономики страны от нефтяных поступлений, подобная зависимость не только не сократилась, но стала еще более значительной.

В целом монография С. М. Алиева является важным вкладом в развитие отечественной востоковедческой исторической науки вообще и иранистики в частности. Она может оказать помощь не только специалистам, но и всем, которые проявляют интерес к изучению актуальных проблем современного Востока.

Г. С. ЧИПАШВИЛИ

ეთნოგრაფთა VII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია ქ. სოხუმში

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული ეთნოგრაფიული კომისიის, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. გულიას სახ. აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის თაოსნობით 1985 წ. 5—7 ივნისს ქ. სოხუმში ჩატარდა ეთნოგრაფთა VII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია, რომელიც მიეძღვნა ცნობილი აფხაზი ეთნოგრაფის სოლომონ ზვანბას ხსოვნას.

ეთნოგრაფთა სამეცნიერო სესიას, რომელიც ტრადიციულად რესპუბლიკაში მიმდინარე საველე-ეთნოგრაფიული მუშაობის წლიურ შედეგებს აჯამებს, მნიშვნელოვანი პრობლემა ჰქონდა დასახული: მოხსენებათა დიდი ნაწილი ქართულ-აფხაზური ეთნო-კულტურული პარალელების უმნიშვნელოვანეს საკითხებს მიეძღვნა.

სესია გახსნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ალ. რობაქიძემ, რომელმაც ილაპარაკა სესიის მიზნებსა და ამოცანებზე. მან აღნიშნა, რომ რესპუბლიკის ეთნოგრაფთა სესია ეძღვნება ცნობილი აფხაზი მეცნიერ-ეთნოგრაფისა და საზოგადო მოღვაწის ს. ზვანბას ხსოვნას. იგი მიზნად ისახავს განსაკუთრებული ადგილი დაუთმოს ქართველი და აფხაზი ხალხების კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის აქტუალურ პრობლემას, რასაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო ტრადიციული, არამედ თანამედროვე მეცნიერული თვალთახედვითაც.

აფხაზეთის საზოგადოებრიობის სახელით დამსწრეთ მიესალმა საქ. კპ აფხაზეთის საოლქო კომიტეტის მდივანი რ. ბუტბა.

პირველ პლენარულ სხდომაზე მოსმენილი იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის გ. ძიძარიას მოხსენება სოლომონ ზვანბას ცხოვრებისა და მოღვაწეობის (1809—1855 წწ.) შესახებ. მომხსენებელი დაწვრილებით შეჩერდა ს. ზვანბას, როგორც საზოგადო მოღვაწის, მწერლისა და მკვლევრის დამსახურებაზე. ამ ფონზე იყო წარმოჩენილი აფხაზი ხალხის ღირსეული შვილის ბიოგრაფიის ფურცლებიც, კერძოდ, პეტერბურგში უმაღლეს სამხედრო სასწავლებელში სწავლის წლები, საღაც იგი ახლოს გაეცნო რუსული და ევროპული კულტურის მიღწევებს. ს. ზვანბას საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულების ჩამოყალიბებაზე დიდი კვალი დაჩნია მისმა ურთიერთობამ მოწინავე რუს ინტელიგენციასთან, დეკაბრისტთა წრის წარმომადგენლებთან (ა. ბესტუჟევ-მარლინსკი, ნ. რაევსკი და სხვ.). ს. ზვანბამ, როგორც სამხედრო მოღვაწემ განსაკუთრებით გამოიჩინა თავი ყირიმის ომის წლებში. მდ. ენგურთან თურქი ოკუპანტების წინააღმდეგ ბრძოლაში იგი მამაცური სიკვდილით დაეცა.

მოხსენებაში ერცლადაა გაშუქებული ს. ზვანბას ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მოღვაწეობა. მისმა სამეცნიერო მემკვიდრეობამ წარუშლელი კვალი დატოვა აფხაზეთის ეთნოგრაფიის შემდგომი განვითარების საქმეში.

ს. ზვანბას ეთნოგრაფიულ მემკვიდრეობას ეხებოდა შ. ინალ-იფას მოხსენება, რომელშიც ხაზგასმულია მკვლევრის დამსახურება აფხაზური საცხოვრებლის, ოჯახისა და ქორწინების ისტორიის პრობლემების გაშუქებაში. მომხსენებელმა საფუძვლიანად მიმოიხილა მკვლევრის ეთნოგრაფიული ნაშრომები ამ საკითხებზე, რომლის ფონზეც ნათლად წარმოჩნდა ს. ზვანბას ალღო და უნარი შეიმჩნიოს ხალხის ყოფისა და კულტურის ყველა მნიშვნელოვანი მხარის ცოდნისა და მეცნიერული შეფასების საქმეში.

ოსურ-აფხაზური ეთნო-კულტურული ურთიერთობის საინტერესო საკითხებს მიეძღვნა ზ. გაგლოევას მოხსენება. პრობლემის ისტორიოგრაფიული ნაწილის (ვ. აბაევი, შ. ინალ-იფა და სხვ.) გაშუქებასთან ერთად მოხსენებაში ხაზგასმულია სამეურნეო ყოფის, მატერიალური და სულიერი კულტურისა თუ სოციალური ურთიერთობის (პარალელები ორნამენტში, ხალხურ მუსიკაში — „უარა-

და“, დაკრძალვის წესებში, ცხენის მსხვერპლთშეწირვის ცერემონიალში, მიცვალებულის კულტში და ა. შ.) თაეისებურებანი, რომლებიც ოსი და აფხაზი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შედეგად შეიქმნა და ჩამოყალიბდა.

ანალოგიურ მიზანს ისახავდა აგრეთვე ი. მალიასა და ჯ. ეარშალომიძის მოხსენება, რომელშიც ქართულ-აფხაზური უთნოგრაფიული პარალელები მატერიალური კულტურის თეალსაჩინო ელემენტის ორნამენტის გენეზისისა და განვითარების შეჭზეა გაანალიზებული.

ჭართულ-ოსურ ეთნოგრაფიულ პარალელებს მიეძღვნა ლ. ჩიბიროვისა და ე. ჩიქოვანის მოხსენება, რომელშიც წინა პლანზე იყო წამოწეული ცენტრალური კერა და ტრადიციული საცხოვრებელი სახლის სივრცის ორგანიზაცია. მოხსენებაში განსაკუთრებული ყურადღებაა გამახვილებული საოჯახო წეს-ჩეეულების ქრონოტოპზე, რომელშიც თავისებურად რეპროდუცირდება ცხოვრების წესისა და შესაბამისი სამყაროს მითოლოგიკური სურათის უმთავრესი ნიშან-თეისებები, დრო-სივრცის სოციალიზაციის პროცესთან დაკავშირებული მომენტები.

საყურადღებოა მ. ქანთარიასა და რ. ჭანბას მოხსენება, რომელშიც საუბარია ქართველი და აფხაზი ხალხების მიერ სამიწათმოქმედო კულტურის სფეროში შეშუშავებულ ერთობლივ მიღწევებზე. მოხსენებაში ვრცლადაა დახასიათებული კულტურულ-ისტორიული კავშირები მემინდვრეობის კულტურების მოელა-შოშენების, სამიწათმოქმედო იარაღების, სახვნელების დამზადება-ექსპლუატაციის, აგრეთვე სულიერი კულტურის, კერძოდ სამიწათმოქმედო კულტებისა და ხალხური აგრარული დღესასწაულების სფეროში.

ნ. ჯავახაძისა და ა. შინკუბას მოხსენება მიეძღვნა ქართველი და აფხაზი ხალხების სოციალური ურთიერთობის, კერძოდ, ნათესაობის სისტემის საკითხს. მოხსენებაში განხილულია ქართული (სვანურ-მეგრული) და აფხაზური ნათესაური ტერმინოლოგია. ტერმინების ისტორიულ-ტიპოლოგიური ანალიზით დადგენილია ქართულ (სვანურ-მეგრული) და აფხაზურ ნათესაურ სისტემათა ტიპები. გამოეელენილია ის კანონზომიერება, რომელიც არსებობს ნათესაურ სისტემასა და სოციალური ორგანიზაციის ფორმებს შორის.

ლ. მელიქიშვილისა და ლ. აკაბას მოხსენება ეხებოდა წინასაქორწინო წესჩეეულებებსა და რიტუალებს ქართულ-აფხაზური ეთნოგრაფიული პარალელების შეჭზე. ქორწინების სტრუქტურის შესწავლისას ავტორები ადგენენ ტიპოლოგიურ მსგავსებას აფხაზურსა და ქართულ ქორწინებაში, მაგრამ აქვე ხაზგასმულია აღნიშნული სოციალური ინსტიტუტის ლოკალური, ეთნიკური თავისებურებანიც.

ასევე ქართულ-აფხაზურ ეთნოგრაფიულ პარალელებზეა აგებული ს. ბახიასა და ე. ბიგვავას მოხსენებაც, რომელშიც წარმოდგენილია შიდასაოჯახო ურთიერთობის ტრადიციული და თანამედროვე პრობლემები. ყურადღება გამახვილებულია ქართული (მეგრული) და აფხაზური დიდი ოჯახის ყოფის ძირითად კომპონენტებზე, კერძოდ რამდენიმე თაობის განმავლობაში ცოლქმრული წყვილების ერთად ცხოვრების ფაქტზე, კოლექტიურ საკუთრებაზე, შრომის ორგანიზაციის ფორმებზე, შიდასაოჯახო ურთიერთობასა და მმართველობის სისტემაზე.

საინტერესოდ წარიმართა მატერიალური კულტურისა და სამეურნეო ყოფის სექციის (თავმჯდომარე — ე. შამილაძე, მდივანი— ი. არგუნი) მუშაობა.

მრავალფეროვანი საველე ეთნოგრაფიული მასალები, საარქივო და საბეჭდვო დოკუმენტები და ლიტერატურული მონაცემები იყო გაანალიზებული ჯ. რუხაძის მოხსენებაში, რომელიც XIX ს-ის და XX ს-ის დასაწყისის დასავლეთ საქართველოს სამინაო და საგარეო საბაზრო ურთიერთობის საკითხებს მოეძღვნა. მომხსენებელმა სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა სრულიად ახალი, ორიგინალური მონაცემები აღნიშნულ რეგიონსა და ზეზობელ კუთხეებში შინაშრეწეელობისა და შინახელოსნობის ნაწარმით, მარცეულეული კულტურებით, მესაქონლეობისა და მებაღეობა-მეეენახეობის პროდუქტებით ვაჭრობისა და აღებ-მიცემობის შესახებ.

ყურადღება მიიქცია კ. ჩოლოყაშვილის მოხსენებამ ქართულ ხანჯალზე. ავტორი ვრცლად შეჩერდა არა მარტო აღნიშნული იარაღისა და სხვა აღჭურვილობის დამზადება-გამოყენების საკითხებზე, არამედ შეეხო ხანჯლის ტარებასთან დაკავშირებულ რიტუალურ-ჩეეულებით მხარეებს, ქცევის ნორმებს. ქცევის კულტურის წინა პლანზე წამოწეევამ მომხსენებელს საშუალება მისცა ახლებურად, ორიგინალურად გაეაზრებინა ხანჯლის ტარებასთან დაკავშირებული მეტად საინტერესო ეთნოგრაფიული ფაქტები და მოელენები.

ლ. ბერიაშვილის მოხსენება მიეძღვნა ანთროპოგენური ეროზიის ტრადიციულ და თანამედროვე პრობლემებს. მომხსენებელი შეეხო ნიადაგის დაცეის ტრადიცი-

ულ ხერხებსა და საშუალებებს, წარმოაჩინა ამ სფეროში გამომუშავებული ხალხური ცოდნა-გამოცდილების მდიდარი მარაგი, მრავალფეროვანი ტერმინოლოგია, და საგანგებოდ შეჩერდა ტერასული მიწათმოქმედების, როგორც ხალხური აგროტექნიკის მეტად ეფექტური სისტემის აღდგენის პრობლემებზე.

გ. გოცირიძის მოხსენებაში გაშუქებული იყო ქართული სახელდახელო სუფრის— „თათარიახნის“ რიტუალურ-ჩვეულებითი მხარეები. ტერმინის პოლისემანტიკური ანალიზის საფუძველზე მოხსენებაში აღწერილი და გაანალიზებულია ოჯახში მოულოდნელად მოსული სტუმრისათვის გამართული სუფრის ჩვეულება.

ჭოროხის აუზის მოსახლეობის მეტალურგიული წარმოების საკითხები იყო გაშუქებული ნ. კახიძის მოხსენებაში. ავტორმა მიმოიხილა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ხალხური მეტალურგიის ცენტრები, ვრცლად გაშუქა მჭედლობისა და ხელოსნური ნაწარმის დამზადების ტექნოლოგია, სამჭედლო და სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები, დამზადებული ნაწარმის გაცვლა-გასაღების ადგილობრივი ცენტრები და გაანალიზა მჭედლობასა და ხელოსნობასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია.

ყურადღება მიიქცია ა. კარაპეტიანის მოხსენებამ, რომელშიც ავტორმა მოიტანა ახალი მასალები მესხეთ-ჯავახეთში ცნობილი „ხანულობის“, „მოდგამისა“ და „ამფის“ სამეურნეო გაერთიანებათა შესახებ.

გ. ელიავას მოხსენება შეეხო აფხაზეთ-სამეგრელოს ყოფაში დამოწმებულ აცანგუარებისა და აცანების პრობლემას. მოხსენებაში მოტანილია საყურადღებო ეტიმოლოგიური ძიებანი, რომლის საფუძველზეც ავტორი შეეცადა დაედგინა აცანგუარების წარმომაელობა-გენეზისისა და არეალური გავრცელების მეტად საინტერესო საკითხები.

ახალი მონაცემებია წარმოდგენილი ვ. შამილაძის მოხსენებაში, რომელშიც დასავლეთ კავკასიის მთიელთა სამეურნეო გაერთიანების — „კოშის“ შესახებ იყო საუბარი. აღნიშნული საკითხი ავტორმა ძირითადად გააშუქა ფრანგი მეცნიერის ჭ. პლიანოლის მონაცემების მიხედვით, რომელსაც მოტანილი აქვს საინტერესო ცნობები კოშის წარმოშობის, ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის, აგრეთვე სამეურნეო — ორგანიზაციული და ეკონომიკური მხარეების შესახებ. მოხსენებაში მოტანილია პარალელური მონაცემები საქართველოსა და კავკასიის მთიანეთის, აგრეთვე შუა აზიისა და ანატოლიის სამეურნეო გაერთიანებაზე და ხაზგასმულია ქართულ-კავკასიური კოში||მონარეობა ||ოკათური||კუოთერის პროგრესულ, დაწინაურებულ ხასიათზე.

ი. არგუნის მოხსენება ეხებოდა მეტალურგიის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხებს აფხაზეთში. ავტორი მიმოიხილავს ხალხური მეტალურგიისა და, კერძოდ, მჭედლობის ტრადიციებს და მასთან დაკავშირებული ქართული, აფხაზური, ადიღეური და ოსური ზეპირსიტყვიერი შემოქმედების ნიმუშებს. მოხსენებაში მთავარი აქცენტი გადატანილია ენობრივ მონაცემებზე, მოცემულია მადნეულის საბადოებთან, მის მოპოვება-გადამუშავებასთან, მეტალის მიღების ტექნოლოგიასთან და ათვისებასთან, საბერველებთან და სადნობ ღუმელთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის ანალიზი. ამ მონაცემებზე დაყრდნობით ავტორს გამოთქმული აქვს ვარაუდი აფხაზური ხალხური მეტალურგიის, როგორც კოლხური კულტურის ლოკალური ვარიანტის შესახებ, რომლის ტრადიციები დღემდე შემორჩა აფხაზეთში მჭედლობისა და ლითონის დამუშავების სხვა ხერხების სახით.

ტ. ალანიას მოხსენება მიეძღვნა მკურნალობის ტრადიციებს აფხაზეთში. მომხსენებელმა დაასახელა აფხაზი მკურნალებისა და დასტაქრების მთელი თაობები, რომელთაც განსაკუთრებულ წარმატებას მოტეხილობის მკურნალობაში მიაღწიეს. სამკურნალო საშუალებებიდან ავტორი ვრცლად შეჩერდა მცენარეულ და მინერალურ საშუალებებზე.

საყურადღებო მოხსენებები იქნა მოსმენილი სოციალურ ურთიერთობათა და სულიერი კულტურის სექციაზე (თავმჯდომარე ლ. აკაბა, მდივანი მ. შილაკაძე).

მ. კანდელაკის მოხსენება მიეძღვნა ქართველ მთიელთა საზოგადოების ტიპოლოგიის საკითხებს. მომხსენებლის აზრით, XX ს. დამლეგამდე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ტერიტორიული თემი ცოცხლად ინარჩუნებდა საზოგადოებრივი განვითარების შედარებით ადრეული ეტაპების ელემენტებს. აღნიშნულ ფონზეა გაშლილი მომხსენებლის მსჯელობა სოციალური ტერმინების თაეისებურებებზე. მრავალრიცხოვანი ფაქტობრივი მონაცემის საფუძველზე დადგენილია მთისა და ბარის რეგიონებში იდენტური ტერმინებით აღნიშნული ინსტიტუტების ძირეულად განსხვავებული სოციალური შინაარსი.

სექციის მონაწილეთა ყურადღება მიიქცია, თ. აჩუგბას მოხსენებამ, რომელშიც გაშუქებული იყო აჰარაში მცხოვრებ აფხაზთა საქორწინო ურთიერთობის საკითხები. სხვა მონაცემებთან ერთად მომხსენებელმა მოიტანა საქორწინო წეს-ჩვეულებებთან დაკავ-

შირებული აფხაზური ტერმინოლოგია, რომელთაგანაც ზოგიერთი მხოლოდ აჭარაში მცხოვრებ აფხაზებშია შემორჩენილი. ეს გარემოება საინტერესოა ზოგადთეორიული თვალსაზრისით და კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ეთნოსის მიგრირებული ნაწილის კონსერვატიულ ბუნებას.

შიდა ქართლის სოფლის მოსახლეობის თანამედროვე ოჯახის სტრუქტურის საკითხებს შეეხო თავის მოხსენებაში ნ. შოშიტაშვილი. მოხსენებაში მოტანილი ახალი ეთნოგრაფიული მონაცემები გაანალიზებულია ოჯახის სამეურნეო- ეკონომიკური, სოციალური და სულიერი ცხოვრების ფართო ფონზე.

საინტერესო აღმოჩნდა ნ. კაპანაძის მოხსენება მშობიარობასთან დაკავშირებული ტრადიციული წეს-ჩვეულებების შესახებ სამეგრელოში. ლიტერატურულ მონაცემებთან ერთად მოხსენებაში წარმოდგენილია ახალი ეთნოგრაფიული მასალები, რომელიც სწორედ ქართულ-აფხაზური პარალელების რეგიონს განეკუთვნება და რამაც განაპირობა აფხაზი კოლეგების განსაკუთრებული ინტერესი მოხსენებისადმი.

ქალის მოტაცების ჩვეულების ტიპოლოგიის საკითხებს მიეძღვნა თ. იველაშვილის მოხსენება, რომელიც ავტორის მრავალწლიანი საველე მუშაობის შედეგებს ითვალისწინებს. მოხსენებაში გამოყენებულია საბჭოთა ეთნოგრაფების თეორიული გამოკვლევების ის შედეგები, რომლებშიც გაშუქებულია სოციალური მოვლენების, კერძოდ ქორწინების ინსტიტუტის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის პრობლემები.

ამავე სექციაზე საინტერესო მოხსენებით გამოვიდა ნ. მგელაძე — რომელშიც გაშუქებული იყო მამამძუძეობის ინსტიტუტის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები. ავტორს მოტანილი აქვს მრავალფეროვანი მასალები მამამძუძეობის სხვადასხვა ფორმის შესახებ. ხელოვნური დანათესავების ეს ფორმა მოხსენებაში გაანალიზებულია ქართულ-კავკასიური შესადარებელი მასალის შუქზე.

შ. სალაყაიას მოხსენებაში გაშუქებულია აფხაზური სამონადირეო საწესჩვეულებო პოეზიის საკითხები. ავტორის მიერ მოტანილი მონაცემებით ნადირობის წფარელი აფხაზებში წარმოდგენილია როგორც მამაკაცური ღვთაება აჟეიპში.

დიდი ინტერესი გამოიწვია მ. ხაშბას მოხსენებამ, რომელშიც ე. წ. „სამკურნალო სიმღერები" ქართულ-აფხაზური მუსიკალური პარალელების ფონზეა შესწავლილი. ავტორი მიმოიხილავს ყველაზე ადრე გამოქვეყნებულს სამკურნალო სიმღერებს, რომლებიც „დიდი ბატონებისა (ქართული) და „აზი ზოსხანისადმი" (აფხაზური) იყო განკუთვნილი. ამ თვალსაზრისითაა განხილული ქართული უძველესი საწესო სიმღერა „იავ-ნანა", აფხაზური „ატლარჩოპა" და ა. შ., რომლებიც ავადმყოფის გართობასა და ბატონებს განდეგილის მაგიურ ფუნქციას ასრულებს.

ასევე ახალი ეთნოგრაფიული მონაცემები იყო მოტანილი ე. აკინჯალის მოხსენებაში, რომელიც მთა ერცახუს კულტის საკითხებს მიეძღვნა.

ე. ადლეიბას მოხსენება ეხებოდა ხარის კულტთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებს აფხაზეთში. ავტორს მოტანილი აქვს საინტერესო პარალელური მონაცემები საქართველოსა და კავკასიის სხვა კუთხეების ეთნოგრაფიული ყოფიდანაც.

დასკვნით პლენარულ სხდომაზე ა. როგაძეიძის მოხსენება მიეძღვნა თანამედროვეობის ეთნოგრაფიული შესწავლის თეორიულ საკითხებს. მოხსენებაში ტერმინი „თანამედროვეობა" და მისი ეთნოგრაფიული ასპექტები გაანალიზებულია საბჭოთა და სოციალისტური ქვეყნების მეცნიერთა ორი პოზიციიდან, კერძოდ, მაშინ, როცა ამ ცნების ქვეშ გაგებულია მთლიანად სოციალისტური ფორმაცია, და მაშინ; როდესაც თანამედროვეობად ჩათვლილია აგრეთვე კაპიტალიზმისა და ურბანიზაციის პერიოდიც. ავტორის სამართლიანი შენიშვნით. კლასობრივი საზოგადოებიდან უკლასო საზოგადოებაზე გადასვლის პროცესში საზოგადოების ყოფასა და კულტურაში მომხდარი ძირეული გარდაქმნები ცნება „თანამედროვეობის" ქვეშ ორი ფორმაციის — კაპიტალიზმისა და სოციალიზმის გაერთიანების შესაძლებლობას არსებითად გამორიცხავს. აღნიშნული ცნების დეფინიციის სირთულის, გათვალისწინებით, „თანამედროვეობის" განსაზღვრის დროს უმჯობესია მისი ფორმაციულობის ასპექტის აქცენტირება, ე. ი. საუბარი ბურჟუაზიული საზოგადოების ეთნოგრაფიაზე, სოციალისტური საზოგადოების ეთნოგრაფიაზე და ა. შ. მოხსენების მომდევნო ნაწილში ამ ფონზეა განხილული ეთნოგრაფიის საგნის — ტრადიციულ-ყოფითი კულტურის პრობლემები, ავტორი ხაზს უსვამს ნაციონალურისა და ინტერნაციონალურის დიალექტიკური ერთიანობის აღიარებულ თეზისს და მიაჩნია, რომ ეთნოგრაფიის საღღეისო ამოცანას წარმოადგენს ნაციონალური კულტურის არა მარტო ფიქსაცია, არამედ მისი თავისებურებების გამოვლენა, შესწავლა და მისი ჩაყენება ახალი სოციალისტური საზოგადოების ადამიანის ჩამოყალიბების საქმეში.

თ. ოჩიაურისა და ი. სურგულა-

ძის მოხსენება მიეძღვნა საქართველოს სულიერი კულტურის ეთნოგრაფიული შესწავლის პრობლემატიკასა და მის პერსპექტივებს. მოხსენებაში დახასიათებულია ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის შესწავლის ეტაპები, ის წინაპირობები, რომლებიც საფუძვლად დაედო რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების, ხალხური ხელოვნების, გართობა-თამაშობების, ფოლკლორის, ხალხური მედიცინის, აღზრდისა და სხვ. თეორიულ-მეთოდოლოგიური საფუძვლების გაფართოებულ კვლევა-ძიებას. ხაზგასმულია ის დიდი დამსახურება, რომელიც მიუძღვით ამ მხრივ ივ. ჯავახიშვილს, გ. ჩიტაიას, ვ. ბარდაველიძეს, ს. მაკალათიასა და სხვ. განსაკუთრებული ადგილი ეთმობა ვ. ბარდაველიძის მეცნიერულ მემკვიდრეობას, რომლის ხანგრძლივ მოღვაწეობას უკავშირდება ქართველი ხალხის რელიგიურ მსოფლმხედველობასთან დაკავშირებული მრავალრიცხოვანი საველე-ეთნოგრაფიული მასალის შეგროვება და მისი ახლებური ინტერპრეტაცია.

კერძოდ, საუბარია ისეთ მსხვილ პრობლემაზე, როგორიცაა ხალხური დღესასწაულების კალენდარის სრული კორპუსის შედგენა, დასაბუთებულია ამ პრობლემის დიდი მნიშვნელობა არა მარტო ქართველი ხალხის, არამედ კავკასიის სხვა ხალხების კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შემდგომი კვლევა-ძიებისათვის.

მ. შილაკაძის მოხსენება მიეძღვნა ქართულ — ჩრდილოკავკასიურ ეთნოგრაფიულ პარალელებს მუსიკალური ინსტრუმენტების, კერძოდ არფის ანალიზის შუქზე. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ჯერ კიდევ XIX ს. დასასრულს დასავლეთ კავკასიის მთიელებში შემორჩენილი ეს ინსტრუმენტი ამჟამად მხოლოდ საქართველოში, კერძოდ, სვანეთში გვხვდება, თუმცა იგი ახლო წარსულში ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს საქართველოში. აღორძა მოიტანა სვანური არფის— ჩანგის, აფხაზური აიუმაას, ოსური ფანდირის, ყაბარდოული ფშინა დეყუყუას ერცელი აღწერილობა, მათი წარმომავლობა — გენეზისის გზები და განვითარების ეტაპები.

დასკვნით პლენარულ სხდომაზე მოსმენილ იქნა ი. არგუნისა და ლ. ლეჟავის წინასწარი ანგარიში ქართულ-აფხაზური ერთობლივი ეთნოგრაფიული ექსპედიციის შესახებ. ხაზგასმულია, რომ ქართველებისა და მათი ძმური მეზობელი ერების კულტურულ — ისტორიული ურთიერთობის გაფართოებულ კვლევას ბორჯომის ისტორიკოსთა ტრადიციული შეხვედრების პროგრამით დაედო საფუძველი.

განსაკუთრებული ადგილი დაეთმო ქართულ-აფხაზური ეთნოგრაფიული პარალელების კვლევით გათვალისწინებულ პირველ (1983 წ.) და მეორე (1984 წ.) საველე ექსპედიციებს (ხელმძღვანელები — აკად. წევრ-კორ. ა. რობაქიძე და პროფ. შ. ინალიფა), რომლებიც გაიმართა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის კავკასიის ეთნოგრაფიის განყოფილებისა და აფხაზეთის დ. გულიას სახ. ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის ეთნოგრაფთა ერთობლივი ძალებით ოჩამჩირის, წალენჯიხის, ზუგდიდისა და გალის რაიონებში. მომხსენებლებმა სესიის მონაწილეებს გააცნეს ამ ექსპედიციების კონკრეტული მარშრუტები, თემატიკა, აგრეთვე ქართველებისა და აფხაზების ტრადიციული, კვლევა-ძიებითი ურთიერთობის ამსახველი ის მდიდარი საველე ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც საფუძვლად დაედება ამ ურთიერთკავშირების ამსახველ მონოგრაფიულ გამოკვლევებს.

სხდომის დასასრულს მოსმენილი იქნა სექციის ხელმძღვანელების ვ. შამილაძისა და ლ. აკაბას ინფორმაციები სექციების მუშაობის შესახებ.

პლენარული სხდომებისა და სექციების მუშაობაში ფართო მონაწილეობა მიიღეს აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებების, მუზეუმების თანამშრომლებმა, ქალაქის საზოგადოებრიობის წარმომადგენლებმა.

სესიამ მიიღო რეზოლუცია, რომელშიც აღინიშნა ეთნოგრაფიული პარალელების პრობლემატიკის გაფართოება, საქართველოს ეთნოგრაფთა კვლევა-ძიების თეორიული დონის შემდგომი ამაღლება და კოორდინაციის გაძლიერება, რაც უშუალოდ აისახა ქართველი და სხვა მოძმე ხალხების ყოფისა და კულტურის უმნიშვნელოვანესი მხარეების შესწავლაში, კულტურულ-ისტორიული კავშირების განმტკიცებასა და მათი სულიერი დაახლოების, ურთიერთკულტურული გამდიდრების პროცესების გაშუქებაში.

ამასთან ერთად რეზოლუციაში ხაზგასმულია რესპუბლიკის ეთნოგრაფთა წინაშე მდგომი ძირითადი ამოცანებიც — უფრო აქტიური დამოკიდებულება თანამედროვეობის ეთნოგრაფიის თეორიული და პრაქტიკული ასპექტებისადმი, კერძოდ, ეთნოგრაფიის როლის გაძლიერება თანამედროვე ყოფის შესწავლაში. ეთნიკური ტრადიციების სათანადო შეფასება სოციალისტური ცხოვრების წესის განმტკიცების პროცესში და ა. შ.

რეზოლუციაში აღინიშნა, რომ ამჟამინდელ ეტაპზე ეთნოგრაფიული პარალელების პრობლემა დღის წესრიგში სვამს საკითხს მეცნიერულად დასაბუთებული კრიტერიუმე-

ბის ყოველმხრივი შესწავლისა და განსაზღვრისათვის. ეს მეთოდოლოგიური წანამძღვრები კი აუცილებელია კულტურულ-ყოფითი უნივერსალიების, რეგიონალური ერთობებისა და ეთნოსპეციფიკური ნიშნების გამოსაყვანად, რაც თავის მხრივ მოითხოვს კავკასიის ხალხთა ყოფიდან ფართო ეთნოგრაფიული პარალელების ფიქსაციასა და მეცნიერულ ანალიზს. აღინიშნა, რომ მეცნიერული კვლევის ეს მიმართულება საფუძვლად უნდა დაედოს კოორდინირებული სამეცნიერო დაწესებულებების 1986—1990 წწ. ხუთწლიან სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოებს.

მხედველობაში მიიღეს რა ის, რომ მუდმივმოქმედმა ქართულ-აფხაზურმა ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ დიდი როლი შეასრულა ეთნოგრაფიული პარალელების დამუშავებაში, სესიის მონაწილეებმა მიზანშეწონილად ჩათვალეს ანალოგიური ეთნოგრაფიული ექსპედიციის შექმნა ქართულ-ოსური ეთნოგრაფიული პარალელების შესასწავლად.

სესიის მუშაობა შეაჯამეს აკად. წევრ-კორესპონდენტებმა გ. ძიძარიამ და ა. რობაქიძემ.

ვახტანგ შამილაძე

წყაროთმცოდნეთა საკავშირო სამეცნიერო სესია ქ. ბათუმში

1985 წლის 17—19 ოქტომბერს ქ. ბათუმში ჩატარდა წერილობითი ისტორიული წყაროების შესწავლისა და გამოცემის აქტუალური პრობლემებისადმი მიძღვნილი საკავშირო სამეცნიერო სესია, რომლის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს ჩვენი ქვეყნის წამყვანმა სპეციალისტებმა — მოსკოვის, ლენინგრადის, კიევის, ბაქოს, ერევნის, ტაშკენტის, ალმა-ათის, დონის როსტოვის, დნეპროპეტროვსკის, ყაზანის, მახაჩყალის, თბილისის, სოხუმის, ბათუმის სამეცნიერო დაწესებულებებსა და უმაღლეს სასწავლებლებში მომუშავე მეცნიერებმა.

სესია გახსნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის თავმჯდომარემ აკად. შ. ძ ი ძ ი გ უ რ მ ა, რომელმაც დამსწრე საზოგადოებას გააცნო კომისიის საქმიანობის მიზნები და ამოცანები. მან აღნიშნა აგრეთვე, რომ ახლანდელი საკავშირო სესია უკვე რიგით მესამეა და წყაროთმცოდნეთა მსგავსი სამეცნიერო შეხვედრები კარგ ტრადიციად იქცა.

სესიის მონაწილეებს მიესალმა საქართველოს კომპარტიის აჭარის საოლქო კომიტეტის მდივანი ნ. გ უ გ უ ნ ა ვ ა.

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის განყოფილების სახელით სიტყვა წარმოთქვა ს. შ მ ი დ ტ მ ა (მოსკოვი). მან ხაზი გაუსვა წყაროთმცოდნეობის სულ უფრო მზარდ მნიშვნელობას საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სისტემაში, მაღალი შეფასება მისცა ქართველ წყაროთმცოდნეთა საქმიანობას, აღნიშნა, რომ საქართველო წყაროთმცოდნეობითი კვლევის ერთ-ერთ წამყვან ცენტრად გადაიქცა მთელი კავშირის მასშტაბით.

სესიაზე მუშაობდა სამი სექცია: ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის (ხელმძღვანელი რ. კიკნაძე), კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის (ხელმძღვანელი ე. ხოშტარია) და სპეციალური ისტორიული დისციპლინებისა (ხელმძღვანელი ზ. ალექსიძე).

პირველ პლენარულ სხდომაზე განხილული იყო თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის საკვანძო საკითხები.

რ. კ ი კ ნ ა ძ ე (თბილისი) თავის მოხსენებაში შეეხო თანამედროვე ქართული საბჭოთა წყაროთმცოდნეობის უმნიშვნელოვანეს პრობლემებს. მან აღნიშნა, რომ უკანასკნელ წლებში საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის სფეროში საგრძნობლად ამაღლდა მეცნიერული კვლევის დონე, უფრო დაიხვეწა და სრულყოფილი გახდა კვლევის მეთოდები. ჯერჯერობით ჰარბობს ნაშრომები წყაროთმცოდნეობის კონკრეტულ საკითხებზე, თუმცა თვალსაჩინო წარმატებებია მოპოვებული ზოგადთეორიული პრობლემების დამუშავებაშიც. მნიშვნელოვანი შედეგებია მიღებული წყაროთმცოდნეობის შემადგენელი დისციპლინების — არქეოგრაფიის, დიპლომატიკის, ეპიგრაფიკის, ეპისტოლოგრაფიის, კოდიკოლოგიის, პალეოგრაფიის, ტექსტოლოგიისა და სხვა დარგებში. განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ისტორიულ წყაროთა ტექსტების მეცნიერულ-კრიტიკულ გამოცემას. მოხსენებაში ყურადღება გამახვილებული იყო აგრეთვე ქართული წყაროთმცოდნეობის უახლოეს ამოცანებზე.

ისტორიულ წყაროთა კლასიფიკაცია განსაზღვრულია ლ. პ უ შ კ ა რ ი ო ვ ი ს (მოსკოვი) მოხსენებაში, როგორც მათი მეცნიე-

რული შეცნობის აუცილებელი საწყისი ეტაპი, რის გარეშეც შეუძლებელია მათი კვლევისათვის გამოყენება. ბურჟუაზიული ფილოსოფიის ზოგიერთი წარმომადგენლის აზრით, წყარო მხოლოდ მისი შემცნობი ობიექტის ცნობიერებაში არსებობს. ისტორიულ წყაროთა ობიექტურ თვისებებზე დამყარებული კლასიფიკაცია, მომხსენებლის დასკვნით,—მძლავრი მეთოდოლოგიური იარაღია ისტორიის ბურჟუაზიული ფილოსოფიის წინააღმდეგ, წყაროთა ობიექტური ხასიათის უარყოფის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

საბჭოთა ისტორიკოსთა ნაშრომებში სამამულო წყაროთმცოდნეობის ისტორიოგრაფიის დამუშავების დიდ მნიშვნელობაზე ისაუბრა ა. პრონშტეინმა (დონის როსტოვი). მან აღნიშნა, რომ უკვე მომზადებულია პირობები სსრკ ისტორიის წყაროთმცოდნეობაში ერთიანი ისტორიოგრაფიული ნაშრომის შესაქმნელად.

ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია ეროვნული უნივერსალური ცნობარია, რომელიც მეცნიერების მრავალ დარგს მიმოიხილავს. სათანადო ადგილი აქვს დათმობილი ენციკლოპედიაში წყაროთმცოდნეობით პრობლემატიკას, ქართული წყაროთმცოდნეობის მიღწევებს. კერძოდ, ზოგადი და კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის საკითხებს ეძღვნება ქართულ ენციკლოპედიაში 500-ზე მეტი წერილი. ამის შესახებ ისაუბრა თავის მოხსენებაში რ. მეტრეველმა (თბილისი).

არქეოლოგიური მასალა როგორც ისტორიული წყარო განიხილა ო. ლორთქიფანიძემ (თბილისი). მის მოხსენებაში ვანის არქეოლოგიური გათხრების მდიდარი მასალის მაგალითზე ნაჩვენები იყო არქეოლოგიური წყაროების ისტორიულ გამოკვლევებში გამოყენების ხერხები და საშუალებანი.

ისტორიული დისციპლინების სისტემაში ეპიგრაფიკისა და ნუმიზმატიკის ადგილსა და მნიშვნელობაზე მოხსენებით გამოვიდა ე. დავიდოვიჩი (მოსკოვი). მან ილაპარაკა ნუმიზმატიკური მასალის როლზე წყაროთა ბაზის სტრუქტურაში.

მოხსენებათა განხილვაში მონაწილეობა მიიღეს: მ. ლორთქიფანიძემ (თბილისი), მ. ვარშავჩიკმა (კიევი), ი. ლურიემ (ლენინგრადი). თ. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი), ბ. აჰმედოვმა (ტაშკენტი), ნ. კოვალსკიმ (დნეპროპეტროვსკი), რ. ხონელიამ (სოხუმი), ხ. თოროსიანმა (ერევანი), ვ. ფირიევმა (ბაქო), ვ. ჰაჯიევმა (მახაჩყალა), ნ. ლომოურმა (თბილისი), ე. დავიდოვიჩმა (მოსკოვი).

კამათის დროს მრავალი საყურადღებო საკითხი იქნა დასმული, რომლებიც ეხებოდა წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მეთოდიკას, წერილობითი წყაროების კლასიფიკაციისა და სისტემატიზაციის, მათი გამოცემის პრინციპებს, წყაროთმცოდნეობის დარგში სამუშაოთა კოორდინაციას, ზოგიერთი სახის წყაროს ადგილსა და მნიშვნელობას, სესიის ორგანიზაციულ მხარეს და ა. შ.

მეორე პლენარული სხდომა მთლიანად მიეძღვნა რუსეთის პირველი რევოლუციისა და საბჭოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის ისტორიის წყაროთმცოდნეობითი პრობლემების განხილვას. წარმოდგენილ მოხსენებებში საუბარი იყო ახალ საარქივო მასალებზე, მათი, როგორც წყაროს მნიშვნელობაზე, კლასიფიკაციისა და სისტემატიზაციის საკითხებზე, შესწავლის მეთოდიკაზე, გამოცემის პრინციპებზე და სხვ.

საქართველოს სიძველეთსაცავებში შემონახული მრავალფეროვანი წყაროები სამხრეთკავკასიელი საქართველოში 1905—1907 წლების რევოლუციური მოძრაობის ისტორიის შესახებ დაახასიათა ლ. კალანდარიშვილმა (ბათუმი), ხოლო ს. ლაკობამ (სოხუმი) შეაფასა ბოლშევიკური პრესის, საარქივო მასალის და ეპისტოლური მემკვიდრეობის მნიშვნელობა ამავე პერიოდის რევოლუციური მოძრაობის ისტორიისათვის აფხაზეთში. ზ. რატიანის (თბილისი) მოხსენება ეძღვნებოდა სტაროსელსკების საოჯახო არქივში დაცულ ახალ მასალას, რომელშიც გაშუქებულია ცნობილი მეცნიერი აგრონომისა და რევოლუციონერის ილადიმერ სტაროსელსკის მოღვაწეობა 1905 წ. რევოლუციის პერიოდში.

საბჭოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის ისტორიის მრავალრიცხოვანი წყაროების კლასიფიკაციისა და სისტემატიზაციის საკითხი საქართველოს სსრ მასალების მიხედვით განიხილა მ. ნატმელაძემ (თბილისი). მ. ლორთქიფანიძემ (თბილისი) შეაფასა დიდი სამამულო ომის წლებში ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარება და დაწვრილებით დაახასიათა ამ პერიოდში საქართველოს ისტორიის დარგში გამოცემული ნაშრომები. ლ. პრიცკერის (სოხუმი) მოხსენებაში განხილული იყო დიდი სამამულო ომის პერიოდის აფხაზეთის ჰოსპიტლების მასალები როგორც საინტერესო ისტორიული წყარო. საინტერესო ნათელი ხდება, რომ ომის დროს შავიზღვისპირეთის კურორტები დიდ დახმარებას უწევდნენ ფრონტს.

სესიის მონაწილეებმა მოისმინეს აგრეთვე პ. ცქვიტარიას (ბათუმი) გამოსვლა პირადი წარმოშობის წერილობითი მასალის

(მემუარები, მოგონებები, წერილები) შესწავლისა და გამოყენების საკითხებზე.

ზოგადი და თეორიული წყაროთმცოდნეობის სექციის სამ სხდომაზე მოსმენილ იქნა 20 მოხსენება, რომლებშიც განხილული იყო წყაროთმცოდნეობის თეორიული პრობლემები, ისტორიულ თხზულებათა კომპოზიციის და სტრუქტურის, სპეციალური ტერმინოლოგიის, წყაროთმცოდნეობითი კვლევის მეთოდიკის საკითხები.

ისტორიული წყაროების მხატვრულ თავისებურებათა, მათი სტრუქტურის კვლევას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც ამ ძეგლების ჩაღრმავებული შესწავლის, ისე მწერლობაში მათი ადგილის, მათი წყაროთმცოდნეობითი ღირებულების განსაზღვრისათვის. ქართული ისტორიული პროზის მხატვრული სპეციფიკის შესწავლის ზოგიერთ ასპექტს შეეხებოდა მ. შანიძის (თბილისი) მოხსენება, ხოლო ძველი ქართული წერილობითი ისტორიული წყაროების სტრუქტურული თავისებურებები, მათი ცვალებადობა დახასიათებული იყო გ. ალასანიას (თბილისი) მოხსენებაში.

წყაროთა კრიტიკის ლოგიკური საფუძვლების განსაზღვრა, ი. ლურიეს (ლენინგრადი) აზრით, ისტორიული კვლევა-ძიების ლოგიკის კერძო, მაგრამ მნიშვნელოვანი საკითხია. იმ მეცნიერებებში, რომლებიც კაცობრიობის წარსულს შეისწავლიან, მნიშვნელოვან როლს თამაშობს ჰიპოთეზები, მაგრამ არ შეიძლება ფაქტებზე დამყარებული ჰიპოთეზების შიშველი ვარაუდით შეცვლა.

მ. ვარშავჩიკის (კიევი) მოხსენება მიეძღვნა ისტორიული წყაროებისადმი სისტემური მიდგომის საკითხს, რაც აფართოებს მათი მეცნიერული გამოყენების საშუალებებს, ზრდის წყაროს ინფორმაციული მასალით სრულად სარგებლობის შესაძლებლობას.

ნ. კოვალსკიმ (დნეპროპეტროვსკი) აჩვენა XVI—XVII სს. უკრაინის სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის მასალების მიხედვით წყაროთა კლასიფიკაციისა და სისტემატიზაციის მნიშვნელობა ისტორიული კვლევისათვის.

დიდი ყურადღება დაეთმო ჰაგიოგრაფიული მწერლობის წყაროთმცოდნეობითი დახასიათების საკითხებს. ჟანრობრივი კვალიფიკაციის მეტად მნიშვნელოვან პრობლემას ეხებოდა მ. ჩხარტიშვილის (თბილისი) მოხსენება, ხოლო ნ. ვაჩნაძემ (თბილისი) საგანგებოდ განიხილა ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლების ე. წ. არაჰაგიოგრაფიული ნაწილები, ისეთი სიუჟეტები, რომლებიც ვერ თავსდება ჟანრის ფარგლებში. თქმულებები XVI—XVII სს. რუსეთის მონასტრების შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს ადამიანთა საზოგადოების ისტორიისათვის. მიუხედავად ამისა, ამ უთუოდ საყურადღებო ისტორიულ წყაროში დაცული მდიდარი მასალა ჯერაც არ არის სათანადოდ შესწავლილი და შეფასებული. ამის შესახებ იყო საუბარი გ. პროხოროვის (ლენინგრადი) მოხსენებაში.

შუა საუკუნეთა სპარსული და თურქული ისტორიული თხზულებების სტრუქტურული თავისებურებები იყო განხილული ნ. გელაშვილის (თბილისი) და ა. ფარზალიევის (ბაქო) მოხსენებებში, ხოლო ვ. ჰაჯიევმა (მახაჩყალა) დაახასიათა საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობათა ისტორიის წყაროთა ბაზის სტრუქტურა.

რამდენიმე საინტერესო მოხსენება მიეძღვნა წერილობით წყაროთა კრიტიკული ანალიზის, ტექსტოლოგიური შესწავლის, ინტერპრეტაციის მეთოდიკის საკითხებს.

ნ. პუშკარიოვამ (მოსკოვი) წარმოადგინა მოხსენება XI—XV სს. რუსეთში ოჯახის ისტორიისა და ქალის მდგომარეობის დახასიათებისათვის ნორმატიული წყაროების გამოყენებაზე და მსმენელებს გააცნო მათზე მუშაობის მეთოდიკა.

ტერმინოლოგიურ ძიებებს, ქართული თუ უცხოური წარმოშობის ტერმინთა ყოველმხრივ ანალიზს დიდი მნიშვნელობა აქვს ისტორიული წყაროების სწორი ინტერპრეტაციის, მათი ტექსტოლოგიური დახასიათებისათვის. ამ საკითხებს მიეძღვნა მ. მარსაგიშვილის და მ. კიკნაძის მოხსენებები (ორივე თბილისი).

ბიზანტიური მწერლობის ძეგლთა კომპოზიციის კანონების ცოდნა საჭიროა არა მარტო ლიტერატურათმცოდნეებისათვის, არამედ ისტორიკოსების, კერძოდ, წყაროთმცოდნეებისათვისაც, რათა სწორად გამოარჩიონ წყაროში უტყუარი ფაქტები. ამაზე იყო საუბარი ი. ლუბარსკის მოხსენებაში (ლენინგრადი).

ისტორიული წყაროების ტექსტის გამართვა და დაკარგული ნაწილების აღდგენა წყაროთმცოდნეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანაა. მ. ქადაგიძის (თბილისი) მოხსენებაში შეფასებული იყო თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების დაკარგული ნაწილის ტექსტის რესტავრაციის ი. ჯავახიშვილისეული მეთოდის ეფექტურობა.

ა. ბოლებრუხის (დნეპროპეტროვსკი) მოხსენება ეხმიანებოდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის ისტორიისადმი მეცნიერთა სულ უფრო მზარდ ინტერესს და განიხილავდა XVIII—XIX სს. დამდეგის რუსული მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის ისტო-

რიის წყაროებს და მათზე მუშაობის მეთოდიკას.

წერილობითი წყაროების ტექსტოლოგიურ ანალიზში სულ უფრო მეტ ადგილს იკავებენ რაოდენობრივი მეთოდები. ამ საკითხს ორი მოხსენება მიეძღვნა: გ. ეორქოლიანის (თბილისი) „იბნ ხალიქანის ბიოგრაფიული ლექსიკონის რაოდენობრივი ანალიზი“ და მ. აბაშიძის (თბილისი) „ძველი ძეგლების რუსული თარგმანების შედარებითი სტატისტიკური ანალიზი“. თარგმანის პრობლემას შეეხო აგრეთვე ნ. სერიკოვი (მოსკოვი), რომელმაც მახვილგონივრულად დაახასიათა შუა საუკუნეთა არაბი მთარგმნელის შემოქმედებითი მეთოდის თავისებურებანი.

კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის სექციაში წარმოდგენილი იყო 23 მოხსენება. განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო ქართულ წერილობით ისტორიულ წყაროებს, პირველ რიგში, ქართული ფეოდალური ისტორიოგრაფიის უმნიშვნელოვანესი ძეგლის „ქართლის ცხოვრების“ წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის საკითხებს. კრებულის შედგენის დროის, დანიშნულების, სტრუქტურის გარშემო არაერთი პრობლემური საკითხი იყო დასმული ე. ხოშტარიას (თბილისი) მოხსენებაში „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ციკლის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის ტერმინოლოგიური საფუძველი“ და ნ. შოშიაშვილის (თბილისი) მოხსენებაში — „ქართლის ცხოვრების“ შექმნის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“.

გ. არახამიამ (თბილისი) სუმბატ დაეითის-ძის ქრონიკის სტრუქტურისა და შინაარსის ანალიზის საფუძველზე საინტერესო მოსაზრებები გამოთქვა ძეგლის ავტორებისა და დაწერის თარიღის შესახებ. გ. ანჩაბაძის მოხსენებაში (თბილისი) განხილული იყო სამხედრო ისტორიის ასახვის თავისებურებანი XIII ს. ქართულ თხრობით წყაროებში. ხ. თოროსიანმა (ერევანი) სცადა ძველ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული ერთი ტოპონიმის მნიშვნელობის დადგენა.

შ. ბადრიძემ (თბილისი) ვრცლად განიხილა საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის პრობლემების დამუშავება ილია ჭავჭავაძის შრომებში. ნ. კახიძემ (ბათუმი) დაახასიათა ხელნაწერი ტრადიციების ამსახველი მასალა აბუსერიძე ტბელის თხზულებაში (XIII ს.). საარქივო და ქართულსა და რუსულ პრესაში გამოქვეყნებული მასალები აფხაზთა აჭარაში დასახლების შესახებ განიხილა თ. აჩუგბამ (ბათუმი).

დ. ხახუტაიშვილის მოხსენებაში (ბათუმი) წერილობითი და არქეოლოგიური წყაროების კომპლექსურად შესწავლის საფუძველზე ნაჩვენები იყო, რომ უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენებით თითქმის მთლიანად დასტურდება წერილობითი წყაროების მონაცემები კოლხეთის შავიზღვისპირეთის ლითონისმწარმოებელ ტომთა აქტიური როლის შესახებ ძველი ხანის მახლობელი აღმოსავლეთისა და ეგეოსის ზღვის ქვეყნების სამეურნეო ცხოვრებაში.

მოხსენებათა დიდი ნაწილი აგებული იყო უცხოური წყაროების მასალაზე. კერძოდ, ფართოდ იყო წარმოდგენილი ბერძნული ანტიკური და ბიზანტიური ხანის წყაროებისადმი მიძღვნილი მოხსენებები. ვ. ისაევამ (მოსკოვი) დაახასიათა ძვ. წ. IV ს. ბერძენი პოლიტიკური ორატორების თხზულებები როგორც ისტორიული წყარო. ნ. ლომოურმა (თბილისი) გააანალიზა საქართველოს ისტორიის ანტიკური და ბიზანტიური წყაროების შესწავლის ისტორია. თ. ყაუხჩიშვილის (თბილისი) მოხსენებაში ანტიკური წყაროებიდან ამოკრებილი საყურადღებო ცნობები იყო მოტანილი ჭ. ბათუმის ისტორიისათვის. გ. ამიჩბას (სოხუმი) მოხსენება ეხებოდა ახალი ათონის ბიზანტიურ და ქართულ წყაროებს. ვ. ვაშაკიძემ (თბილისი) სტრაბონისეული ტერმინოლოგიის შესწავლის საფუძველზე განიხილა ძველი ქართლის სოციალური სტრუქტურის საკითხები.

ს. აშურბეილის (ბაქო) მოხსენებაში გაშუქებული იყო V—VII სს. სომხური წერილობითი წყაროები კავკასიის ტომებისა და ხალხების შესახებ, ხოლო ლ. დავლიანიძის (თბილისი) მოხსენებაში საუბარი იყო XVIII ს-ის სომხური წყაროების მნიშვნელობაზე საქართველოს ისტორიის შესწავლისათვის. სომხურ წყაროებს მიეძღვნა აგრეთვე ა. მამედოვის (ბაქო) გამოსვლა.

ბუნებრივია, მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო აღმოსავლურენოვანი წერილობითი წყაროების განხილვას. მაგ., ვ. ფირიევის (ბაქო) მოხსენებაში აისახა XIII—XIV სს. სპარსულენოვანი ისტორიული თხზულებების წყაროთმცოდნეობითი თავისებურებანი, გ. კურპალიდისმა (მოსკოვი) ისაუბრა XII საუკუნის უნიკალური არაბული თხზულების შესახებ; არაბულ წყაროებს შეეხებოდა ნ. გარაევას (ყაზანი) მოხსენებაც. დ. იუსუფოვამ (ტაშკენტი) განიხილა „თეზქერეს“ ტიპის თხზულებათა მნიშვნელობა შუა აზიისა და ხორასნის სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების შესასწავლად. ბ. აჰმედოვმა (ტაშკენტი) დაახასიათა მუსლიმანურ „წმინდანთა“ ცხოვრებანი, როგორც ისტორიული წყარო.

სპეციალური ისტორიული დისციპლინების სექციის 3 სხდომაზე წაკითხულ იქნა 22 მოხსენება. სექციის ორი სხდომა ძირითადად დიპლომატიკის საკითხებს მიეძღვნა.

მ. სურგულაძის (თბილისი) მოხსენებაში ქართული დიპლომატიკური ტერმინების ანალიზის საფუძველზე განხილული იყო ისტორიული აქტების კლასიფიკაციის ზოგადი პრინციპები. მომხსენებლის აზრით, აქტების კლასიფიკაციის დროს ამოსავალი პრინციპი უნდა იყოს იურიდიული კრიტერიუმი.

ნ. მშვიდობაძემ (თბილისი) აღნიშნა ქართული ისტორიული საბუთების ფონდების სრული კატალოგის შედგენის აუცილებლობა, ისაუბრა კატალოგიზაციის მიზნებსა და ამოცანებზე, მის პრინციპებზე.

გ. ლეჟავას (სოხუმი) მოხსენებაში დასმული იყო საკითხი თანამედროვე მოსახლეობის კლასობრივ-ეროვნული სტრუქტურის შესასწავლად მასობრივი წყაროების, კერძოდ, სსრკ მოსახლეობის აღწერის მასალების გამოყენების შესახებ, საუბარი იყო ამ მასალის ანალიზის მეთოდებზე.

ხის გათლილ ნაპრებზე დაწერილი ქართული ისტორიული საბუთები მხოლოდ ზემო სვანეთშია მოპოვებული და განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ქართულ დოკუმენტებს შორის. საბუთების ეს სახე განიხილა თავის მოხსენებაში მ. ბერძნიშვილმა (თბილისი). XIX ს. დამდეგის ქართული ეპისტოლური მასალის მნიშვნელობაზე ისაუბრა ნ. ნაცვლიშვილმა (თბილისი).

„ტბეთის სულთა მატიანე", რომელიც XII—XVII საუკუნეებში შეიქმნა ტბეთის ეკლესიაში, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ძეგლის წერილობით ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს ამ მხარის ისტორიული ტოპონიმიის შესწავლისათვის. ასეთი შესწავლის ცდა იყო მოცემული მ. ქამადაძის (ბათუმი) მოხსენებაში.

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთები სხვადასხვა კუთხით განიხილეს და მათი წარმოშობის პირობებსა და მასალის უტყუარობის შესახებ საყურადღებო მოსაზრებები წამოაყენეს თ. აბაშიძემ და კ. ტაბატაძემ (ორივე თბილისი). XVII—XVIII სს. საქართველოს ქალაქების ამქართა ქართულ და სომხურ ენებზე შედგენილი სტატუტების სტრუქტურის და შინაარსის შესახებ ისაუბრა კ. კუციამ (თბილისი).

ო. აგეევას (მოსკოვი) მოხსენებაში XVIII ს. I ნახევრის რუსული კანონმდებლობის მაგალითზე განხილული იყო ნორმატიული წყაროების წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის თავისებურებანი. მ. გაბაშვილის (თბილისი) მოხსენებაში დახასიათებული იყო XIII ს. გენუის დოკუმენტები, რომლებიც მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ეკონომიკისა და საქართველო-იტალიის ეკონომიკური კავშირების შესასწავლად.

ქ. სოფიის კირილესა და მეთოდეს სახ. ბიბლიოთეკის აღმოსავლურ განყოფილებაში გამოვლენილი ოსმალური საბუთები XVI—XVIII სს. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შესახებ დაახასიათა ნ. შენგელიამ (თბილისი). მ. სვანიძემ (თბილისი) განიხილა ოსმალური საგადასახადო დავთრების თავისებურებანი, მოახდინა მათი სისტემატიზაცია. XVI ს. შუააზიური დოკუმენტები შეგირდობის შესახებ, როგორც ხელოსნური წარმოების ისტორიის წყარო, დაახასიათა რ. მუკმინოვამ (ტაშკენტი).

ფართოდ იყო წარმოდგენილი სექციაში ეპიგრაფიკის, აგრეთვე სხვა სპეციალური დისციპლინების დარგში ჩატარებული კვლევის შედეგები. სესიის მონაწილეებმა დიდი ინტერესით მოისმინეს დ. კლდიაშვილის და გ. ოთხმეზურის (თბილისი) ანგარიში დავით გარეჯის ეპიგრაფიული ძეგლების შემსწავლელი ექსპედიციის მუშაობის შესახებ.

ეპიგრაფიკის ადგილზე გამოყენებითი ხელოვნების სისტემაში ისაუბრა გ. ვალეევა-სულეიმანოვამ (ყაზანი). მან აჩვენა, რომ გამოყენებითი ხელოვნების საგნებზე მოთავსებული წარწერები თავისებური ისტორიული წყაროა, რომლის სამუშაებითაც ხერხდება ეპოქის მხატვრული აზროვნების, დამწერლობის ტრადიციების დახასიათება. თ. ბესემბიევის (ალმა-ათა) მოხსენებაში XIX ს. ქოკანდის მასალების ანალიზის საფუძველზე ნაჩვენები იყო გენეალოგიის მნიშვნელობა წყაროთმცოდნეობითი კვლევისათვის. ჯ. ვარშალომიძემ (ბათუმი) აჭარის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით წარმოადგინა ქართული ხალხური ორნამენტი, როგორც საყურადღებო ისტორიული წყარო.

საარქივო ფონდებში დაცული თეიმურაზ I-ის სამი ბეჭდის დანიშნულებაზე და მისი ეპოქის პოლიტიკურ სიტუაციაზე ისაუბრა ა. ბაქრაძემ (თბილისი). მ. ნეიმათოვას (ბაქო) მოხსენებაში განხილული იყო აზერბაიჯანის სსრ შაქი-ზაქათალის ზონის არაბულ-სპარსულენოვანი წარწერები, როგორც ამ მხარის ისტორიის წყარო. ებრაული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლის და პუბლიკაციის პრობლემები დაწერილებით განიხილა ნ. ბაბალიკაშვილმა (თბილისი).

თურქული რუნული ძეგლების (უმეტესწილად ეპიგრაფიკული) სავალდებულო ლექსიკის ორთოგრაფიის ვარიანტების ანალიზის საფუძველზე დ. ვასილიევმა (მოსკოვი) მოახდინა თურქული რუნული დამწერლობის მატარებელთა ტომობრივი ჯგუფების ლოკალიზაცია.

სესიამ აქტიურ, აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლის ვითარებაში ჩაიარა. მოხსენებების შემდეგ იმართებოდა კამათი, შეფასება ეძლეოდა მოხსენებებში გამოთქმულ დებულებებს, ისმებოდა ახალი საკითხები.

დასკვნით სხდომაზე სიტყვებით გამოვიდნენ ხელმძღვანელები და თავმჯდომარეები: რ. კიკნაძე, ლ. პუშკარიოვი, ე. ხოშტარია, ნ. ლომოური, ზ. ალექსიძე, ს. შმიდტი. მათ წარმოადგინეს სექციების მიერ ჩატარებული მუშაობის ანგარიში, განიხილეს მოხსენებები, გამოთქვეს შენიშვნები და წინადადებები, აღნიშნეს სესიის კარგი ორგანიზაცია.

სამეცნიერო სესიის მუშაობა შეაჯამა საორგანიზაციო კომიტეტის თავმჯდომარის მოადგილემ რ. კიკნაძემ.

ქ. ბათუმში ჩატარებული საკავშირო სამეცნიერო სესია კიდევ ერთ ფურცელს ჩაწერს საქართველოში წყაროთმცოდნეობის განვითარების საქმეში.

მარინე კიკნაძე, მარინე ძაღაგიძე

ვიქტორ გუჩუას ხსოვნას

1985 წლის აგვისტოს გარდაიცვალა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი, სკკპ წევრი 1948 წლიდან ვიქტორ გესას ძე გუჩუა.

ის დაიბადა 1914 წელს წალენჯიხის რაიონის ს. ფახულანში, ღარიბი გლეხის ოჯახში. საშუალო განათლება ზუგდიდში მიიღო, იქაური პედაგოგიური ტექნიკუმის დასრულების შემდეგ მუშაობდა არასრული საშუალო სკოლის მასწავლებლად მშობლიურ სოფელში.

1939 წელს დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი, რომლის შემდეგ იგი იწყებს სამსახურს სოფ. ფახულანის საშუალო სკოლის დირექტორის თანამდებობაზე.

1941—1945 წლებში მონაწილეობდა დიდ სამამულო ომში, 1943—1944 წწ. იბრძოდა პარტიზანულ რაზმში.

1945—1960 წლებში ე. გუჩუა კვლავ პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწევა, დირექტორი წალენჯიხისა და ზუგდიდის რაიონების. ხარის საშუალო სკოლაში. 1955 წელს დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. 1960 წლიდან გარდაცვალებამდე ვ. გუჩუა მუშაობდა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის განყოფილებაში უფროს მეცნიერ თანამშრომლად. პარალელურად იგი ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდა ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის რედაქციაში, ჯერ როგორც საქართველოს ისტორიის განყოფილების რედაქტორ-კონსულტანტი, ხოლო შემდეგ კი საქართველოს ისტორიის რედაქციის გამგე. 1984 წელს ვ. გუჩუამ დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია და მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

საქართველოს ისტორია, ქართული კულტურა. მისი წარსული, აწმყო და მომავალი — აი რა საზღვრავდა და გზას აძლევდა ვიქტორ გუჩუას მთელ მოქმედებას, ამიტომაც იყო, რომ მან თავის სპეციალობად ქართველი

ერის ისტორიის შესწავლა აირჩია, და ისიც ამ ისტორიის არა ერთი რომელიმე მხარისა, არამედ ყველა მისი გამოვლინებისა: პოლიტიკური ისტორია, სოციალური ურთიერთობანი, ეკონომიკური მდგომარეობა, კულტურის ისტორია, ქრონოლოგიის საკითხები და სხვ. ამ საკითხებთან დაკავშირებით მას გამოქვეყნებული აქვს 50-მდე სამეცნიერო ნაშრომი ცალკეული სტატიებისა თუ წიგნების სახით.

კვლევა-ძიების მარქსისტულ-ლენინური ხერხები და მეთოდები ვიქტორ გუჩუას საშუალებას აძლევდა მართებულად, სწორად დაეყენებინა და გადაეწყვიტა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პრობლემები. თავისი კვლევა-ძიებითი ცხოვრების განმავლობაში ის ყოველთვის ცდილობდა, რომ იგი საზოგადოდ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა უახლესი მიღწევებისა და მონაპოვრების სიმაღლეზე მდგარიყო.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის დიდი ღვაწლი, რომელიც ვიქტორ გუჩუამ დასდო საშუალო სკოლების მოსწავლეთათვის საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს შექმნას. პედაგოგიური მოღვაწეობის პერიოდში მიღებულმა მდიდარმა პრაქტიკულმა გამოცდილებამ, მას საშუალება მისცა, პროფ. მესხიასთან ერთად, შეედგინა უაღრესად საჭირო სახელმძღვანელო, რომელიც მოწონებულ იქნა დახურული კონკურსის ჟიურის მიერ და დაჯილდოებული იყო განათლების სამინისტროს პირველი პრემიით. „საქართველოს ისტორიის“ აღნიშნული სახელმძღვანელო, როგორც ცნობილია, თარგმნილია რუსულ, სომხურ და აზერბაიჯანულ ენებზე.

ფართო მკითხველი საზოგადოებრიობა ინტერესით შეხვდა ვ. გუჩუას მეცნიერულ-პოპულარულ ნაშრომს — „გადავხედოთ წარსულს“, რომელიც 1967 წელს გამოქვეყნდა და რომელშიც მოთხრობილია ქართველი ხალხის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ისტორია უძველესი დროიდან ვიდრე X საუკუნემდე. წიგნში მხატვრული და მიმზიდველი ენით გადმოცემული თავისუფლებისათვის ბრძოლის ეპიზოდები დიდად უწყობს ხელს ქართველი ახალგაზრდობის პატრიოტული, მოქალაქეობრივი და ინტერნაციონალისტური სულისკვეთების აღზრდის საქმეს.

სპეციალისტთა გარკვეული ყურადღება მიიპყრო იმავე 1967 წელს ვ. გუჩუას მიერ პროფ. ი. ანთელავასთან ერთად დაბეჭდილმა ნაშრომმა — „სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან საქართველოში“, რომელშიც განსვენებულ მეცნიერს ეკუთვნის ხიზან გლეხთა ისტორია საგლეხო რეფორმიდან მოყოლებული, ვიდრე სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამდე. აღნიშნულ ნაშრომს, რომელშიც მონოგრაფიულად შესწავლილია ხიზან გლეხთა კატეგორიის სოციალური სტატუსი, ქართული გლეხობის ისტორიაზე მომუშავე მკვლევარი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ აუვლის გვერდს.

აქტიურად მონაწილეობდა ვ. გუჩუა საქართველოს ისტორიის მრავალტომეულის შექმნაში, მას ეკუთვნის XVI—XVII სს-ის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის, სოციალური, ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხებისადმი მიძღვნილი თავები, რისთვისაც 1982 წელს მას, ავტორთა კოლექტივთან ერთად მიენიჭა საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემია. სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში იგი ინტენსიურ მუშაობას ეწეოდა „თბილისის ისტორიის“ სამტომეულზე, როგორც ერთ-ერთი ავტორი და პირველი ტომის თანარედაქტორი.

ვიქტორ გუჩუას მეცნიერულ კეთილსინდისიერებასთან ერთად, თავისი საქმის არაჩვეულებრივი, სიყვარული და დაუცხრომელი ენერგია ახსიათებდა. სწორედ ამგვარად დაუღალავ, პატრიოსან, და ნიჭიერ მუშაკად, კარგ და გულისხმიერ ამხანაგად დარჩება იგი მის თანამშრომელთა და მახლობელთა ხსოვნაში, ხოლო ის რის გაკეთებაც მან თავისი ცხოვრების მანძილზე მოასწრო, მუდამ საგულისხმო და ანგარიშგასაწევი იქნება მომავალ მკვლევართათვის.

თენგიზ პაპუაშვილი